

LUND UNIVERSITY

Kris och kultur : kulturvetenskapliga perspektiv på kunskap, estetik och historia

Arvidson, Mats; Geisler, Ursula; Hansson, Kristofer

2013

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Arvidson, M., Geisler, U., & Hansson, K. (Red.) (2013). *Kris och kultur : kulturvetenskapliga perspektiv på kunskap, estetik och historia*. Sekel Bokförlag.

Total number of authors:
3

Creative Commons License:
Annan

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Kris och kultur
Kulturvetenskapliga perspektiv på
kunskap, estetik och historia

Kris och kultur

Kulturvetenskapliga perspektiv på
kunskap, estetik och historia

Under redaktion av

Mats Arvidson, Ursula Geisler, Kristofer Hansson

SEKEL

© Sekel Bokförlag och författarna, Lund 2013

Omslag:

Grafisk form: UNIVERSUS

Tryck: 2013

ISBN 978-91-87199-09-7

Innehåll

Förord	7
MATS ARVIDSON, URSULA GEISLER OCH KRISTOFER HANSSON Inledning: Kulturvetenskapliga perspektiv på kris	9
BJÖRN MAGNUSSON STAAF Att lita på krisen? Om kris som komponent i historieteori	29
JAN ERIC OLSÉN Första världskrigets näringskris. Medicin, politik och preparat	49
URSULA GEISLER Med sången in i framtiden. Den tyska ungdomsmusikrörelsen och kris på 1920–30-talen	69
MATS ARVIDSON Den apolliniska drömmen om en lycklig framtid. Kris i kultur och konstmusik i svensk efterkrigstid	87
KRISTOFER HANSSON ”De svåra kriserna i lifvet kringgår man inte”. Psykiska kriser och synen på den utvecklande människan	113
JESSICA ENEVOLD En sprucken verklighet. Den ludiska vägen från kris till hälsa i <i>The Biggest Loser</i>	129
KAROLINA LINDH Att göra kris till rutin. Hur dokument och information skapar rutiner kring hjärtstopp och hjärt-lungräddning	153
ADAM BRENTHEL Presentation av klimatkrisen bortom en representationskris. Bilder som gör skillnad istället för bilder av spatial likhet	165
Referenser	189
Författare	203

Förord

När Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet bildades år 2009 fanns ett behov av att samla institutionens forskare kring ett gemensamt forskningsprojekt. Detta blev startskottet för Program K (Kultur, Kunskap, Kris), ett program som var avsett för institutionens forskare och två anställda doktorander att fokusera på kunskap om hur olika kriser produceras, kommuniceras och används. Utifrån aktuella debatter om det moderna samhällets värdegrunder och förändringspotential, och om klimatförändringen som världsomspännande tema, ansågs det vara av vikt att utnyttja kulturvetenskaplig kompetens för att närma sig olika krisproblematiker. Projektet har finansierats av humanistiska och teologiska fakulteterna vid Lunds universitet.

En målsättning med programmet var också att utveckla Institutionen för kulturvetenskaper till en stark forskningsmiljö. Därför har en bärande tanke för programmet varit att få institutionens många ämnen att samverka i tvärvetenskapliga konstellationer. Centralt har varit att skapa ett bra diskussionsklimat och en kritisk öppenhet. Det är glädjande att det gemensamma samarbetet har burit frukt och att denna antologi nu finns. Utöver de här samlade forskarna Mats Arvidson (kulturarbete och intermedialitet), Ursula Geisler (musikvetenskap), Jessica Enevold (etnologi), Kristofer Hansson (etnologi), Jan Eric Olsén (idé- och lärdoms historia), Björn Magnusson Staaf (ABM och bokhistoria) samt doktoranderna Adam Brenthel (konsthistoria och visuella studier) och Karolina Lindh (Biblioteks- och informationsvetenskap) har också Marion Lamberth (musikvetenskap), Max Liljefors (konsthistoria och visuella studier) och Thomas Rydén (ABM och bokhistoria) deltagit med egna projekt i programmet.

En konsekvens av den tvärvetenskapliga forskarmiljön som Program K skapat har varit att söka diskussionspartner utanför den egna institutionen. Ett anslag från Einar Hansens forskningsfond möjliggjorde 2010 och 2011 två berikande workshops i Köpenhamn och Lund med kollegor från

Danmark. I diskussionerna kring kulturvetenskapernas metodologiska och i synnerhet krisbegreppets utmaningar deltog från dansk sida Gregers Andersen, Tue Andersen Nexø, Katrine Dirckinck-Holmfeld, Solveig Gade, Rune Graulund, Carsten Meiner, Devika Sharma, Frederik Tygstrup, Kristin Veel, Karsten Wind Meyhoff och Isak Winkel Holm. Ett stort tack för alla kloka synpunkter i våra gemensamma debatter.

Betydelsen av dessa möten visade sig inte minst bestå i att kunna positionera Program K:s kulturvetenskapliga angreppssätt i ett större perspektiv. Att kunna förena det historiska med det samtida, det teoretiska med det empiriska är visserligen en mycket förkortad, men inte desto mindre träffande beskrivning av denna positionering.

Målsättningen med denna antologi är att ge läsaren en glimt av det stimulerande samarbete över ämnesgränserna som Program K kännetecknats av.

Ursula Geisler, januari 2013

MATS ARVIDSON, URSULA GEISLER
OCH KRISTOFER HANSSON

Inledning:

Kulturvetenskapliga perspektiv på kris

Dagligen rapporterar massmedia om olika kriser: ekonomiska kriser, långdragna konflikter och länder som hamnat i förhandlingskriser, politiska ledare som handlat tvivelaktigt och försatt sitt parti eller sitt land i kris, kändisar som intervjuas om sina senaste kriser mitt i livet. Det framstår emellanåt närmast som om vi idag befinner oss mitt i krisernas tid. Det korta 1900-talet vittnar om krisernas ständiga närvaro: börskraschen 1929, finanskrisen 1931, oljekrisen 1973, finans- och fastighetskrisen under 1990-talet, IT-bubblan omkring 2000, för att nämna några. I själva verket är kris som fenomen och begrepp varken något unikt för vår egen samtid eller för 1900-talet. Digerdöden vid mitten av 1300-talet, de så kallade tulpaninvesteringarna i Amsterdam under 1600-talet, spekulationsbubblorna i England och Frankrike under 1700-talets början är bara några historiska exempel. Skillnaden mellan då och nu har emellertid inte så mycket att göra med det faktum att kriserna existerar, utan snarare med synliggörandet av dem. Den alltmer intensifierade mediekulturen tillåter kriserna att ta plats.

Exemplen ovan visar på kris som faktum, och därmed något som kan bli föremål för undersökning. Men kris är också journalistens, kritikerns och forskarens egen benämning på fenomen som möjliggör dramatisering, kritik och förståelse. Kris är således både ett fenomen och en metod för undersökning. Kris som metod handlar om kritik, och etymologiskt kan också kris och kritik härledas till samma ursprung. Det grekiska ordet *kri-nein*, *κρίνω*, vars betydelse separera, arrangera, välja, urskilja och bedöma, påminner inte bara om och tangerar de grekiska orden för krisis; först *κρίσις*, som betyder avgörande prövning, dom, sedan *κρίνειν*, som betyder frånskilja och utgallra. Det tangerar även det grekiska ordet kritik, *κριτική*, som betyder bedömning och granskning. Denna dubbla användning av begreppet kris, som fenomen och metod för undersökning, visar dessutom på begreppets användbarhet. De fenomen som undersöks i denna antologis

olika kapitel bör alltså ses mot bakgrund av denna dubbla karaktär, samt mot bakgrund av de ovan nämnda etymologiska variationerna.

Kulturvetenskapliga perspektiv på kris

De ämnen som är representerade i antologin har ingått i en kulturvetenskaplig forskarmiljö. Ämnena är museologi, idé- och lärdomshistoria, musikvetenskap, etnologi, biblioteks- och informationsvetenskap, kulturarbete och intermedialitet samt konsthistoria och visuella studier. Denna mångfald av ämnen föranleder frågan om det finns något specifikt kulturvetenskapligt som förenar dem. Och mer precist hur kulturvetenskaperna har närmat sig studiet av kris. I detta inledande kapitel diskuterar vi hur de olika författarna har närmat sig sina studieobjekt. En central utgångspunkt är att det finns ett kulturvetenskapligt perspektiv för hur olika krisfenomen kan studeras, och att antologin med sin mångfald av ämnen står som representant för ett sådant perspektiv. Naturligtvis finns det många angränsande relationer till andra ämnesdiscipliners studier av kris än de representerade i antologin. Dessa angränsande relationer kommer vi att diskutera framöver. Men först något om det kulturvetenskapliga perspektivet.

Inte sällan används begreppet kulturvetenskap som en sammanfattande benämning på humanistiska ämnen.¹ Men denna benämning framstår som otillfredsställande. För vad är humaniora? I sin bok *Kultur* (2012) diskuterar medie- och kommunikationsforskaren Johan Fornäs frågan om vad kulturvetenskap skulle kunna vara. Han börjar sitt resonemang med en lexikalisk definition av humaniora, hämtad från *Nationalencyklopedin*:

I svenskt språkbruk avser humaniora numera ämnena vid universitetens humanistiska fakulteter: bl.a. språk, historia, de estetiska vetenskaperna och filosofi. Metodiskt kännetecknas dessa ämnen av att tolkning – av texter, bilder, musik, m.m. – spelar en stor roll i forskningen.²

Detta är dock att göra definitionen av kulturvetenskap alltför begränsande. Det finns ämnen som är tolkande i sin karaktär, men som normalt inte tillskrivs humaniora. En annan term som *NE* omnämner i detta sammanhang är humanvetenskaper, det vill säga ”de vetenskaper som studerar människan och hennes situation”.³ Men denna är i viss mån också begränsande då det estetiska utesluts i den humanvetenskapliga definitionen. Samtidigt öppnar detta upp för att inbegripa tolkande ämnen som normalt tillskrivs samhällsvetenskaperna. Fornäs betonar här att detta har att göra med en

1 Fornäs, Johan (2012), *Kultur*, Malmö: Liber, s. 39.

2 Ibid., s. 40.

3 Ibid.

eller flera så kallade *kulturella vändningar* som har ägt rum inom dessa samhällsvetenskapliga ämnen, vilket i sin tur har resulterat i att även dessa tillskrivs kulturvetenskaperna. Kulturvetenskaper och humaniora är alltså inte att betrakta som synonyma i detta avseende, men väl överlappande.

De kulturella vändningarna kan ses både som ett uttryck för och som en drivkraft i ett antal kulturaliseringsprocesser. Exempel på sådana processer är modernisering, medialisering och estetisering. Dessa, vill vi mena, framträder med all tydlighet i flera av antologins bidrag. Karolina Lindh, doktorand i biblioteks- och informationsvetenskap, diskuterar i sitt bidrag riskbegreppets relation till moderniteten, där risksamhället ses som en konsekvens av allt snabbare förändringar i både tid och rum. Såväl musikforskarna Ursula Geislers som Mats Arvidsons bidrag visar hur moderniseringen och estetiseringen samspekar. Båda bidragen exemplifierar hur musik och sång kan ses som ett medel för en samhällsförändring. Därtill visar etnologen Jessica Enevold hur medialiseringen idag spelar en allt viktigare roll för individens självbild. I hennes bidrag kan man se hur krisen som begrepp får ett naturligt medialt utrymme.

Det som ofta ställer till problem när det gäller begrepp i allmänhet och kulturbegreppet i synnerhet är att dess semantiska innehåll förskjuts beroende på det sammanhang inom vilket det framträder. Detta gäller inte minst kulturvetenskap som har fått olika definitioner. En del betraktar kulturvetenskap som synonymt med *cultural studies*.⁴ *Cultural studies* är dock en alltför avgränsad strömning inom humaniora och samhällsvetenskap som inte alla som forskar om kultur kan skriva under på. Det omvända är lika problematiskt, det vill säga att *cultural studies* översätts till inte bara kulturvetenskap utan även till kulturforskning och kulturanalys. Den naturliga följdfrågan är vad som skiljer dessa tre benämningar åt? Kulturanalys, exempelvis, brukar förknippas med en etnologisk och antropologisk tradition, och inte primärt med en historisk eller estetisk. En bättre svensk benämning på *cultural studies* tycks vara kulturstudier. Det är med andra ord inte helt lätt att definiera vad det innebär att ha ett kulturvetenskapligt perspektiv på kris. Samtidigt finns det vissa områden inom kulturstudier som flera av antologins bidrag kan knyta an till. Fornäs pekar ut tre viktiga beståndsdelar i fältet kulturstudier som åtminstone delvis speglar de bidrag som antologin representerar. Dessa är mening, identitet och makt. Beståndsdelarna definierar samtidigt ett kulturbegrepp som inbegriper samtliga antologibidrag, nämligen ett hermeneutiskt kulturbegrepp.⁵

4 Ibid., s. 4ff.

5 Ibid., s. 51f.

Det hermeneutiska kulturbegreppet, som växte fram vid mitten av 1900-talet, ska ses som ett nytt försök att länka samman de kulturbegrepp som normalt framträder i teoretiska diskussioner om kultur. Dessa diskussioner brukar hamna i frågor huruvida man utgår från ett antropologiskt, estetiskt eller i det som Fornäs benämner ett ontologiskt kulturbegrepp. Samtliga av dessa kulturbegrepp framträder i antologins olika bidrag. Det ontologiska kulturbegreppet, som huvudsakligen handlar om vad som existerar i världen, berör relationen mellan kultur och natur – dels ur ett moraliskt perspektiv, där kulturen primärt handlar om en allmän kultiveringsprocess av intellektuell och andlig utveckling i form av ”mänsklig natur”, dels om hur människan i allt högre grad inkräktar på naturen så att gränsen mellan kultur och natur suddas ut. Kultur och natur är således både särskiljande och sammanflätande. Geisler visar i sitt kapitel på föreställningen om denna kultiveringsprocess ur ett moraliskt perspektiv genom att koppla samman sången med människans bildningsuppgift, medan Adam Brenthel, doktorand i konsthistoria och visuella studier, och Arvidson i sina olika bidrag lyfter fram frågan om hur människan inkräktar på naturen. Brenthel för upp klimatkrisen som ett uttryck för detta, medan Arvidson för ett resonemang kring naturbehärskning.

Det hermeneutiska kulturbegreppet definierar kultur som meningsskapande praktiker. Det är både en teori och en metod för hur vi människor skapar mening genom tolkning. Framför allt innefattar detta kulturbegrepp samhället och livets alla aspekter som innefattar mening, tolkning och kommunikation.⁶ Ett annat sätt att beskriva detta på är relationen mellan text, tolkning och representation: Tolkningen genererar meningen ur texten, medan representation syftar till att på nytt presentera något, göra detta något närvarande genom sin frånvaro. Detta är kanske mest tydligt i Brenthels kapitel om att göra det frånvarande, det som ännu inte ägt rum, närvarande. Centralt här är att det hermeneutiska kulturbegreppet inte bara förklarar och antyder de tre övriga kulturbegreppens inbördes samspel, utan också förklarar hur kulturaliseringsprocessens dimensioner hänger samman genom ett slags ackumulering av mening genom det ontologiska, antropologiska och estetiska. Men vad är då kulturvetenskap? Och framför allt: Vad innebär det att ha ett kulturvetenskapligt perspektiv på kris?

Enligt Fornäs kan kulturvetenskap(er) ses som ett brett begrepp för såväl humaniora som samhällsvetenskap, där ett ontologiskt kulturbegrepp länkas till ett hermeneutiskt. Kulturforskning, innebär däremot en insnävning mot antingen ett antropologiskt kulturbegrepp om olika (del)kulturer

6 Ibid., s. 31.

eller mot ett estetiskt kulturbegrepp om de fenomen som framträder inom konst och populärkultur. Kulturanalys skulle snarast innebära en granskning av typer av fenomen inom främst svensk och nordisk etnologi som har utvecklat en erfarenhetsbaserad metod. Och till sist kulturstudier som är att betrakta som ett tvärvetenskapligt fält som medvetet reflekterar kulturforskningens förnyelse. Samtliga bidrag kan mot bakgrund av detta resonemang betraktas som kulturvetenskapliga: De tar sin utgångspunkt i en specifik verklighet (existens) och betraktar kulturen som meningsskapande. Det som skiljer de olika bidragen från varandra är mer en fråga om betoning av de meningsskapande praktikerna, samt inom vilken kulturaliseringsprocess som man tar spjärn mot.⁷

En utgångspunkt för ett kulturvetenskapligt perspektiv på kris är att studera den som konstruerad. Med detta menar vi att det inte finns fenomen som i sig befinner sig i kris, utan att det alltid är någon aktör eller några aktörer som definierar krisen. Det kan vara det drabbade eller det forskande subjektet som definierar tillståndet. Författarna i denna antologi tar sin utgångspunkt från olika historiska skeenden där kris blir en möjlighet för att bland annat studera samhällsförändringar. Det handlar inte främst om att studera hur människor påverkas av kriser, utan snarare hur människor förhåller sig till skeenden eller föreställningar som av dem själva eller andra definieras som krisartad. I antologin presenteras också perspektiv där ordet eller begreppet kris inte nödvändigtvis har använts i den studerade kontexten utan där forskaren snarare använder sig av kulturvetenskapliga teorier om kris för att förstå ett skeende i historien. Så pekar arkeologen Björn Magnusson Staaf i sitt bidrag på hur idéer om kris spelat en avgörande roll för hur arkeologin utvecklade sitt ämnes historiebetraktande. Genom att studera historieteorin med utgångspunkt i att krisbegreppet är av fundamental betydelse lyfter Magnusson Staaf fram hur synen på samhället formas.

Vi ska här närmast definiera hur vi i denna antologi använder och förhåller oss till begreppet kris. Det gör vi genom att först diskutera kris som ett nyckelord, och hur det blir en del i en social och kulturell konstruktion, för att därefter snäva in diskussionen mot Reinhart Kosellecks klassiska resonemang om kris. Därefter följer ett resonemang kring närliggande begrepp som risk och katastrof, för att avslutningsvis presentera varje författares perspektiv på krisbegreppet.

7 Ibid., s. 61f.

Kris som nyckelord

Efter att den brittiske författaren, kritikern och cultural studies-forskaren Raymond Williams (1921–88) kommit tillbaka från andra världskriget, till Cambridge, upptäckte han att det engelska språket hade förändrats. Williams omedelbara upplevelse var att man inte talade samma språk längre. Det var inte bara bruket av språket som hade förändrats, utan även och framför allt de ord som normalt förknippades med starka känslor och viktiga idéer som hade genomgått en förändring. Genom att ta fasta på ett centralt ord i ett språk, på vad Williams kallar nyckelord, kan förändringen av ordets innebörd studeras över tid. Ord är inte statiska och definitiva i lexikalisk bemärkelse, utan de är snarare en avspiegling av den kultur och det samhälle som orden används i. På detta sätt kan enskilda ord användas för att undersöka och belysa de förändringar som sker i ett samhälle, eftersom de utvecklas och förändras i och genom kulturen. Samtidigt är det inte så enkelt att språket speglar förändringar, utan samhällsförändringar kan också ske i språket, såsom hur det används och vilken betydelse det har. Centralt för denna betydelse är på vilket sätt ett ord relaterar till andra ord och dess betydelser, något Williams betraktar som ett kluster med ord och betydelser som hänger samman med varandra.⁸

I antologin presenterar etnologen Kristofer Hansson ett sådant synsätt när han studerar hur ordet kris använts i Sverige under andra halvan av 1900-talet, för att förstå avgörande tillstånd hos den enskilda människan. Ordet kris kan sägas vara ett nyckelord som befinner sig i ett kluster av andra ord, och som kan användas för att beskriva och förstå en inre själslig strid och oro. Men hur det här klustret av ord sett ut har varierat över tid. Det sätt som August Strindberg använde sig av ordet kris i slutet av 1800-talet ger inte samma beskrivning av ordet kris som till exempel psykiatrikern Johan Cullberg skulle ge det under 1960- och 1970-talen. Genom att på detta sätt ställa olika tiders användning av ett ord eller begrepp mot varandra kan vi närma oss en specifik tids förhållningssätt till olika fenomen i samhället.

Det ovan presenterade perspektivet har många likheter med filosofen Ian Hacking's resonemang om den växelverkan som han menar finns mellan kategorier och subjekt⁹. Om vi kategoriserar människors upplevelser av inre själslig strid som en kris, kommer det också att ske en växelverkan mellan de kategoriserade människorna och kategorin i sig. Med detta menar vi att människorna som upplever sig genomgå en inre själslig strid finner det behjälpligt att kategorisera detta tillstånd i livet som en kris. I denna

⁸ Williams, Raymond (1976), *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, London/Croom Helms.

⁹ Hacking, Ian (2000), *Social konstruktion av vad?*, Stockholm: Thales.

växelverkan legitimeras inte bara begreppet kris som ett psykologiskt fenomen, utan även de institutioner och sedvänjor som bygger upp psykologin som vetenskap.¹⁰ Ordet kris befinner sig därmed aldrig i tomma intet utan, precis som Williams vill hävda, det ingår i ett kluster av andra ord. Med Hacking kan vi därtill förstå att det är relaterat till faktiska objekt i vår värld. Genom att betona denna växelverkan mellan människa och begreppet kris medvetandegörs hur meningsskapandet kan ta sig uttryck som en kulturvetenskaplig förståelse där, för att återknyta till Fornäs, det hermeneutiska kulturbegreppet definierar en specifik ontologisk tillvaro. Vad som är centralt i Hackings resonemang är det sätt som själva kategoriserandet skapar nya synsätt på vår omvärld. Det finns en epistemologisk aspekt i detta sätt att resonera. Här tar Hacking sin utgångspunkt i barnmisshandel och hur vår moderna förståelse för övergrepp mot barn är relaterad till hur vetenskapen har skapat kategorier för hur vi ska förstå övergrepp, alltså hur vi genom historien förändrar vårt förhållningssätt till olika fenomen. Han skriver:

[O]m man väljer nya kategorier så kan det förflutna uppträda i en ny värld. Händelser i ett liv kan nu betraktas som händelser av ett nytt slag, en kategori som kanske inte hade blivit begreppsliggjord när händelsen upplevdes eller handlingen utfördes. Vi upplever på nytt det vi tidigare upplevt och tänker på det i termer som vi inte kunde ha tänkt förut. Erfarenheter beskrivs inte bara på ett nytt sätt, de återupplevs.¹¹

I Brenthels kapitel om klimatkrisens visualisering finner vi ett direkt exempel på hur detta begreppsliggörande kan gå till. Genom att studera Norrköpings Visualiseringscentrum lyfter Brenthel fram hur ny kunskap om klimatdata förmedlas till publiken genom klimatvisualiseringar. Syftet med visualiseringen är att aktivera publiken och skapa engagemang för något som är undflyende och i ständig rörelse. Sådan kunskap om klimat som vi inte själva kan observera blir i Visualiseringscentrumet begreppsliggjord. Det klimat som vi alltid har upplevt kommer nu att upplevas på ett nytt sätt. Begreppsliggörandet framställer klimat som om det vore i kris, det vill säga krisbegreppet används här snarare som metod för förståelse än som fenomen för undersökning. Metamorfosen framträder här i hur kunskapen om klimat förändras och där ordet kris används för att förstå dessa förändringar. Men det kan också tänkas att ordet kris genomgår en metamorfos när vi börjar uppfatta klimatet på ett nytt sätt eftersom klustret av ord förändras.

10 Rose, Nikolas (1998), *Inventing our Selves. Psychology, Power and Personhood*, Cambridge/New York/Melbourne: Cambridge University Press.

11 Hacking (2000), s. 173f.

Reinhart Kosellecks krisbegrepp

Att betrakta krisen som en social och kulturell konstruktion är en konsekvens av 1960- och 70-talens språkliga vändning (*linguistic turn*).¹² Språkets utveckling och betydelse för hur historiska och samtida fenomen är utformade är något som särskilt lyfts fram i dessa sammanhang. En hel forskningsstradition har utvecklats och etablerats runt språkets och begreppens meningspotentialer för historiska och samhällliga processer. Att begreppshistoria numera utgör en viktig del i de kulturvetenskapliga metoderna, beror inte minst på det gedigna arbetet *Geschichtliche Grundbegriffe*, som Otto Brunner, Werner Conze och Reinhart Koselleck gav ut 1972–1997. Publikationens undertitel *Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* belyser språkets politiska och socialt meningsbärande karaktär utöver dess etymologiska utvecklingshistoria. Detta ska inte förstås som en uteslutande princip, snarare som kompletterande för historieförståelsen. Koselleck formulerar sig på följande sätt: ”Inget historiskt skeende görs rättvisa när det formuleras med språkets hjälp, men utan språklig formulering är det lika litet fattbart.”¹³ Ordet kris är ett av de så kallade historiska grundbegrepp Koselleck undersökt och beskrivit utifrån ett historiskt och socialt sammanhang.¹⁴

Kosellecks studie är kronologisk-tematiskt uppbyggd. Den ger en överblick över krisbegreppets olika definitioner och avgränsningar – från antikens Grekland fram till 1980-talet, med en avslutande ”utblick”. Han mejslar tydligt fram begreppets olika konnotationer över tid och rum, samt tydliggör hur kris har använts som förklaringsmodell i så skilda områden som juridik, teologi och medicin redan i det antika Grekland och senare även i det latinska språkbruket. Dessa specifika kristolkningar ingick på olika sätt i de moderna nationalspråkens politiska och sociala språkbruk, oftast med tydliga referenser till främst det medicinska krisbegreppet.¹⁵ Antologin utgår både implicit och explicit huvudsakligen från den grekiska etymologin av kris, med undantag från Enevold som betonar den latinska användningen

12 Rorty, Richard (red.) (1967), *The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method*, Chicago: University of Chicago Press.

13 Koselleck, Reinhart (1982a), ”Vorwort”, i Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Geschichtliches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart: Klett-Cotta, s. v.; original: ”Keine Geschichte geht in ihrer sprachlichen Erfassung auf, aber ohne sprachliche Erfassung ist sie ebensowenig erkennbar.”

14 Koselleck, Reinhart (1982b), ”Krise”, i Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Geschichtliches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart: Klett-Cotta, s. 617–650.

15 *Ibid.*, s. 619.

(*discrimen*) i sin diskussion om ohälsa som uttryck för personlig kris och sjukdom. Denna latinska användning av kris betyder det som delar, det vill säga ett mellanrum, en distans mellan två ytterligheter, separering.

Koselleck delar in krisbegreppets semantiska historia i fyra idealtypiska områden: 1) Inom det medicinsk-politisk-militäriska fältet, där kris främst åsyftar olika aktörers händelsekedjor, som alla är riktade mot en avgörande punkt;¹⁶ 2) en historisk slutpunkt med den konsekvensen att historiens kvalitet förändras grundläggande; 3) ett tillstånd, en process eller återkommande kritiska situationer; 4) ett historieimmanent övergångsbegrepp, där diagnosen bestämmer fasens längd och huruvida krisen leder till det bättre eller det sämre:

Alla dessa tillfällen var försiktiga försök att komma fram till en samtidspecifik uttrycksmöjlighet, som skulle konnotera en ny tids erfarenhet inom ett begrepp [...] ”Kris” blir till den moderna tidens strukturella signatur.¹⁷

De ovan beskrivna idealtyperna har visat sig användbara, om än omedvetet, i flera av antologins bidrag. Arvidsons studie tar sin utgångspunkt i en processuell typ av kris på ett historiskt skede (moderniteten), ett skede som också kan tolkas vara ett uttryck för en historisk slutpunkt. Även om kris enligt Koselleck aldrig fick en tydlig definition med klara betydelseavgränsningar, och därmed inte historiskt tillhörde de politiska och socioekonomiska nyckelbegreppen, har begreppet kommit att användas i politiska legitimeringssammanhang alltsedan mitten av 1700-talet.¹⁸ Det politiska krisbegreppet (på 1700-talet) byggde dock fortfarande på det medicinska ursprunget och omfattade semantiskt därför både diagnosen och terapin. Här, vill vi mena, kan diagnos och terapi användas metaforiskt på ett historiskt skede. Geislers kapitel påvisar detta med exempel på hur musik och sång tillskrivs en närmast terapeutisk samhällspåverkan. Koselleck spårar dessa fortfarande i begreppets moderna användning och beskriver med detta begreppsfunktionen som handlingsinskränkande. Handlingsutrymmet begränsas av krisbegreppet till ett tvångsläge, där aktörerna endast kan välja absolut motsägande alternativ.¹⁹ Detta antydda tvångsgenererande av krisens olika handlingsalternativ får sitt yttersta nedslag när det gäller det medicinska fältet och människokroppens och människolivets begränsningar.

16 Ibid., s. 627; original: ”kann ’Krise’ vorzüglich die Ereignisketten verschiedener Handlungssträger meinen, die alle auf einen Entscheidungspunkt hinsteuern”

17 Ibid.; original: ”In allen Fällen handelt es sich um die tastenden Versuche, eine zeit-spezifische Ausdrucksmöglichkeit zu gewinnen, [...] ’Krise’ wird zur strukturellen Signatur der Neuzeit.”

18 Ibid., s. 624f.

19 Ibid., s. 626.

I flera av antologins bidrag berörs ett sådant avgörande krisbegrepp. Främst i idéhistorikern Jan Eric Olséns fokus på näringsbrist och politik i Sverige under första världskriget, men även i Lindhs undersökning av informationen kring hjärt-lungräddning och Enevolds perspektiv på *game show* och fetma har kris en sådan avgörande karaktär att handlingsalternativen är begränsade. Arvidson visar däremot hur den enskilda individen förlitar sig på att staten bestämmer vilka val som är de rätta. Olsén lyfter därtill fram det existentiella i dåtidens debatter om näring och försörjning, i sin beskrivning av samhällets funktioner som är beroende av försörjningen. Lindh tydliggör också handlingsutrymmets begränsning, eller tvång, när det gäller plötsligt hjärtstopp – det är viktigt att den drabbade får hjälp så snabbt som möjligt. Enevold framhåller det existentiella i människans möjligheter att ta ett aktivt val som ibland resulterar i den mest radikala konsekvensen – självmord.

Närliggande begrepp: risk och katastrof

Det finns två begrepp som är närliggande till den krisdiskussion som presenteras i antologin, nämligen risk och katastrof. Dessa är tydliga exempel på kluster. Både risk och katastrof återfinns explicit och implicit i de olika kapitlen, men vi ska här förtydliga vilka relationer som finns mellan begreppen eftersom detta är centralt för att synliggöra kris. Krisbegreppet blir så att säga tydligt genom negativ definition. Men det finns samtidigt en otydlighet och komplexitet mellan de olika begreppen som är central att lyfta fram.

Risken kan sägas föregå krisen. Inte minst den moderna vetenskapen har som sin uppgift att undersöka, analysera och påvisa de risker som finns i samhället för att de på så sätt ska kunna förebyggas eller undvikas så att krisen undviks.²⁰ Detta blir särskilt tydligt i Brenthels kapitel där han analyserar hur risker synliggörs och presenteras i Norrköpings Visualiseringscentrum. Genom att synliggöra vilka risker som människors handlande kan skapa, hoppas forskarna att riskerna ska minimeras genom att individen handlar annorlunda. Krisen blir på detta sätt en händelse som förläggs till framtiden och där riskerna är förutsägelser för hur vägen dit ter sig.²¹ Som Brenthel visar i kapitlet är riskernas dramaturgi av stort intresse för krisforskningen eftersom denna dramaturgi kan synliggöra vilken kris ett samhälle föreställer sig.

20 Beck, Ulrich (1998), *Risksamhället. På väg mot en annan modernitet*, Göteborg: Daidalos.

21 Giddens, Anthony (1996), *Modernitetens följder*, Lund: Studentlitteratur.

Med riskforskaren Jakob Arnoldi vill vi lyfta fram tre sociologiska perspektiv på risk som också är centrala för hur vi förstår krisen.²² Det första perspektivet återfinns i arbeten av sociologerna Ulrich Beck och Anthony Giddens och som pekar på hur vårt moderna samhälle genom teknologin genererar nya typer av risker som är både komplexa och många gånger osynliga.²³ Om vi återgår till Brenthels exempel kan vi se hur den globala uppvärmningen har uppstått på grund av den teknologi vi har, men att de risker som den medför inte är direkt synliga för oss. Istället är det vetenskapen som har synliggjort hur riskerna har uppstått och vad de kan leda till om vi inte ändrar vårt beteende. Centralt för denna syn på det moderna samhället är också hur riskerna synliggörs och vilka konsekvenser detta får för människors vardagsliv och politiska beslut.

Det andra perspektivet representeras av bland andra antropologen Mary Douglas som analyserar hur människor förhåller sig till riskerna i vardagen och vilken kulturell logik som ligger bakom ett visst handlande.²⁴ Utifrån detta perspektiv behöver riskerna inte vara förknippade med vetenskaplig fakta, utan kan bygga på folkliga föreställningar om risker i samhället.²⁵ Återgår vi till Brenthels exempel kan vi se att inte alla förhåller sig till den globala uppvärmningen som att det är en risk som angår dem. En och samma person kan samtidigt värdera andra risker väldigt högt, som till exempel att viss typ av mat ger förhöjd risk för hjärtinfarkt. Hur den framtida krisen föreställs kan vara ett centralt perspektiv för att ge förståelse för människors olika förhållningsätt till risker. Om man inte tänker sig en framtida kris eller ignorerar en sådan, blir också de risker man förväntas förhålla sig till i vardagen mindre centrala.

Det tredje perspektivet är inspirerat av Michel Foucaults resonemang om *governmentality*.²⁶ Kunskapen om risker är något som kan användas för att styra människor att handla på ett visst sätt.²⁷ Genom att till exempel informera om vilka risker en viss typ av mat för med sig eller vilka risker man löper om man inte motionerar regelbundet kan allmänhetens bete-

22 Arnoldi, Jakob (2009), *Risk. An Introduction*, Cambridge/Malden: Polity Press.

23 Beck (1998); Giddens, Anthony (1997), *Modernitet och självidentitet. Självet och samhället i den senmoderna epoken*, Göteborg: Daidalos.

24 Douglas, Mary (1996), *Risk and Blame. Essays in Cultural Theory*, London/New York: Routledge.

25 Ferreira, Celio & Boholm, Åsa (2002), "Kulturell riskhantering", i Åsa Boholm (red.), *Osäkerhetens horisonter. Kulturella och etiska perspektiv på samhällets riskfrågor*, Nora: Nya Doxa.

26 Foucault, Michel (1991), "Governmentality", i Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (red.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality. With Two Lectures by and Interview with Michel Foucault*, Chicago: The University of Chicago Press.

27 Arnoldi (2009).

enden påverkas. Denna typ av kunskap behöver inte enbart komma från staten, utan som Enevold visar är det en kunskap som reproduceras också i tv-shower som *The Biggest Loser*. Genom denna typ av program matas vi med kunskap om vilka risker fetma för med sig, vilket i förlängningen pekar på hur vi själva bör agera. Kunskapen om risk blir här också kunskapen om hur individen/medborgaren ska handla för att inte hamna i en kris.

Forskning har pekat på att alltmer statligt styrande bygger på ett vetenskapliggörande av risker.²⁸ I denna förändring blir krisen alltmer central som ett sätt att dramatisera framtiden och lägga tyngd vid de risker som allmänheten bör förhålla sig till. Krisen kan vara allt från en för tidig död som resultat av ett ohälsosamt levnadssätt till en höjning av vattennivån på grund av den globala uppvärmningen. Kris blir ett ord som kan användas i många olika sammanhang för att synliggöra betydelsen av de risker som de styrande anser vara centrala.

I viss omfattning gäller krisens handlingsinskränkande innebörd också Brenthels perspektiv på visualiseringen av klimatkrisen då klimatförändringar hotar den livsmiljö som vi lever våra liv i. Här spåras samtidigt sambandet mellan kris och katastrof i relation till apokalyps. Detta samband har också lyfts fram av den danske litteraturvetaren Isak Winkel Holm i sin undersökning om katastrofens roll i populärkulturen.²⁹ Jämfört med katastrofens karaktär av att vara ett negativt men temporärt faktum och apokalypsens avgörande karaktär av att befinna sig i en återvändsgränd, framstår krisen snarare som ett svävande tillstånd där utgången är ovisst, och som dessutom är beroende av olika tolkningar för att kunna fyllas med innehåll. Det apokalyptiska temat framträder bland annat i Arvidsons kapitel, som visar hur kulturen är på väg mot sin undergång. Kris- och katastrofbegreppens tolkningar och tolkningsföreträdare kan variera starkt, och därför är kris ett begrepp som kan undersökas i sina olika tolkningar, men som endast i mycket liten utsträckning själv utgör ett vetenskapligt tolkningsverktyg. Det finns idag ingen specifik humanistisk ”krismetod” eller ”krisvetenskap” som ett ämnesparaply, även om sociologin – framför allt på kontinenten – från och med början på 1900-talet ibland också har kallats krisvetenskap. Jämfört med denna tradition som främst är förknippade med den så kallade Frankfurtskolan är termen krisvetenskap ovanlig i Sverige.

28 Rothstein, Henry, Huber, Michael & Gaskell, George (2006), ”A Theory of Risk Colonisation: The Spiralling Regulatory Logics of Societal and Institutional Risk”, *Economy and Society*, 35 (1), s. 91–112.

29 Winkel Holm, Isak (2012), ”Mennesker vs. zombier: Katastroferetfærdighed i Francis Lawrences I Am Legend”, *Kritik*, 45 (204), Institut for Kunst og Kulturvidenskab, s. 122; Winkel Holm (2009), ”Katastrofen i kulturen: Introduktion til kulturvidenskabelig katastrofeforskning”, *Kritik*, 42 (194): Institut for Kunst og Kulturvidenskab, s. 3–8.

En kort presentation av innehållet

Arkeologen och museologen Björn Magnusson Staaf inleder sitt kapitel med antagandet att krisbegreppet är fundamental i all samhällstolkande historieskrivning. Hans utgångspunkt blir därmed att undersöka vilken roll idéer om kris har spelat i historieskrivande, särskilt arkeologiskt. Det är inte krisen i sig som står i fokus för Magnusson Staafs analys, utan snarare de orsakssamband som leder till kriser. Den centrala frågan i detta sammanhang blir hur historiesynen karakteriserar dessa orsaker. Eftersom olika historiesyner konkurrerar med varandra blir det särskilt viktigt att studera de förklaringsmodeller som så att säga går vinnande ur striden. Därtill kopplas den kunskap som dessa historieskrivningar genererar till politisk ideologi och handlande. I detta sammanhang lyfter Magnusson Staaf fram två typer av historieteorier: den essentiella typen, och den konstruktivistiska typen. Båda har fått utstå kritik, vilket författaren visar. Det är dock spänningen mellan dem som han för ett resonemang kring. Med utgångspunkt i historiefilosofen Hayden Whites idé om historieskrivandets form och berättelse visar Magnusson Staaf hur kris som nod i historienarrativet ger olika förklaringsmodeller. Här lyfter han fram två olika konkurrerande förklaringsmodeller inom arkeologin, båda med en essentialistisk historiesyn. Frågan är hur man ska förhålla sig till två konkurrerande förklaringsmodeller. Vilken är sann och vilken är falsk? Är möjligtvis båda falska? Denna fråga är, menar Magnusson Staaf, felaktigt ställd eftersom historieförklaringar inte är objektiva, och sanna, utan snarare bristfälliga konstruktioner. Istället bör man fråga sig vilken rimlighet som ligger till grund för förklaringarna, med rimligheten bedömd utifrån empiriska iakttagelser. Med detta följer i demokratisk anda ett intellektuellt ansvar för den historia som man väljer att berätta: Vilka beskrivningar av kriser kan vi egentligen lita på?

Idéhistorikern Jan Eric Olsén lyfter i sitt kapitel fram det retoriska greppet analogin. Olsén studerar hur bilden av samhället som en kropp, men också det omvända, kroppen som ett samhälle, användes i Sverige under första världskriget när livsmedelsbrist blev alltmer påträngande. Liknelsen är inte ny, som Olsén noterar, utan kan spåras tillbaka till Platon, Aristoteles och inte minst Thomas Hobbes. Den senare har den tydligaste kopplingen till det begrepp som Olsén lyfter fram i detta sammanhang, nämligen *body politics*. Med hjälp av detta begrepp kopplas en ”dubbel” relation mellan den enskilda kroppen, nationen och befolkningen. Den politiska kroppen avser visa på att det som hotar att underminera nationen beskrivs i patologiska termer, antingen genom att samhällets delar misslyckas att upprätthålla en naturlig ordning, eller att yttre, främmande kroppar hotar att förgifta sam-

hället. Livsmedelsbristen i Sverige beskrivs primärt som det första av dessa två tillstånd. Den vid denna tid hotande hungersnöden innebar en risk för såväl hälsan som samhällsekonomin. Här för Olsén fram de två fysiologerna Torsten Thunberg och Jöns Johansson, som båda använde analogin mellan kropp och samhälle – den förste i form av ”samhällets blodomlopp”, med betoning på samhällets infrastruktur för distribution av föda; den senare ”kroppen i sig” utifrån hur mycket energi som förbrukas vid arbete utifrån ett samhällsekonomiskt perspektiv. Människan blir här betraktad som ett mänskligt kapital, som föremål för vårdapparaten och samhällshygienens intressen. Därmed har kris för organismen inte legat i fokus för Olsén, utan snarare som ämne för hunger. Samtidigt visar Olsén på en tydlig krismedvetenhet i diskussionen om livsmedelsbrist.

Musikforskaren Ursula Geislers kapitel behandlar ungdomsmusikrörelsen i Tyskland under 1920- och 30-talen, och hur denna förhöll sig till begreppet kris. Den kris Geisler tar sin utgångspunkt i är av utommusikalisk karaktär; det rör sig om ”ungdomens, kulturens, världsåskådningens och samhällets kris”, inte primärt om musiken i sig. Med idéer hämtade från 1800-talet, som folktanken, lades grunden till musikaliska reformer som gav avtryck i musik- och sångundervisningen i såväl Tyskland som Norden långt in på 1900-talets andra hälft. Ungdomsmusikrörelsen påverkade den musik- och sångpolitiska utvecklingen under 1920-talet, och kännetecknas framför allt av gemenskaps-, en ledare- och följareprincip samt ett uppmärksammande av naturen. Repertoaren förändrades, och med en ökad publiceringsverksamhet kunde dessutom musikpedagogiska idéer spridas – däribland en folkgemenskapsidé (*Volksgemeinschaft*), där folkvisan fick en status som representant för ”tyskheten”. En av huvudgestalterna i ungdomsmusikrörelsen, som Geisler lyfter fram, var Fritz Jöde. Han betonade särskilt musikens, framför allt sångens, relation till gemenskapsandan. Musik, kropp och sinnlighet kopplas samman, och sången blev ett medel för att åstadkomma en samhällsförändring. Det som Geisler särskilt betonar är att det påstods finnas ett strukturellt samband mellan musik och människa, där ungdomsmusikrörelsen förklarades spela en viktig samhällsroll. Samhället och människorna behövde förändras för att åstadkomma framtidens kulturella behov, och det var ungdomsrörelsen som erbjöd en lösning. Ungdomsmusikrörelsens användning av kris hänger ihop med musikens roll och funktion i samhället, men också med samhälleliga utvecklingsprocesser, där ”irrationella” perioder ställdes mot ”rationella”. Geisler använder här Koselleck för att visa att kris allt sedan 1800-talet blivit ett ”historiefilosofiskt grundbegrepp”. På ett mer konkret plan framträder begrepp som frihet, sanning och det naturliga i rörelsernas aktiviteter. Men teori och

praxis tycks falla isär – den romantiska föreställningen om ett fritt och obundet liv är begränsat. Ett resultat blev att sången och sångutbildningen institutionaliserades. Jöde, och andra med honom, såg vidare en växande tomhet i den mekaniserade samhällsutvecklingen som sången kunde fylla. Genom att sammanföra sången med människans bildningsuppgift ansågs mekaniseringen kunna övervinnas, genom att gemenskap förklarades till en ”struktureringsprincip”.

Den typ av krisbegrepp musikvetaren Mats Arvidson utgår ifrån i sitt kapitel är processuell. Den betonar den allmänna karaktären av situationer, men utan hänsyn till specifika kriser. Den allmänna situation som analyseras handlar om den svenska välfärdsstaten som mytbildning (ca 1945–1960): Vilka medel krävs för att skapa ett bättre fungerande samhälle, och utgör dessa medel ett hinder snarare än en möjlighet för den enskilda individen att nå ”drömmen om en lycklig framtid”? Genom att använda Nietzsches två principer, det apolliniska (det rationella och det drömska), och det dionysiska (det irrationella och det passionerade) som tankefigur avtäckes en alltmer tydlig kulturell kris i mytbildningen kring välfärdsstaten. Den hypotes Arvidson undersöker är om orsaken till denna kulturella kris grundar sig på att det apolliniska och det dionysiska har glidit isär. Samhälls- och teknikutvecklingen tycks motverka individuell frigörelse; det finns en otillräcklig politisk och social organisation i det materiella överflödet och teknikens överlägsenhet. Människan tvingas in i ett ”maskineri”, och i en ”apparats” stat, som gör henne ofri. Detta drömmande slår tillbaka på individen själv: Samtidigt som hon blir alltmer bekväm med det materiella överflödet, riskerar detta att göra henne både avtrubbad och intellektuellt, emotionellt och estetiskt orörlig. Särskilt problematiskt blir det för de individer som inte hinner med i den teknologiska förändringens tidevarv. Vem bär ansvar för dem när samhället inte klarar av att ta hand om dem? Ja, en möjlig lösning är att införa det irrationella momentet (det dionysiska) i kulturen som motvikt till det kyligt rationella (det apolliniska). Ett sådant moment som Arvidson lyfter fram är den avancerade konstmusiken, som kan fungera som en motvikt till det som gör individen avtrubbad. Konstmusikens uppgift blir här att synliggöra den falska harmonin som råder i samhället – mytbildningen. Samtidigt framträder det ”en dubbel kris”. Den avancerade konstmusiken förmår inte att nå fram till lyssnaren – kanske på grund av lyssnarens estetiska orörlighet, eller på grund av musikens obegriplighet – utan isolerar sig från dem och samhället. Genom en exkurs om Thomas Manns musikerroman *Doktor Faustus* problematiserar Arvidson ytterligare relationen mellan kulturens kris och den avancerade konstmusiken i ett svenskt perspektiv.

Etnologen Kristofer Hansson undersöker i sitt bidrag hur innebörden i begreppet kris förändras över tid med de sammanhang det framträder i. Utgångspunkten är den individuella krisen och hur denna förhåller sig till människans psykiska utveckling. Hansson använder metaforbegreppet för att förstå krisbegreppets såväl semantiska som faktiska förändring, det vill säga hur krisen först kom att kopplas till en kreativ kris för att senare användas som en del i psykoanalysen under 1900-talets senare hälft. Genom att Hansson tar sin början i krisbegreppets grekiska ursprung, som ”ett avgörande tillstånd för individen”, blir metaforbegreppet också en viktig metodologisk aspekt i hur man kan förstå krisens innebörd. De sammanhang som han analyserar och jämför är två olika tidsperioder i ett svenskt perspektiv: sekelskiftet 1900 och åren omkring 1960- och 70-talen. Den förra exemplifieras genom studier av hur författarna August Strindberg och Wilma Lindhé brukar ordet kris. Hos dessa används krisordet som en metafor för ”en vändning i livet” eller ”en urspårning”. För att precisera dessa metaforer tar Hansson hjälp av filosofen Gaston Bachelards diskussion om labyrinthen i syfte att visa hur krisen uppstår när subjektet och objektet flyter samman. Här blir krisen ett tecken på brist, nämligen oförmågan att se sig själv i ett större sammanhang. Den senare tidsperioden exemplifieras av psykiatrikern Johan Cullbergs skrifter. Cullberg visar hur ett nytt synsätt växer fram inom psykiatrin, nämligen en psykiatrisk kris som tillämpas på icke-psykiskt sjuka individer som en reaktion på problem som kan uppstå i en specifik livssituation i den moderna välfärdsstaten. Det handlar om ett misslyckande för individen att anpassa sig till denna livssituation. Metaforen kommer här återigen till användning – antingen som att individen förlorar sin ”förankring” i livet, eller att hon upplever att ”livet förstelnas”. Lösningarna på liksom orsakerna till dessa olika – som Cullberg vill kalla det – normala kristillstånd, förändras över tid. Inte minst visar han hur livskrisen utgör en förutsättning för individens utveckling och mognad.

Matmissbruk är ett av vår tids stora folkhälsoproblem. I etnologen Jessica Enevolds kapitel får vi ta del av en verklighet som blir alltmer framträdande i vår vardag, nämligen *reality TV*. Enevold undersöker programmet *Biggest Loser (BL)* som fenomen, som inte bara gör underhållning av detta folkhälsoproblem, utan också transformerar de kvaliteter som den har till något utöver detta. Syftet är att förstå *BL* genom dess så kallade ludiska egenskaper. Med ludisk avses något som har med spel, lek eller tävling att göra, och där det undersökta programmet gör skillnaden mellan dessa ludiska nyanser oklar. *BL* har kritiserats för att utnyttja grymheten i kommersialismens tecken, men dessa kan också ses som ett ”utslag för den moderna statens misslyckande att ta hand om behövande människor”.

Den virtuella verkligheten antyder i detta sammanhang att ”den riktiga verkligheten” är bristfällig, medan spel kan göra oss individer bättre och i viss mån även förändra ”den riktiga verkligheten”. Spel bär således på kvaliteter som måste tas på allvar: Vart tar man vägen när krisen är som störst om det inte finns något eller någon som tvingar kvar en i verkligheten? *BL* befinner sig med andra ord i gränslandet mellan vad Enevold kallar för den ludiska diskursen och verklighetsdiskursen. Programmet representerar ett kontroversiellt tema, där syftet inte bara är att vinna en tävling, utan också att övervinna ett tillstånd förknippat med deltagarnas livskris. I detta sammanhang blir även terminologin intressant: spel/lek betraktas som något positivt, medan tävling, när det blandas in i spel/lek, betraktas som något negativt. Frågor som vad man kan spela om, och vad man får leka med ställs på sin spets. Framför allt visar Enevold med sitt kapitel att *BL* genom tävlingens gång alltmer handlar om livskris, hälsa och läroprocesser än om underhållning – inte bara på individnivå utan också på nationell nivå. Det ligger nära till hands att koppla krisbegreppet till en sjukdomskris, menar Enevold. Men genom att använda den latinska termen *discrimen* betonar Enevold en process som leder till en vändning, ett vägval. På så sätt kan man också betrakta *BL* som en ritual för deltagarna.

Hur kan man skapa rutiner kring hjärtstopp och hjärt-lungräddning (HLR)? Det är en av Karolina Lindhs frågor som hon diskuterar i sitt kapitel om ”Att göra kris till rutin”. Hennes syfte är att synliggöra hur olika typer av dokument skapar rutiner kring hjärtstopp och HLR. Med dokument avses i detta fall inte bara muntliga och skriftliga framställningar, utan också de praktiker som ”omgärdar produktionen och användningen av dokument”. Hur sprids kunskapen till allmänheten? Lindh fokuserar på en typ av dokument, nämligen Arbetarskyddsstyrelsens föreskrifter om första hjälpen och krisstöd. Arbetsgivaren har en skyldighet att inte bara identifiera risker för eventuella kriser och katastrofer, utan också förebygga dem. Lindh lyfter därmed fram ett närliggande begrepp till kris, nämligen risk. Riskförebyggande tycks nämligen vara något typiskt för moderniteten. Med sociologen Anthony Giddens visar hon hur det sociala livet i stort kretsar kring begreppet risk – detta som en konsekvens av allt snabbare förändringar. Riskbegreppet har således en tidslig och rumslig aspekt, genom att de är komprimerade. Till detta finns bland annat ett system bestående av experter av olika slag. Därtill utgörs moderniteten, enligt Giddens, av en institutionell reflexivitet som en konsekvens av det ovan formulerade. Ny kunskap och information konstituerar moderna institutioner, där bland annat Arbetarskyddsstyrelsens föreskrifter är konstituerad genom dessa institutioner. Föreskrifterna är juridiskt bindande dokument, och framtvingar

därmed ett ansvar om att skapa rutiner och ordning för att sprida kunskap; rutinerna är performativa – de syftar till handling. Ett nyckelord Lindh lyfter fram är förmedlad erfarenhet. Med detta menas berättelser i media som syftar till att allmänheten ska få en förståelse för hur den ska agera. Förmedlade erfarenheter blir därmed en allt viktigare del i förebyggandet av framtida risker och kriser, och Lindh visar på ett sådant exempel.

Utgångspunkten för Adam Brenthel, doktorand i konsthistoria och visuella studier, är frågan: Hur förbereda ett samhälle inför kriser som man inte vet var eller när de kommer att äga rum? Därmed gör han en skillnad mellan begreppen *virtual reality*, det vill säga det som ännu inte har ägt rum, och *the real virtuality*, det vill säga själva representationsformen. I Brenthels kapitel problematiseras denna representationsform. Den specifika kris kapitlet tar upp är klimatkrisen. Som empiriskt underlag för sin analys har Brenthel genomfört fältarbete på ett klimatvisualiseringsprojekt vid Norrköpings Visualiseringscentrum, där klimatdata visualiseras genom ett slags domteater. Domteatern är ett sfäriskt rum med specifika egenskaper som gör detta ämne särskilt lämpligt att studera. Detta motiverar i sin tur, för författaren, en analys av projektet, med fokus på innehåll, känsla och upplevelse, där tekniken hjälper betraktaren att se saker som hon annars inte skulle se. Häri framträder dock ett problem. Tekniken tycks stå i vägen för den vetenskapliga berättelsen – budskapet. Vad är vetenskap i projektet? Hur kan man skapa en förståelse hos publiken som motsvarar den kunskap som ska förmedlas? Genom att särskilja ”det visuella” från ”det synliga” kan man närma sig en förståelse för sådana projekt. Det visuella är mycket mer svårbenämnt, och kan i vissa fall till och med skymma sikten för det som syns i bilden. Istället för att analysera det visuella i termer av sanning eller falskhet bör det göras i termer av beröring och närvaro. Därmed problematiseras också relationen mellan representation och presentation, eftersom det som visas i domteatern inte har någon tydlig referent (källa) ute i världen. Frågan är då vad som ska frammanas i domteatern. Enligt Brenthel är det något som inte kan fångas, utan snarare något som är undflyende och föränderligt.

Avslutande kommentar

Att det av presentationen ovan är svårt att finna en gemensam definition av kris, bör framstå som tydligt. Detta har inte heller varit vår avsikt. Tvärtom ska antologin ses som ett bidrag till en pågående nationell och internationell diskussion om begreppets potential som situativt öppet och narrativt avgrän-

sande nyckelord inom det kulturvetenskapliga forskningsfältet.³⁰ Samtidigt går det att finna vissa övergripande gemensamma drag i de olika bidragen, som kan karakteriseras som en dialektik mellan olika enheter, och som gör krisbegreppet mer framträdande i sin specifika kontext. Dialektiken berör huvudsakligen relationen individ–samhälle, en relation som i antologins bidrag beskrivs på olika sätt: subjekt, sinne, kultur å ena sidan; institution, kropp, natur å andra sidan. Det kulturvetenskapliga perspektivet på kris som vi i detta inledningskapitel har betonat är alltså att studera kris som något konstruerat. Dialektiken mellan ovan nämnda enheter är ett sätt att precisera eller visa hur konstruktionen går till. Det som skiljer bidragen åt i relation till denna dialektik och konstruktion är val av fokus samt inom vilken ”matris” som (idén om) kris framträder.³¹

30 Meyer, Carla, Katja Patzel-Mattern & Gerrit Jasper Schenk (2009), ”Krisengeschichte(n). 'Krise' als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive”, http://www.asia-europe.uni-heidelberg.de/fileadmin/Documents/Events/programmheft_endredaktion_neu.pdf [hämtad 2011-03-14], s. 5: ”Es ist die Verknüpfung von situativer Offenheit und narrativer Gebundenheit, die Verbindung von Ereignis und Struktur, die den Terminus der Krise in den Kulturwissenschaften zu einem 'Grundbegriff' des wissenschaftlichen Forschens macht.”

31 Se Hacking (2000), kapitel 3. Begreppet matris kan förvisso bytas ut mot diskurs (Michel Foucault), paradigm (Thomas Kuhn), framing (Erving Goffman), tanke-kollektiv (Ludwik Fleck), eller konceptuellt schema (Donald Davidson); men då dessa termer är ideologiskt värdeladdade framstår matris som teoretiskt ramverk mer anpassningspar till den specifika kulturvetenskapliga studie som ligger förhanden.

Att lita på krisen?

Om kris som komponent i historieteori

Ett syfte med denna text är att visa på den roll idéer om kris spelat inom främst arkeologiskt historieskrivande. Avsikten är också att problematisera olika förhållningssätt till historieteori. Resonemanget utgår ifrån antagandet att krisbegreppet är av fundamental betydelse i all historieskrivning kännetecknad av samhällstolkande perspektiv. Det finns givetvis olika nivåer av kris, alltifrån de som drabbar på enskild individ nivå till de som antar globala proportioner. Då kris används inom arkeologi avser det i regel något som omfattar ett samhälle på mer övergripande plan.

Kriser framkallas alltid av något, de har orsaker. En historiesyn skulle på ett sätt kunna definieras ur hur den karakteriserar orsakerna till att vissa bestämda sorters kriser uppstår. Samtidigt är det givet att kriser samtidigt kan definieras utifrån en närmast oändlig mängd orsaker. Historieteorier gör dock ofta anspråk på att kunna förklara samhällsförändring på ett helhetligt sätt. Olika historieförklaringar kan därför samtidigt, åtminstone till synes, stå emot varandra. Kanske är det i detta sammanhang möjligt att tala om en krisernas konkurrens inom historieskrivningen. Vilka krafter är det som förorsakar de kriser som förändrar levnadsvillkor och samhällsstrukturer?

Uppfattningen om vilka typer av kriser som är av avgörande historisk betydelse påverkar även historienarrativ. Förhållningssätt till skilda historieförklaringar och varierande krisuppfattningar har ytterst en politisk betydelse. Historiesyn och därmed även krisuppfattning utgör på så sätt fundament för politisk ideologi och handlande. Frågan om historieteorier ska ses som essentiella till sin karaktär eller om de ska betraktas som abstrakta konstruktioner blir då av vikt. Ett essentiellt historieperspektiv karakteriseras av att vissa egenskaper, värden eller krafter, då det gäller till exempel mänskliga sociala strukturer, anses vara av sådan generell natur att de utgör en ovedersäglig konkret realitet. Påståendet att ”historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om en klasskamp”¹ som står att läsa i

¹ Marx, Karl & Engels, Friedrich (2009), *Det kommunistiska manifestet*, Stockholm: Nixon, s. 17.

inledningen till *Kommunistiska manifestet* illustrerar ett essentiellt historieperspektiv. Klasskamp utgör utifrån detta synsätt en essentiell historiekraft, ett faktum i historien.

Essentialismen har blivit föremål för kritik, inte minst då det gäller historieskrivning. En av de skarpaste kritikerna av essentialistisk historiesyn har varit Karl Popper, vars resonemang jag kommer att återkomma till längre fram.² En annan historieteoretisk utgångspunkt är att betrakta olika förklaringsmodeller som abstrakta konstruktioner, vilket är min egen historievetenskapliga grundhållning. Denna teoretiska utgångspunkt kan tyckas vara så väl etablerad inom kulturvetenskap att den inte behöver presenteras djupare. Jag väljer ändå att ge den ett visst utrymme för diskussion. I en akademisk diskussion är det i regel oproblematiskt att anta en relativistisk argumentation. Att acceptera idén om historieförklaringar såsom varande konstruktioner blir mer brydsam då det gäller val av politiskt handlande. Valet mellan olika handlingsalternativ riskerar att framstå som godtyckligt om kunskapsunderlaget uppfattas som enbart abstrakta konstruktioner. Vilken kris går det egentligen att lita på om alla historieförklaringar kan dekonstrueras?

I förbindelse med samhällspolitisk debatt antar resonemang rörande kris och historiesyn ofta mer essentiella drag. Det är i en diskussion kring detta spänningsfält som denna text utmynnar i. Spänningsfältet mellan ett essentiellt historieperspektiv och betraktandet av historien som konstruktion kan nämligen belysas i hur kris använts i arkeologiskt historieskrivande.

Att förstå kris – tid, historia och förändring

Att studera historia och arkeologi är att studera förändring. Centrala frågor inom historieteori är vad som förorsakar förändring. Hur inverkar till exempel människor som enskilda aktörer på historien? Vilken roll spelar socioekonomiska strukturer för att driva fram samhällstransformation? På vilket sätt påverkar mer naturgivna faktorer såsom klimat villkoren för utvecklingen av mänsklig kultur? Var och en av dessa frågor öppnar för nya perspektiv, frågorna implicerar dessutom ofta ett specifikt tolkningsperspektiv.

Tid är ett viktigt element att ta hänsyn till i dessa diskussioner. Tillvaron växlar visserligen skepnad varje ögonblick, men definitionerna av förändring är beroende av det tidsspänn som studeras. Om exempelvis betydelsen av demografiska förändringar ska analyseras blir dessa i regel intressanta först om tidsperspektivet täns över längre perioder, decennier eller till och med sekel. I en studie av politiskt agerande i en specifik situation, exempelvis

2 Popper, Karl (1991a), *The Poverty of Historicism*, London: Routledge.

den så kallade Kubakrisen, så kan undersökningen fokusera på ett kort tidsspänn som rör sig över dagar eller till och med timmar. Förståelsen av förändring är med andra ord beroende av tidsperspektiv.

Den vetenskapliga frågeställningen styr i regel längden på det studerade tidsintervallet. Det gör att tidsperspektivet ofta skiljer sig åt mellan olika akademiska discipliner, till exempel historia och arkeologi. I arkeologi studeras ofta förändring i betydligt längre tid än inom historia.³ Fokus på individuellt aktörsperspektiv är därmed relativt sällsynt inom arkeologi, även om sådana perspektiv börjat lyftas fram inom forskningen under det tidiga 2000-talet.⁴ En annan viktig skillnad mellan historievetenskaperna historia och arkeologi är metodisk. Skriftliga källor utgör oftast utgångspunkten inom historisk forskning medan arkeologiska studier utgår från analyser av materiell kultur och fysiska kvarlämningar.

Det finns dock element som förenar historieskrivningen inom både arkeologi och historia. Kris spelar en central roll i den historiska framställningen. Kanske skulle man till och med kunna påstå att vad som uppfattas som kris utgör själva navet i de flesta historiskt relaterade frågeställningar. Ibland kan det vara högst uttalat, såsom i medeltidshistoria där det talas om ”den senmedeltida agrarkrisen”, i andra fall mer indirekt. ”Den medeltida statsbildningsprocessen” kan tas som ett exempel för en sådan mer indirekt analys av kris som dynamisk faktor i historien. Framväxten och bildandet av stater kan då ses som en socioekonomisk strategi för att lösa uppkommande kriser i det senantika samhället. En central fråga för att gå vidare i mitt resonemang blir således vad för betydelse som läggs i begreppet kris.

Begreppet kris förstås i regel i bemärkelsen av ”svår period” eller ett ”dåligt tillstånd”. Kris är alltså ett ord som normalt inte förknippas med något positivt. Begreppet kris används i allmänt språkbruk ofta även för att

3 Det bör samtidigt understrykas att detta är en generalisering. De forskare som brukar räknas till den så kallade Annalesskolan laborerar med både korta och långa tidsdjup, samt rumsliga mikro- och makroublickar i sina arbeten. Se bl.a. Duby, Georges (1985), *William Marshal eller den bäste riddaren i världen*, Stockholm: Atlantis; Braudel, Fernand (1985), *The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible*, London: Fontana; Le Roy Ladurie, Emmanuel (1982), *Karnevalen i Romans – från kyndelmäss till askonsdag 1579–1580*, Stockholm: Atlantis; Influenserna från Annalesskolan kan vi också se bl.a. inom ramen för historisk arkeologi. Se bl.a. Andrén, Anders (1997), *Mellan ting och text – en introduktion till de historiska arkeologierna*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion; Wienberg, Jes (1993), *Den Gotiske Labyrint*, Stockholm: Almqvist & Wiksell; Carelli, Peter (2001), *En kapitalistisk anda – kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, diss. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

4 Nilsson, Björn & Skoglund, Peter (2000), ”To Dwell in the Centre of the World: On the Lifehistory of a Gallery Grave in Småland Southeast Sweden”, *Lund Archaeological Review* 6.

beteckna tillstånd som föregår någon form av transformation. Krisbegreppet är således nära förknippat med tid och aspekter av förändring. Det etymologiska ursprunget för ordet kris är intressant i detta sammanhang. Ordet kris kan härledas från forngrekiskans *κρίσις* med betydelserna åtskilljande, val, avgörande, beslut. Dessa betydelser ligger nära hur kris används inom historieskrivning för att beteckna en svår period, eller dåligt tillstånd vid avgörande förändring. Det är utifrån den förståelsen av krisbegreppet som resonemanget i denna artikel tar sin utgångspunkt.

Det skulle något tillspetsat kunna hävdas att uppfattningen av vad som är en kris utgör själva kärnan i all historieskrivning. Påståendet bygger på antagandet att historieskrivande är en narrativ konstruktion och produkt, alltså inte enbart en rak redogörelse av skeenden och förlopp. Vad som väljs att lyftas fram som exempel på kris spelar därför en stor roll. En essentialistisk invändning mot ett sådant resonemang är att hävda att ”val” inte har något med historieskrivning att göra. Historikern eller arkeologen blottlägger utifrån ett essentialistiskt synsätt snarare de krafter som påverkar historien genom studiet av verkliga historiska händelser. Att betrakta historieskrivning som en narrativ produkt innebär emellertid inte att berättaren förhåller sig godtyckligt till faktiska historiska händelser. I definitionen och beskrivningen av vad som uppfattas som kris exponeras snarare kärnan i det perspektiv som styr en historieskrivning. Genom att analysera hur kriser beskrivs och används narrativt kan vi därmed också dekonstruera olika historieperspektiv. Krisuppfattning kan därmed betraktas som ett centralt element för politiskt handlande. Detta kommer också att beröras i denna artikel.

Dekonstruktion av diskurser som omfattar krisuppfattning och historieteoretiska föreställningar äger ett betydande värde. Genom dekonstruktion kan till exempel maktstrukturer, normer och idéer som påverkar föreställningar om samhället och dess rådande värdesystem synliggöras. Kritisk diskursanalys är också en viktig metod för att medvetandegöra hur mentala uppfattningar kan påverka både individuellt och kollektivt agerande. En dekonstruktion av ett begrepp, eller en diskurs, implicerar samtidigt ofta en annan möjlighet, ett alternativt ställningstagande, ett annorlunda förhållningssätt till världen. Varje dekonstruktion av en historieteori antyder en skiss till en ny historieteoretisk konstruktion och därmed uppfattningen om en annan sorts kris. Detta spelar i sin tur en roll för synen på förhållandet mellan historieteori, politisk ideologi, samhällsuppfattning och strategier för individuellt och kollektivt handlande. Min avsikt med följande analys är emellertid inte att dekonstruera krisbegrepp inom olika historieteorier, utan att sätta fokus på kris och dramaturgi i historieskrivning.

Kris som nod i narrativ – Hayden White

Hayden White har i sina arbeten presenterat viktiga teoretiska ingångar till förståelsen av narrativ inom historieskrivande. Ett av Whites centrala arbeten rörande dessa frågor är *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (1973). De idéer och perspektiv på historieskrivande som White presenterar i detta verk har blivit inflytelserika, men också omdiskuterade. I *Metahistory* sätter White fokus på historieskrivandets form och narrativ, snarare än på dess förmenta innehåll. White lyfter fram de övergripande *emplotments*, argumentationsformer, ideologiska ramverk och tropor som han menar går att återfinna i historieskrivning. Han betonar de narrativistiska aspekterna som centrala i historieskrivning framför de deskriptiva.⁵

Medvetenheten om att det finns ett släktskap mellan historieskrivning och fiktiv skönlitterär gestaltning är inte ny. Den filosofiska frågan om vad som skiljer skönlitterär mimetik från historieskrivning diskuterades redan under antiken.⁶ Whites kanske mest provocerande påstående i *Metahistory* är att historikern själv, medvetet eller omedvetet, skapar *emplotment* och trop i sitt historiska narrativ. Den dramaturgiska uppbyggnaden i ett historiskt narrativ är med andra ord snarare att betrakta som en berättarteknisk konstruktion och inte som en given beståndsdel i det historiska skeendet i sig självt.⁷ Whites narrativism har kritiserats för att den öppnar för en syn på historieskrivande som något godtyckligt relativistiskt. Idén om narrativism står givetvis i direkt konflikt med essentialistiska antaganden om historia och historieskrivning.⁸ Den relativistiska problematiken ägnas inte någon fördjupad diskussion i *Metahistory*. White har emellertid i senare arbeten förtydligat sin teoretiska positionering i dessa frågor. Han menar till exempel att den som skriver historia inte kan vara helt förhållningsfri till data, de styr kanske inte troperna men de utgör likväl en utgångspunkt för narrativet. I detta sammanhang ställer White också frågan om man i ett

5 White, Hayden (1973), *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore: Johns Hopkins U.P.

6 Melberg, Arne (1992), *Mimesis – en repetition*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion; White, Hayden (1999), *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect*, Baltimore: Johns Hopkins U.P.

7 White (1973), s. 375ff.

8 För en fördjupande diskussion kring dessa kritiska frågor inom ramen för ett arkeologiskt sammanhang, se bl.a. Nicklasson, Pål (1996), "Theory for the Sake of Theory – Or Towards a Narrativistic Archaeology", *Lund Archaeological Review* 1; Rudebeck, Elisabeth (2000), *Tilling Nature – Harvesting Culture: Exploring Images of the Human Being in the Transition to Agriculture*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.

historiskt narrativ kan undvika en moralisk slutsats.⁹ Frågan bör närmast förstås som retorisk. Den som skriver historia måste också ta ett ansvar för dess kontenta. Mitt eget resonemang i denna artikel utgår från synen på att historieskrivande är en konstruktion och att narrativet är av fundamental betydelse för historieteorin. Jag vill längre fram i texten försöka utvidga diskussionen kring de etiska implikationerna av historieskrivande och dess relation till politiskt handlande.

White presenterar i *Metahistory* fyra olika typer av *emplotments*, eller dramatiserande upplägg, som vi också skulle kunna kalla dem: den romantiska, den komiska, den tragiska och den satiriska. Starkt förenklat skulle det kunna sägas att den romantiska historieskrivningen bärs av en heroisk berättelseuppbyggnad som beskriver hur människor och samhällen tar sig an ett problem eller utmaning. Den komiska beskriver en historia som har ett ljus och lyckligt utvecklingsperspektiv. Ett tragiskt historieskrivande tar istället fasta på en mörkare mer pessimistisk förändringslinje. Det satiriska upplägget för en historia skulle kunna beskrivas som en historia där aktörernas handlande visserligen skapar förändring, men där de djupliggande problemen egentligen inte kommer till någon lösning.¹⁰

Ett element av berättande som återkommer i nästan alla typer av dramatiserande upplägg i historieskrivning är krisen. Krisen är den problematik som antingen övervinns eller knäcker i berättelsen. Den utgör det fenomen som är av central och avgörande betydelse för hur ett historiskt skeende ska utveckla sig. Kris som narrativt fenomen beskrivs dock inte i detalj av White i *Metahistory*. Vad som identifieras som kris är emellertid en central aspekt i ett dramatiserande upplägg, kanske minst lika viktig som en historias *emplotment*. Det är krisen som historiens aktörer förhåller sig till och som gör att deras handlande uppfattas som meningsfullt. Detta skulle kunna uttryckas som att de ofta är människorna i berättelsen som skapar krisen, men det är också genom den som människan utvecklas. Krisen är därför av stor meningsbärande betydelse för historieskrivandets *emplotments*. Det är idén om krisen som utgör fundamentet för hur historien konstrueras och narrateras. De varierande faktorer som inom olika historieteorier utpekats som grundläggande drivkrafter, är ofta just de element som antas föda kris.

9 White, Hayden (1987), "The Value of Narrativity in the Representation of Reality", i *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore: Johns Hopkins U.P.

10 White (1973).

Historia och arkeologi som vetenskap

White analyserar i *Metahistory* 1800-talets historieskrivande i Europa. Det kan, om Whites teoretiska infallsvinkel tas i beaktande, nästan ses som utmanande eftersom just detta sekel förknippas med den så kallade vetenskapliga historiens genombrott.¹¹ Historievetenskapen blev under 1800-talet vetenskaplig främst ur hänseendet att källkritiska metoder utvecklades, bland annat betonades vikten av dokumentproveniensen. Vad som kunde beläggas i dokument eller andra typer av empiriskt material bedömdes ha ett betydligt högre källvärde för historieskrivningen än till exempel muntligt traderat berättande. Leopold von Ranke formulerade under detta sekel den berömda devisen att historieskrivandets mål var att beskriva hur något egentligen hade varit. Denna idé har varit central för källkritiskt tänkande och resonemang sedan dess. Om huvudansatsen är att beskriva hur något egentligen varit, så framstår framställandet av en rak redogörelse utav ett händelseförlopp som historieskrivandets främsta mål. Ambitionen att skildra hur något egentligen varit utesluter indirekt möjligheten av olika alternativa perspektiv på ett händelseförlopp. Historien är utifrån detta synsätt ingen konstruktion. Historieskrivandet förutsätts vara essentiellt och resonemang om eventuella narrativ blir därför ointressant.

I Rankes texter framgår det emellertid med all tydlighet att även dessa har ett narrativ. Ranke skildrar bland annat framväxten av Preussen och det finns ett märkbart tyskt nationellt perspektiv i dennes historieskrivning. Den tyska identiteten och de tyska statsbildningarna skildras som framvuxna ur konflikter med främst Frankrike. Kriser i form av politisk konflikt driver inom ramen för detta narrativ fram ett specifikt samfund, det tyska.¹² Vi kan i detta sammanhang lyfta fram även Martin, Lauritz och Curt Weibull som starkt bidrog till utvecklingen av källkritik inom historieskrivning och en positivistisk historiesyn i Sverige. I deras texter går det, den oftast sakliga stilen till trots, att se en tendens till ett perspektiv där Skandinavien definieras i kontrast till Tyskland. Politiska och militära konflikter är återkommande inslag i historieskildringen och kan ses som centrala kriselement.¹³ I källkritiska studier sker, som vid all vetenskaplig analys, ett urval av data. Dessa urval spelar givetvis en roll för narrativet. Historieskrivning kan därför sägas ha en koppling till frågor om kunskapsorganisation.

11 Nordin, Svante (1989), *Från tradition till apokalyps: historieskrivning och civilisationskritik i det moderna Europa*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

12 För exempel, se von Ranke, Leopold von (1936), *Geschichte und Politik*, Leipzig: Kröner.

13 För exempel se: Weibull, Martin (1872), *Freden och förbundet i Lund 1679*, Lund: Berling; Weibull, Curt (1915), "Svenssönerna. Knut Lavard. Erik Emun – Striderna efter Knut Lavards Död", *Historisk tidskrift för Skåneland* 6.

Kunskapsorganisation, klassificering och typologi var och är fortfarande centrala för arkeologisk metod. Det är metoderna och undersökningsmaterialen som skiljer arkeologin från historiedisiplinen, inte teorierna. Arkeologin bygger till mycket stora delar på studiet av materiell kultur i dess vidaste bemärkelse. Materiell kultur utgörs ur arkeologiskt hänseende av människors artefakter, bebyggelse, livsmiljöer och övriga lämningar. Analys av materiell kultur belyser historien på ett annat sätt än om skriftliga eller muntliga källor används. Den materiella kulturen måste emellertid även den struktureras och ordnas för att göras tolkningsbar. Meningsskapande generaliseringar måste göras genom att arkeologen försöker urskilja likheter och olikheter i materialet. Möjligheterna för att göra olika struktureringar av materiell kultur är närmast oändliga. Begränsningarna avgörs kanske främst av arkeologens fantasi. Arkeologen definierar de klassificerande formelementen och andra specifika egenskaper som anses vara betydelsebärande för frågeställningen. Om en frågeställning till exempel berör hur stenyxor använts kan olika karaktärsdrag relaterade till yxeggen vara intressanta att studera. Är frågan däremot kopplad till var yxorna producerats blir kanske eggens utformning mindre betydelsefull, medan frågan om stenart istället blir mer relevant att iaktta. En arkeologisk typologi bygger med andra ord på antagandet att det finns en meningsfull och riklig koppling mellan studerade formelement och frågeställning.¹⁴

Tolkningar, och därmed även narrativ, är således inom arkeologin nära kopplade till hur materialet sorteras. Typologier är, liksom alla klassificeringssystem, konstruktioner som görs med vissa syften, till exempel för att upprätta en kronologi. En kronologi är i sin tur ett viktigt led i skapandet av ett historiskt narrativ. Ordning av artefakter på ett museum skapar med andra ord grunden för ett narrativ. Det finns givetvis också en mängd källkritiska aspekter att ta i beaktande även då det gäller arkeologi. Fyndomständigheter är till exempel viktiga för datering.¹⁵

Ett historienarrativ behöver alltså inte vara knutet till en text. Struktureringen av källmaterialet, bland annat då artefakter arrangeras i kronologisk ordning eller efter så kallad kulturtillhörighet i montrar på museer, lägger som ovan nämnts grunden för en berättelse. Om utvecklingsförlopp gestaltas med hjälp av källmaterialet självt frammanas lätt en bild av historieutveckling som rak och entydig. Åsynen av de konkreta föremålen, eller lämningarna, bidrar till detta. Ett kranium där tändernas emalj visar spår efter undernäring kan uppfattas som ett ganska övertygande bevis för en

14 Magnusson Staaf, Björn (1996), *An Essay on Copper Flataxes*, Lund: Almqvist & Wiksell s. 6ff.

15 Ibid., s. 1ff.

kris relaterad till hunger. Artefakternas autenticitet bidrar till att ge kulturhistoriska utställningars narrativ en särskild styrka.¹⁶ Arkeologin har som vetenskap utvecklats i nära relation till museerna.

Thomsen och Nilsson – treperiodsystemet och från jägare till civilisation

Den förhistoriska arkeologin utvecklades under 1800-talet. Ett viktigt steg togs då Christian Jürgensen Thomsen (1788–1865) arrangerade Kungliga Oldsaksamlingen i sten-, brons- och järnålder på 1820-talet. Denne lade därmed grunden för det så kallade treperiodsystemet och grunden för ett metodiskt kronologiskt perspektiv som fortfarande tillämpas inom arkeologin. Grundtanken för treperiodsystemet som Thomsen formulerade i den vägledande texten till utställningen var att historien kunde beskrivas som en teknologisk utveckling. Människan tillverkade, enligt Thomsen, sina första redskap av sten. Nästa viktiga teknologiska framsteg togs då hon lärde sig framställa metaller och tillverka föremål av dessa. Stenåldern avlöstes utav bronsåldern. Nästa steg vidare togs då den ur flera hänseenden mer användbara järnteknologin utvecklades ansåg Thomsen. Järnet utgjorde en teknologisk faktor som bidrog till en samhällsutveckling som i sin förlängning lade grunden för det moderna samhälle Thomsen själv levde i.¹⁷ Thomsens hypotes stod inte oemotsagd, men hans antagande om att man i Europa kan se en teknologisk utveckling, där en stenteknologi utvecklas först och därefter en brons- och järnteknologi, är ett arkeologiskt bevisat faktum. Thomsen visade därigenom att det går att få kunskap om de delar av historien som ligger före skrivkonsten genom studiet av materiell kultur.¹⁸ Han visade således på potentialen i den arkeologiska metoden.

Treperiodssystemets berättelse är en historia om hur människan genom tekniska innovationer övervinner problem och kriser. Genom utvecklingen av brons- och järnmetallurgi förmådde människan lyfta samhället till högre och bättre nivåer. Detta dramaturgiska upplägg för treperiodsystemets narrativ skulle kunna beskrivas som heroiskt för att använda Whites terminologi. Krisen är snarast att förstå som ett underförstått fenomen i Thomsens treperiodsystem. Då arkeologin under 1800- och 1900-talen granskas närmre framträder andra typer av narrativ och idéer om hur skilda typer av kriser drivit historien framåt.

16 Svanberg, Fredrik (2009), *Museer och samlande*, Stockholm: Statens historiska museum.

17 Thomsen, Christian J. (1836), *Ledetraad til nordisk oldkyndighed*, Köpenhamn: S.L. Möllers.

18 Trigger, Bruce (1993), *Arkeologins idéhistoria*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion., s. 96 ff.

Sven Nilsson (1787–1883), professor i zoologi vid Lunds universitet, utvecklade ett system för historisk periodisering i långtidsperspektiv som skiljde sig från Thomsens. Nilsson och Thomsen kommunicerade med varandra och de var väl bekanta med varandras forskning. De förefaller dock inte själva ha funnit några betydande motsatser mellan sina båda olika periodiseringssystem. Nilsson betonade i sitt periodiseringssystem betydelsen av de ekonomiska försörjningssätten för samhällsorganisation och historieutveckling. Teorierna presenterades i skriften *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare* som utgavs i flera delar mellan 1838 och 1843. Historien delades i Nilssons system in i fyra perioder: vildens, herdens (nomadens), åkerbrukarens och slutligen yrkesdelningens. Det samhällsstadium som Nilsson tillskrev ”vilden” kännetecknades av att försörjningen karaktäriserades av jakt och samling. Den kraft som Nilsson ansåg vara pådrivande för utvecklingen till nästa samhällsstadium var hungerkrisen: ”hungern är en besvärlig gäst, och denna infinner sig ovillkorligt då det under en eller annan dag ej lyckats fälla honom något villebråd”.¹⁹ Det som förorsakade krisen i ”herdens” samhällsordning var ytans begränsningar för försörjning: ”Slutligen tröttnar han vid sitt kringirrande lefnadssätt (eller måhända rättare, det måste upphöra sedan lokalen blir för inskränkt för den tilltagande folkmängden och dess hjordar)”.²⁰ Det som ledde till den sista stora övergången från ”åkerbrukarens” samhälle till ”yrkesdelningens” var bytessystemets kris: ”den förra byteshandeln blir obehövlig och ogörlig; en allmänt begärlig vara, som inom en liten rymd innehåller stort värde, blir bytesmedel för alla slags varor”.²¹ Nilsson såg med andra ord det monetära systemet som fundament för det slutliga samhällsstadium som kännetecknades av yrkesdelning och civilisation. Nilssons historienarrativ skulle kunna beskrivas som en komedi utifrån Whites kategoriseringar.

Samhällstransformationerna i *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare* beskrivs ur ett evolutionärt perspektiv. Förändringarna antas ha ägt rum över en lång tidsperiod och de förstås i termer av utveckling. Mänskligheten skriker framåt från det primitiva till det sofistikerade. Denna historiska grundsyn delar Nilsson med Thomsen. Nilsson var inte först med att betona ekonomins roll för den långsiktiga historiska utvecklingen. Anne Robert Jacques Turgot hade redan 1750 presenterat liknande idéer i *Tableau philosophique des progrès successifs de l'esprit humain*. Dennes teorier fick dock inte samma genomslag som Nilssons. Historieperspektiven i *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare* kom att uppmärksammas av den brittiske arkeologen

19 Nilsson, Sven (1838–43), *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare*, Lund: Berling, s. 24.

20 Ibid., s. 25.

21 Ibid., s. 26.

och parlamentsledamoten John Lubbock (1834–1913).²² Han skulle som arkeologisk teoretiker komma att få stort inflytande på disciplinens utveckling i den anglosaxiska delen av världen.²³ Nilssons teorier vann vid spridning redan innan *Skandinaviska Nordens Ur-invånare* översattes till engelska 1862. Nilsson hade bland annat presenterat dem på föreläsningar i London 1847. Lubbock vidareutvecklade Nilssons idéer i *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization* som gavs ut 1865. Detta verk gav betydande influenser till de teoribilder som formulerades av Edward Tylor (1832–1917). Tylor och Nilsson möttes även de personligen 1868²⁴ och i Tylors bok *Primitive Culture* citerar Tylor Nilsson direkt.²⁵ Den amerikanske antropologen Lewis Morgan (1818–81) använde därefter Tylors resonemang som utgångspunkt för sina samhällsteoretiska resonemang i *Ancient Society* 1877. Morgan delade in mänsklighetens historia i tre stadier: *savagery*, *barbary* och *civilisation*.²⁶ Morgans periodisering är mycket snarlik Nilssons, även om denne slår samman herdens och åkerbrukarens samhällsstadium.

Från Nilsson till Engels – arkeologin och historiematerialismen

Karl Marx (1818–83) uppmärksammade Morgans hypoteser, men kom inte att göra någon djupare bearbetning av dem i sina egna texter. Marx hade i sina historiefilosofiska arbeten presenterat ett periodiseringssystem med långtidsperspektiv baserat på en materialistisk grundsyn. Människans hade enligt denna teori utvecklats från det ur-socialistiska samhällsstadiet, till slavsamhället, till feodalismen, till kapitalismen, vilket enligt Marx slutligen skulle utmytna i det socialistiska samhället. För att använda Whites terminologi så bär den marxistiska historiesynen trots allt ändå komedins drag, eftersom samhället genom många, i och för sig, tragiska skeenden slutligen når fram till ett harmoniskt samhällsstadium. Drivkraften i dessa processer utgjordes av de kriser som framkallades av den dialektiska dynamiken mellan produktivkrafterna i de olika produktionssätten, samt den ständigt

22 Lubbock, John (1865), *Pre-historic Times, as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages*, London: Williams and Norgate, s. 6 ff.

23 Trigger (1993).

24 Stjernqvist, Berta (1983), ”Sven Nilsson som banbrytare i svensk arkeologi”, i Regnéll, Gerhard (red.), *Sven Nilsson. En lärd i 1800-talets Lund*, Lund: Kungl. Fysiografiska sällskapet, s. 198.

25 Tylor, Edward (1871), *Primitive Culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom*, London: John Murray, s. 2 ff.

26 Morgan, Lewis Henry (1877), *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress From Savagery Through Barbarism to Civilization*, New York: Henry Holt & Co.

pågående klasskampen. De kriser som dessa dialektiska utvecklingsgångar förorsakar tvingade fram samhällsutvecklingen enligt Marx.²⁷ Krisen är med andra ord ett synnerligen centralt element i marxistisk historiesyn. I sina analyser av historien fokuserade Marx främst på de senare samhällsstadier.²⁸ Förklaringen till varför människan lämnade det ursocialistiska samhällsstadiet är inte helt lätt att förklara eftersom klasskampen i Marx beskrivning var frånvarande under denna tid. Denna period utgör således delvis ett undantag från en övergripande historisk lag. Beskrivningen av det ur-socialistiska samhället har därmed viss bäring på förståelsen av det socialistiska samhälle som skulle följa på det kapitalistiska skedet. Detta skulle kunna ses som en problematik för den annars logiskt stringenta historiebild som Marx presenterade. Det var Friedrich Engels (1820–95) som kom att göra en mer djuplodande analys av det ursocialistiska samhället och orsakerna till dess transformation till ett samfund där den ekonomiska basen vilade på slaveri. Engels fogade därmed in denna samhällsprocess i ett övergripande marxistiskt historiesystem.²⁹ I *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, som gavs ut 1884, byggde Engels vidare på Morgans teorier. Det kan med visst fog hävdas att Nilssons teorier indirekt bidrog till det resonemang Engels utvecklade, även om det skedde i fjärde led.

Nilssons och Thomsens teorier kan sägas utgå från materialistiska grundantaganden och relaterar till arkeologiska empiriska iakttagelser. Det är därför inte oförståeligt att vissa aspekter av Nilssons teorier också kunde infogas i ett marxistiskt historiematerialistiskt resonemang. Detta gör givetvis inte Nilssons historiemodell till marxistisk. Nilsson utvecklade sina teorier flera år innan Marx historieperspektiv formulerades. I *Skandinaviska Nordens Ur-invånare* utpekas försörjningsmässiga kriser som en huvudorsak till historisk förändring, men de härleds inte till samma typ av övergripande och ständigt närvarande socioekonomiska grundprinciper som inom det marxistiska historieperspektivet. Strikt sett utgår Nilssons perspektiv från tolkningar av hur människan anpassar social organisation och teknik till ekologisk miljö. Denna anpassning leder till ständigt mer komplexa samhällsformer. Betydelsen av sociala konfliktkriser betonas inte av Nilsson. Perspektiven i *Skandinaviska Nordens Ur-invånare* går även att knyta till liberal historiesyn, vilket kan förklara Lubbocks anammade av

27 Marx, Karl (1990), "Zur Kritik der Politischen Ökonomie", i *Karl Marx/Friedrich Engels Werke*, vol. 1, Berlin: Dietz, s. 9ff.

28 Ibid., s. 616ff.

29 Engels, Friedrich (1989), *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, Berlin: Dietz.

Nilssons modeller. Trots att synen på långsiktig förändring skiljer sig åt mellan liberalism och marxism kom Nilssons arkeologiska texter i viss mån att påverka idéer med koppling till båda dessa ideologiska tankesystem.

Malthus och hungerkris som drivkraft i historien

Nilsson betonade hungerns roll för att förklara övergången mellan vildens samhällstadium och herdens. Idén om hunger och brist på föda som en central kraft för historieförändring var inte ny. Thomas Malthus (1766–1833) hade i skriften *Essay on Population*, publicerad 1798, fört fram tesen att befolkningsmängder tenderar att växa snabbare än försörjningsresurserna. Malthus inledde texten med att enkelt förklara dess syfte, vilket var att, för det första, undersöka vilka orsaker som hittills har hindrat människosläktets framåtskridande, för det andra att skärskåda möjligheterna att helt eller delvis avlägsna dessa hinder. Den avgörande orsak som Malthus därefter presenterar var den ständiga tendensen hos allt levande att föröka sig utöver tillgången på näring.³⁰ Människan hade enligt Malthus genom historien funnit olika sätt att lösa försörjningsfrågan, vilket tillät befolkningen att öka ytterligare. Inget hade dock förhindrat att befolkningen efter en period växte till ytterligare, vilket återigen ledde till att försörjningskrisen blev ett faktum. Epidemier och konflikter, vilket förorsakats av försörjningsproblem, kunde bidra till att reducera befolkningars storlek till en sådan dimension att resurserna åter räckte till försörjning.³¹

Malthus argumenterar i sin skrift för en kontroll av befolkningstillväxten, men hans grundperspektiv är ändå pessimistiskt. Det historienarrativ som karakteriserar Malthus historieskrivning är tragedin om Whites begreppsapparat ska användas. Malthus teorier fick betydelse för den nationalekonomiska teoribildningen under första halvan av 1800-talet. David Ricardo (1772–1823) diskuterade Malthus texter i *On the Principles of Political Economy and Taxation*, som gavs ut 1817. Utvecklingen av en liberal politisk ekonomi skulle komma att utvecklas bland annat utifrån Ricardos arbeten, vilka även Marx kom att analysera djupare och även argumentera emot.³² Den kris som driver historien framåt ur marxistiskt perspektiv är inte hungerkrisen som förorsakas av överbefolkning, utan de konflikter som kampen om kontrollen över produktionsmedlen leder till – klasskampen.

De teorier som Nilsson presenterade i *Skandinaviska Nordens Urinvånare* utvecklades med största sannolikhet oberoende av Malthus idéer.

30 Malthus, Thomas Robert (1969), *Om befolkningsfrågan samt debatten kring denna*, Stockholm: Lis förlag, s. 47.

31 Ibid., s. 48ff.

32 Marx, Karl (1951), *Das Kapital*, Berlin: Dietz, s. 85ff.

Det faktum att det trots allt i vissa stycken går att finna likheter mellan delar av Malthus historieförklaringar och Nilssons kan ha bidragit till att Lubbock, som representerade det liberala partiet i det brittiska parlamentet, anammade Nilssons historiska periodiseringssystem. Lika lite som Nilsson företrädde något slags protomarxism går det att påstå att han utvecklade sina idéer utifrån en liberal politisk ideologi. En betydande skillnad mellan Malthus och Nilsson består i att den förre betonar hungerkrisen som överordnad och universell orsak till samhällsförändring, medan Nilsson anger mer varierande orsaker. Orsaken till övergången mellan åkerbrukarens samhällsstadium och yrkesdelningens förklarade Nilsson till exempel med en kris i bytessystemet. Det kan emellertid konstateras att Nilssons och i viss mån även Thomsens förklaringar till historieförändring direkt påverkat företrädare för både liberal och marxistisk teoriutveckling. Dessa politiska ideologier och deras historiesyn har i sin tur haft en återverkan på arkeologisk teoribildning in i vår egen tid.

Marx och Malthus i modern arkeologi

Jag har nu försökt visa hur olika krisuppfattningar spelade en central roll inom arkeologisk teoribildning då disciplinen etablerades under första halvan och mitten av 1800-talet. Dessa arkeologiska teorier kom även att flätas in i mer övergripande historiefilosofiska förklaringsmodeller relaterade till skilda politiska ideologier. De teorier och idéer om kris som formades inom ramen för arkeologisk teoribildning under 1800-talet har haft fortsatt betydelse in i vår egen relativt nära samtid. Jag vill exemplifiera detta med två svenska arkeologers arbeten: Stig Welinders *Ekonomiska processer i förhistorisk expansion* från 1977 och *Prehistoric Demography* från 1979, samt Thomas B. Larssons *The Bronze Age Metalwork in Southern Sweden* från 1986. Både Welinder och Larsson behandlar samhällsförändringar som ägde rum i det som nu är södra Sverige under bronsåldern (1700–500 f.Kr).

Welinder utgår ifrån en malthusiansk förklaringsmodell i vilken relationen mellan befolkningstillväxt och försörjningsresurser står i fokus. I texterna ges exempel även från andra tidsepoker än bronsålder, vilket låter förstå att teorin har övergripande historisk relevans. Analysen är utförd inom ett systemteoretiskt ramverk inspirerat av nationalekonomen Esther Boserups modeller.³³ Boserup hade under 1960-talet utgått från Malthus teorier i sina ekonomiska studier av samhällen i bland annat Afrika och vidareutvecklat dessa.³⁴ Infallsvinkeln i Welinders arbeten, följer emellertid

³³ Welinder, Stig (1979), *Prehistoric Demography*, Lund: Gleerup, s. 24.

³⁴ Boserup, Ester (1981), *Population and Technological Change: A Study of Long-term Trends*, Chicago: University of Chicago Press.

tydligt en mer klassisk malthusiansk argumentationslinje, även om det inte görs några direkta referenser till dennes arbeten. I *Prehistoric Demography* diskuteras exempelvis demografiska katastrofer och överbefolkning.³⁵ I detta textparti görs bland annat en jämförelse mellan studier av djur som har tillåtits reproducera sig fritt och hur människors liv i tätbebodda områden i Chicago gestaltar sig:

Animal populations which are allowed to reproduce uninhibitedly show, when overcrowding occurs, a series of pathological symptoms, e.g.: 1. Increasing mortality, especially among young individuals (i.a. due to killing) 2. Decreased fertility, i.a. small litters 3. Neglect of the young by their mother 4. Aggressive behaviour 5. Breakdown of social order 6. Sexual aberrations, e.g. hypersexuality [...] It has been demonstrated that the following pathological symptoms are positively attributable to this kind of social density in Chicago [...]: 1. Increased death rate 2. Increased birth rate 3. Ineffectual parental care 4. Youth delinquency 5. Psychiatric disorder. The positive correlations of these factors to social class and ethnic group is considerably less.³⁶

I *Ekonomiska processer i förhistorisk expansion* argumenterar Welinder för tolkningen att det varit befolkningskris föranledd av överbefolkning som drivit fram samhällsförändringarna under bronsåldern. Resurserna till försörjning räckte inte till för befolkningsstorleken i bronsålderns Skåne enligt denna tolkning.³⁷ Denna historiska förklaringsmodell står i kontrast till Larssons.

Larsson utgår från en marxistisk förklaringsmodell i sin analys av bronsålderns samhälle i södra Sverige:

According to my own experience of social theories and archaeology, the only theory so far produced that can deliver an acceptable explanation of why societies change through time is to be found within the Marxist framework. Here we have to deal not only with interacting "subsystems", but the theoretical concepts enable us to go further down the organizational levels, to the individual. The contradictions between the individuals and groups differently related to social production, with different rights and obligations, are the basic force behind human activities and the reason for continuous transformation of social formations.³⁸

35 Welinder (1979), s. 39ff.

36 Ibid., s. 54ff.

37 Welinder, Stig (1977), *Ekonomiska processer i förhistorisk expansion*, Lund: Habelt, s. 51ff.

38 Larsson, Thomas B. (1986), *The Bronze Age Metalwork in Southern Sweden*, Umeå: University of Umeå, s. xiff.

Systemen för utbyte av varor, vilka både hade en praktisk funktionell och symbolisk betydelse, spelade en stor roll för upprätthållandet av de sociala strukturerna i bronsålderns samhälle enligt Larsson.³⁹ Uppbyggnaden av dessa utbytessystem ledde efter hand till att samhället gick från att vara egalitärt till hierarkiskt.⁴⁰ Förändringarna förde även med sig förändringar av den ideologiska överbyggnaden. Den ideologiska överbyggnaden påtvingade samhället en falsk medvetenhet som dölde produktionssystemets sanna struktur, menar Larsson. Detta falska medvetande konstruerades av de sociala klasser som kontrollerade produktionsmedlen. Det var, utifrån Larsson tolkning, därför det dialektiska växelspelet mellan underliggande ekonomiska mekanismer och sociala strukturer som drev förändringen framåt under bronsåldern. Processerna tog sig också uttryck i sociala konflikter som framkallade kriser.⁴¹

Larssons och Welinders historiska förklaringsmodeller är inte förenliga med varandra. De kan båda samtidigt sägas ge uttryck för en historiesyn som är essentialistisk. Det narrativ som karakteriserar båda framställningarna om bronsåldern är emellertid detsamma: tragedins. Överbefolkning leder till en försörjningskris, enligt Welinder; ett jämlikt samhälle förvandlas till ett ojämlikt utifrån Larssons tolkning. Jag har visserligen ovan hävdad att det marxistiska historieskrivandet skulle kunna hänföras till komedins form, men då enskilda historiska faser behandlas karakteriseras de snarare av tragedin.

Larssons och Welinders historieskrivning skiljer sig dock ändå tydligt från varandra trots likheterna i narrativ. Den avgörande skillnaden mellan Larssons och Welinders analyser av bronsålderns samhällsförvandling ligger i de förklarande orsakerna till de transformerande kriserna. Det är kriserna som skänker en specifik dramaturgisk laddning åt var och en av skildringarna utav bronsåldern. Betoningen av de olika krisernas karaktär pekar givetvis också på väsentliga skillnader med hänseende till politisk klangbotten och övergripande samhällssyn. Jämförs Welinders *Ekonomiska processer i förhistorisk expansion* och *Prehistoric Demography* med Larssons *The Bronze Age Metalwork in Southern Sweden* ligger det nära till hands att tala om konkurrerande krisuppfattningar. Är det Welinders eller Larssons förklaringsmodell som är den rätta då det gäller förståelsen av de samhällsförändringar som äger rum under bronsåldern? Utifrån ett strikt essentialistiskt perspektiv på historia kan inte båda vara sanna. Problemet äger sin angelägenhet också om man betraktar historieskrivande som en

39 Ibid., s. 18ff.

40 Ibid., s. 143ff.

41 Ibid., s. 183ff.

abstrakt konstruktion. De politiska implikationerna av Welinders och Larssons historieförklaringar skiljer sig tydligt åt. Frågan är hur man ska förhålla sig till konkurrerande krisuppfattningar inom historieskrivning.

Att bedöma kris – mellan kunskap och rimlighet

Popper ställde sig i texten *The Poverty of Historicism* skeptisk till möjligheterna att kunna skapa historieförklaringar som representerar en objektivt sann och entydig kunskap. Historieförklaringar kan, utifrån Poppers argumentation, inte bli något annat än bristfälliga konstruktioner eftersom de vilar på tolkningar och hypoteser som inte går att testa. Historien är inte reproducerbar på samma sätt som experiment i laboratorier.⁴² Poppers resonemang skulle kunna tolkas som att historiska förklaringsmodeller därför är irrelevanta och ointressanta. Sett utifrån detta perspektiv vore både Larssons och Welinders historieförklarande modeller egentligen utan mening. Det går emellertid att acceptera logiken i Poppers resonemang och ändå samtidigt komma till en annan slutsats. Det är för denna tes jag kommer att argumentera i det följande.

Om Larssons och Welinders förklaringsmodeller inte är förenliga med varandra, måste det då vara så att den ena är sann och den andra är falsk? Vilken kris ska vi lita mest på? Möjligheten finns givetvis också att båda är falska. Avgörandet om de är sanna eller falska bortgår emellertid om vi anser dem som icke bevisbara. En sådan slutsats gör att modellerna förlorar i värde sett i relation till en essentialistiskt färgad syn på historisk kunskap. Det essentiella historieperspektivet gör anspråk på en politisk angelägenhet och därmed handlande. Betonandet av historieskrivande som en konstruktion kan istället göra att anspråket på politisk angelägenhet minskar. En av de centrala poängerna i Poppers resonemang är just att historieförklarande modeller är av begränsat värde för att kunna göra framtidsprognoser. Samtidigt är det dock svårt att bortse ifrån att modellerna ändå kan vara av relevans och betraktas som meningsfulla ur ett demokratiskt och samhälls-politiskt perspektiv.

Ståndpunkten att studiet av historia bör hållas separerad från frågor om politik går givetvis att anta som ett möjligt handlingsalternativ. Jag vill dock hävda ett motsatt förhållningssätt i denna fråga.⁴³ Sedda ur ett pragmatiskt filosofiskt perspektiv skulle de historieförklarande modeller trots allt vara av betydande samhällspolitisk relevans. Jag kommer i min argumentation för

⁴² Popper (1991a).

⁴³ Magnusson Staaf, Björn (2004), "To Remodel Society – Democracy and Archaeology", i Bolin, Hans (red.), *The Interplay of Past and Present*, Huddinge: Södertörns högskola.

detta att knyta till de teorier rörande vetenskap, kunskap och politik som presenterats av Richard Rorty.

Rorty menar att human- och samhällsvetenskapernas syfte inte främst är att producera kunskap, utan att generera det han väljer att kalla socialt hopp.⁴⁴ Om man accepterar tanken att sann kunskap om tillvarons essentiella natur är omöjlig att nå kvarstår endast hypoteserna och teorierna som utgångspunkt för handlande.⁴⁵ Detta innebär dock inte att den ena teorin måste uppfattas som lika god som den andra, man kan som individ utifrån sin erfarenhet och fattningsgåva bedöma hypotesers rimlighet.⁴⁶ En stor del av de samtal kring tolkning vilka betecknas som vetenskaplig diskussion cirkulerar främst kring spörsmål om rimlighet.

Rortys resonemang motsäger egentligen inte Poppers teser.⁴⁷ Poppers diskussion knyter också delvis an till pragmatisk filosofi. Varken Popper eller Rorty utesluter till exempel att det finns falska utsagor eller hypoteser. Det finns de hypoteser och tolkningar som är möjliga att testa och därmed även möjliga att falsifiera. Testbara hypoteser ska också, utifrån Poppers kunskapskriterier, kunna vara möjliga att falsifiera. Om en hypotes inte falsifieras i en testsituation innebär detta dock inte att dess riktighet bevisats. En hypotes som inte motbevisats behöver inte vara sann, enligt Popper, men den kvarstår som en möjlighet. Det finns alltså utifrån Poppers perspektiv inga teorier som kan sägas vara sanna på någon absolut grund.⁴⁸ Denna tes är intressant att relatera till Rortys begrepp om hopp. Dennes diskussion kring profetiors misslyckande och hoppets betydelse har snarlikhet med delar av Poppers argumentation i *The Poverty of Historicism*.⁴⁹

Problemet består således kanske inte främst i vad vi definierar som falskt utan vad vi betraktar som sant. En profetia som gör anspråk på att vara sann är något annat än en möjlighet. Den blir ett imperativ som utesluter alla andra alternativ till förståelse. En hypotes, som betraktas som rimlig istället för sann är emellertid att förstå som en möjlighet, ett alternativ. Rimligheten i en teori kan bland annat bedömas utifrån dess underbyggnad av empiriska iakttagelser. Empiriska iakttagelser, möjliga att delas av alla, lägger grunden för källkritiska samtal, samt diskussion

44 Rorty, Richard (1999), *Philosophy and Social Hope*, London: Penguin, s. 23ff.

45 Ibid., s. 47ff.

46 Ibid., s. 26ff.

47 Ibid., s. 201ff.

48 Popper, Karl (1972), "Theorie und Realität", i Albert, Hans (red.), *Ausgewählte Aufsätze zur Wissenschaftslehre der Sozialwissenschaften*, Tübingen: Mohr Siebeck; Popper, Karl (1991b), "Ich bin ein Optimist der nichts über den Zukunft weiss", i *Süddeutsche Zeitung*, 15/16 juni, nr 136.

49 Popper (1991a).

och argumentation kring hypotesers rimlighet och skilda uppfattningar om kris i historien.

Tolkningar och förklaringsmodeller kan därmed utifrån Rortys resonemang vara av betydelse för politisk handling.⁵⁰ Larssons och Welinders förklaringsmodeller för samhällsförändringarna under bronsålder är utifrån detta resonemang inte att betrakta som sanna, eftersom de inte är falsifierbara, vilket dock inte innebär att de bygger på antaganden som är orimliga. Larssons och Welinders tolkningar äger således båda rimlighet. Förklaringsmodellernas rimlighet gör att de därför bägge är av intresse och relevans eftersom de bidrar till att ge perspektiv på samhällsutveckling ur ett långtidsperspektiv. Flera av de problemfält, historieperspektiv och typer av kriser som definierades inom arkeologi och historievetenskap redan under 1800-talet äger därför i väsentliga delar fortfarande aktualitet i samtiden. Givetvis går det att utifrån empiriska iakttagelser anföra argument som talar emot både marxistiska och malthusianska förklaringar till de sociala förändringarna under bronsåldern och man kan självfallet också utifrån andra teoretiska perspektiv föreslå alternativa typer av kriser som förorsakade samhällets transformation under bronsåldern.⁵¹ Det betyder dock inte att man kan bortse från att faktorer som både svält och sociala klasskonflikter givit upphov till kriser som haft betydelse för historiens utveckling. Dessa faktorer kan dock inte, tagna ensamma var och en för sig, förklara alla historiens komplicerade processer.

I arkeologin diskuteras samhällets förändring i ett långtidsperspektiv, frågor som därmed har en given politisk bäring. Vetenskaplig diskussion är svår att separera från politisk, och utifrån Rortys argumentation går det att ifrågasätta om detta ens är önskvärt. Den arkeologiska vetenskapliga diskussionen om faktorer som bidrar till förändring i långtidsperspektiv blir därför en fråga av gemensamt samhällsintresse.⁵²

Jag har ovan försökt argumentera för att det man beskriver som ”krisens natur” är av central meningsbärande betydelse för historieskrivning. White har utvecklat verktyg som hjälper oss i analysen av formen och den retoriska konstruktionen i historieskrivningen. Valet av narrativ i historieskrivning är kanske emellertid inte så fritt som White menar. Forskarens och författarens sätt att förhålla sig till kris påverkar narrativet i historieskrivning. Det är kanske uppfattningarna om ”krisernas natur” snarare än dramaturgins uppbyggnad som är betydelsebärande i historieskrivning. Kriser kan emel-

50 Rorty (1999), s. 229ff.

51 Björhem, Nils & Magnusson Staaf, Björn (2006), *Långhuslandskapet. En studie av bebyggelse och samhälle från stenålder till järnålder*, Malmö: Malmö Kulturmiljö.

52 Magnusson Staaf (2004).

lertid inte skildras objektivt och jag vill därför ändå ansluta mig till Whites uppfattning om att historieskrivning alltid omges av ett retoriskt ramverk. Ett viktigt element i historievetenskaplig teori blir då det som Rorty kallar intellektuellt ansvar.⁵³ I det intellektuella ansvaret ligger ett kritiskt förhållningssätt och en strävan efter transparent argumentation.

Idén om det intellektuella ansvaret antyder en ontologisk dimension för både vetenskap och politisk ideologi. Politisk ideologi formeras alltid utifrån någon form av övergripande förståelse av tillvaron och dess problem. Denna förståelse, som vi med ett annat ord skulle kunna kalla historieuppfattning, ligger till grund för olika typer av handlande och strategier för att till exempel undvika eller ta sig ur kriser, eller snarare det som upplevs som kris. En intellektuellt ansvarsfull diskussion kring krisers innebörd, och om uppfattningar av krisers betydelse, är därför av central betydelse för det demokratiska samhället. Studiet av historia bidrar på ett väsentligt sätt till att göra denna diskussion mer mångfasetterad, eftersom förståelsen av samhällskris betingas av historieuppfattningar. Tillspetsat skulle det kunna hävdas att demokrati handlar om frågor relaterade till vilka kriser och vilka beskrivningar av kriser det går att lita på. Sådana frågor landar i en demokrati till sist hos medborgaren själv och avgörs av dennes bedömning av rimlighet i de argument och tolkningar som förs fram i diskussionen. Frånvaron av en diskussion kring historia och kris riskerar därför ytterst att begränsa demokratin och därmed även våra perspektiv på framtidens möjligheter.

⁵³ Rorty (1999), s. 148ff.

Första världskrigets näringskris

Medicin, politik och preparat

Det här kapitlet undersöker hur bilden av samhället som en biologiskt inrättad kropp användes i Sverige under Första Världskriget. Sverige stod visserligen utanför den väpnade konflikten men landet drabbades likväl indirekt då missväxt och en starkt reducerad utrikeshandel gjorde det allt svårare att tillgodose befolkningens behov av föda under krigets slutskede. Livsmedelsbristen tog sig olika uttryck. Medan läkare och näringsexperter bekymrade sig för hur en eventuell hungersnöd skulle lamslå nationens olika funktioner utnyttjade vänsteroppositionen de tomma butikshyllorna ideologiskt till att kritisera de rådande samhällsförhållandena. De så kallade hungerkravallerna våren 1917 var direkt betingade av den allt påtagligare bristen på mat men hungern som en kroppslig faktor gavs också vidare politiska innebörder.¹ Underskottet på livsmedel gav även upphov till en rad alternativa näringskällor med vilka man hoppades kunna ersätta den traditionella kosten. Flertalet fabricerade näringsprodukter lanserades och medicinska begrepp som näring, energi och äggvita blev viktiga nyckelord

1 Det råder delade meningar om i hur hög grad den socialdemokratiska opinionen påverkade hungerupproret 1917. Historikern Carl-Göran Andræ hävdar t.ex. att de första demonstrationerna initierades spontant av lokala aktörer som handlade på eget bevåg snarare än att följa den socialdemokratiska partiledningens direktiv. Se Andræ, Carl-Göran (1998), *Revolt eller Reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918*, Stockholm: Carlssons, s. 36. En liknande tolkning gör Hans Nyström som i sin bok om hungerupproret menar att demonstrationerna och kravallerna i mångt och mycket ska ses som spontana missnöjesutbrott över den bristande tillgången på mat. Då situationen blev ohållbar tog folket helt enkelt saken i egna händer. Se Nyström, Hans (1994), *Hungerupproret 1917*, Falun: Zelos, s. 72. En delvis motsatt ståndpunkt förs fram i Yvonne Hirdmans studie över matvanor och näringsvärde i Sverige vid sekelskiftet 1900 där hon gör gällande att hungerdemonstrationerna i första hand ska ses som ett resultat av arbetarrörelsens opinionsbildning och inte som ett uttryck för att arbetarklassen verkligen utstod svält under kriget. Se Hirdman, Yvonne (1983), *Magfrågan. Mat som mål och medel Stockholm 1870–1920*, Kristianstad: Raben & Sjögren, s. 274.

i marknadsföringen av de nya hälsotillskotten. I samtliga dessa tre fall – det medicinska perspektivet, den politiska agitationen samt lanseringen av alternativa näringsmedel – figurerade i mer eller mindre grad bilden av samhället som en kropp och, omvänt, bilden av kroppen som ett samhälle.

Dessa exempel på hur analogin mellan kroppen och samhället tog sig uttryck i krigsårens Sverige utgör också kapitlets tredelade uppbyggnad.² Först redogör jag för hur analogin mellan kroppen och samhället använts i syfte att åskådliggöra förhållandet mellan staten och dess medborgare. Med kroppen som förlaga kunde staten antingen beskrivas som frisk eller sjuk. Bilden av staten som en verksam kropp kom till användning under kriget för att belysa hur bristen på föda hotade att försätta det svenska samhället i hungersnöd. Med exempel hämtade från den politiska satiren illustreras detta politiska bruk av analogin mellan kroppen och samhället. I de två resterande delarna flyttas tyngdpunkten från politik till medicin. Analogin mellan kroppen och samhället står fortfarande i fokus men nu ges den en huvudsakligen medicinsk och kulturhistorisk innebörd. De tre delarna förhåller sig till varandra genom att hänvisa till samma historiska omständighet – bristen på föda under kriget – samtidigt som de belyser denna historiska omständighet på olika sätt. Sätillvida fungerar analogin mellan kroppen och samhället som det nav kring vilket den historiska analysen av första världskrigets näringskris äger rum. I centrum står födan och bristen på densamma.

Bilden av samhället som en politisk kropp

Liknelsen av samhället vid en människokropp och av människokroppen vid ett samhälle kan te sig som en främmande tanke idag. För oss ligger det nog närmare till hands att likna kroppen vid en sinnrikt konstruerad maskin, en maskin vars delar alltmer kommit att bli utbytbara, reparerbara

- 2 Min avsikt är inte att ge en heltäckande bild av hur bristen på livsmedel påverkade det svenska samhället under första världskriget. Inte heller kan jag göra den medicinska synen på födans betydelse för ett fungerande samhälle rättvisa eller för den delen de politiska kontroverserna kring hunger- och brödupplöppen 1917. Här hänvisar jag till annan forskning: Mat som kultur, vetenskap och ideologi i sekelskiftets Sverige dryftas i Yvonne Hirdmans *Magfrågan. Mat som mål och medel Stockholm 1870–1920*. En diskussion av det tidiga 1900-talets näringsvetenskapliga projekt kan man finna i Bildtgård, Torbjörn (2002), *Hur maten blev en risk. Medicinens bidrag till regleringen av det svenska ätandet*, Uppsala: Uppsala University För en genomgång av hungerupproret 1917 hänvisar jag till Carl Göran Andræs *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918* samt Hans Nyströms *Hungerupproret 1917*. Se här även *Lychnos: årsbok för idé- och lärdomshistoria* (2005).

och justerbara.³ Historiskt har dock analogin mellan kroppen och samhället spelat en framträdande roll. Den har tjänat olika politiska, vetenskapliga och sociala syften och utgjort ett centralt element i begreppet *body politic*, vilket brukar definieras som synen på nationen som en kroppslig enhet där regeringen bokstavligen är lokaliserad i huvud/staden och medborgarna fördelade i den övriga kroppen/det övriga landet.⁴ Som begrepp betraktat rymmer *body politic* en inre spänning mellan den enskilda kroppen, nationens konstitution och den befolkning som omfattas därav. Ska man då tänka sig att det är den enskilda kroppen som utgör förlaga till den politiska konstitutionen eller är det snarare omvänt, att konstitutionen laddar den enskilda kroppen med betydelse? En som påpekat denna dubbla relation mellan kropp, konstitution och befolkning är Jean-Luc Nancy som i sin bok *Corpus* framhäver begreppets tautologiska karaktär: ”det politiska fundamentet vilar på detta absoluta, betydelseskapande cirkelresonemang: att samhället ska ha kroppen som sin mening samt att kroppen ska ha samhället som sin mening”.⁵ Hur man än vänder och vrider på resonemanget kan man konstatera att det är denna dubbeltydighet kring relationen mellan den enskilda kroppen, staten och dess befolkning som gjort den till en så användbar matris i filosofiska, politiska och vetenskapliga utläggningar om samhällets principer.

Ett välkänt exempel på analogin mellan kroppen och samhället är det ställe i *Staten* där Platon jämför den välinrättade statsmakten med människokroppen. Med kroppen som förebild skulle staten söka att upprätthålla en intim harmoni mellan delarna och helheten så att minsta störning uppfattades omgående på samma sätt som smärtan i ett finger ögonblickligen förnimms i själen.⁶ Analogin mellan kroppen och samhället var också viktig för Aristoteles vars definition av människan som ett politiskt djur (av grekiskans *πόλις*, *polis*, stad) inbegrep förståelsen av människans kropp och

3 De senaste decennierna har kroppen som en cyborg eller en cybernetisk fusion av teknik, information och biologi utövat en stark fascination på den västerländska föreställningen. Se t.ex. Joanna Zylińska (red.) (2002), *The Cyborg Experiments: The Extensions of the Body in the Media Age*, London: Continuum.

4 Under senare tid har begreppet *body politic* alltmer börjat användas som en synonym till Michel Foucaults begrepp biopolitik. Även om de två begreppen ger uttryck för en syn på kroppen som råmaterial för politiska diskurser är skillnaderna likväl större än likheterna. För en historisk genomgång av begreppet, se Harvey, A.D. (2007), *Body Politic. Political Metaphor and Political Violence*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

5 Nancy Jean-Luc (2008), *Corpus*, New York: Fordham University Press, s. 71.

6 Platon (1922), *Skrifter*, vol. 3, svensk tolkning Claes Lindskog, Stockholm: Hugo Gebers förlag, s. 203.

stadens kropp som naturligt besläktade med varandra.⁷ Till sin spets drevs liknelsen mellan kroppen och samhället i *Leviathan*, den brittiske 1600-talsfilosofen Thomas Hobbes skildring av hur människan för att undkomma de hemska förhållanden som råder i naturtillståndet frivilligt överlämnar sin beslutanderätt till staten, i det här fallet en enväldshärskare, i utbyte mot skydd av både liv och egendom.⁸ I *Leviathan* ges en långtgående beskrivning av statens väsen och funktion med exempel hämtade från den kroppsliga sfären: Den andliga makten utövas genom statens nerver, statens invånare utgörs av de rörliga lemmarna och den lagstiftande makten kännetecknas av tankeförmågan.⁹ Hobbes politiska avhandling är också det verk som oftast återropas när begreppet *body politic* kommer på tal.

Det hör till bilden av den politiska kroppen att den inte endast tecknades i syfte att illustrera det välinrättade samhället. Även sådant som hotade att underminera statens konstitution togs med i beräkningen och beskrevs då ofta i patologiska termer. I Hobbes studie skildras till exempel statens svagheter med hänvisning till kroppsliga åkommor och symptom. Monopol jämförs med lungsäcksinflammation, det otygliga begäret efter att expandera imperiet liknas vid bulimi och en parallell dras mellan slöseri och utsvävningar å ena sidan och lungsot å den andra.¹⁰ Hot mot den politiska kroppen kunde också karakteriseras som antingen endogena eller exogena. De förra betingades av att samhällets olika delar misslyckades med att upprätthålla en naturlig ordning; utifrån ett humoralpatologiskt betraktelsesätt kunde detta förstås som att kroppsvätskorna hamnat i obalans.¹¹

7 Se t.ex. Hess, Jonathan M. (1999), *Reconstituting the Body Politic. Enlightenment, Public Culture and the Invention of Aesthetic Community*, Detroit: Wayne State University Press, s. 86.

8 Hobbes definierade statens väsen som den person vars handlingar hade bemyndigats av "var och en i en stor människomassa". Titelbladet till *Leviathan* visar också hur staten, symboliserad av en enorm krönt regent vars kropp består av alla de enskilda individerna i människomassan, höjer sig över sitt rike viftandes med ett svärd och en biskopsstav, symbolerna för den världsliga och den andliga makten. Se Hobbes, Thomas (2004), *Leviathan eller en kyrklig och civil stats innehåll, form och makt*, översättning Eva Backelin, Göteborg: Daidalos.

9 Ibid., s. 262. Det ska understrykas att den kropp som utgjorde förlaga för staten i Hobbes politiska analys var den mekaniska. *Leviathan* publicerades 1651, 23 år efter att William Harvey offentliggjort sin upptäckt av blodomloppet i *De Motu Cordis et Sanguinis*, vilken kom att lägga grunden för en mekanistisk uppfattning av människokroppens natur.

10 Hobbes (2004), s. 264.

11 Harris, Jonathan Gil (1998), *Foreign Bodies and the Body Politic. Discourses of Social Pathology in Early Modern England*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 36.

De senare antog formen av yttre främmande kroppar (läs: religiösa och etniska minoriteter) som hotade infiltrera och förgifta samhället. Bilden av den invaderade kroppen har också kommit att spela en framträdande roll i 1900-talets medicinska diskurser där sjukdom i mångt och mycket skildrats som en kamp mot patogena organismer.¹²

Det hot som hungern och den tynande tillgången på föda utgjorde i Sverige under krigsåren låter sig bäst karakteriseras som endogen. När ett rike inte längre klarar av att föda sin befolkning riskerar viktiga samhällsfunktioner klappa ihop. Under senare delen av kriget växte också kritiken mot vad man uppfattade som den sittande regeringens oförmåga att livnära sin befolkning. Den protestvåg som svepte fram över Sverige våren 1917, det så kallade hungerupproret, kan också ses i endogena termer. Demonstrationerna vände sig inte mot någon yttre fiende utan mot landets egna politiska ledning och då i synnerhet statsminister Hjalmar Hammarskjöld, kallad Hungerskjöld för sin oförmåga att lösa det besvärliga försörjningsläget.¹³ Genom att hungerdemonstrationerna förenade ett brett missnöje med den rådande livsmedelspolitiken med krav på högre löner, åtta timmars arbetsdag och rösträtsreform underströk de den politiska kopplingen mellan befolkningen, kroppen och staten.

Bilden av Sverige som ett förkroppsligat välde som fick utstå hunger under krigsåren var ett tacksamt ämne för politisk satir. I tidskrifter som *Naggen* och *Söndags-Nisse* var hungern och knappheten på föda ett återkommande motiv. Ett genomgående drag i de illustrationer som publicerades var kontrasten mellan maktens reella och symboliska representanter och den hungrande befolkningen. Två teckningar gjorda av grafikern och konstnären Eigil Schwab är belysande för hur politiska attribut kunde användas för att kritisera den rådande bristen på föda. Den första tillkom före kriget och prydde omslaget till decembernumret 1913 av den radikala tidskriften *Naggen*. Teckningen föreställer en välnärd Moder Svea i färd med att amma personifikationerna av militären och kapitalet.¹⁴ Nedtill, intill

12 Under det tidiga 1900-talet exemplifierades denna idé med bilden av "hälsans slott". I kampen mot de yttre mikroberna förskansade sig kroppen bakom höga ringmurar och vallgravar. Medicinska handböcker slog fast vikten av att hålla fienden borta genom att inte slarva med den personliga hygien. Se här Martin, Emily (1994), *Flexible Bodies. Tracking Immunity in American Culture – From the Days of Polio to the Age of AIDS*, Boston: Beacon Press, s. 25ff.

13 I de skildringar som gjorts av hungerdemonstrationerna framgår det vilken tongivande roll kvinnorna hade i protesterna. Trötta på att köa för kålrötter och foderrotfrukter krävde de att få köpa bröd utan ransoneringskuponger. Se t.ex. Carlsson, Gösta (1997), *Brödupploppet i Göteborg 1917*, Göteborg: Olo förlag, s. 17.

14 *Naggen*, nr 5, 1 dec. 1913.

Sveas klänning, klänger sig en tredje figur fast, avsevärt klenare än de två andra. Det är personifikationen av arbetarklassen som inte får ta del av Sveas näring utan istället får hålla till godo med restprodukter från kapitalets ändtarm som förs över till arbetarens mun via en navelsträngliknande slang. Det politiska budskapet går inte att ta miste på. Tre år senare, krigsåret 1916, prydde Moder Svea åter omslaget till *Naggen*, den här gången i egenskap av hungerkonstnär.¹⁵ Bilden visar hur en utmärklad och tård rikssymbol visas upp på varieté allt under det att statsminister Hammarskjöld, iklädd rollen av konferencier, försöker locka publik till föreställningen. Schwabs teckningar är ett bra exempel på hur föreställningen om att staten och dess befolkning utgjorde en förkroppsligad enhet kunde gestaltas på ett populärt sätt. Medan omslagsbilden från 1913 utnyttjade den närande kroppen för att markera hur fysiskt beroende samhället var av nationens till synes obegränsade resurser tog 1916 års bild fasta på kritiken av Hammarskjöld som den vars utrikespolitiska linje äventyrade rikets försörjning.¹⁶

Den politiska kroppen var ett återkommande motiv i krigsårens satirpress. Bilder på Moder Svea varvades med karikatyrer på Hjalmar Hammarskjöld och Gustaf V Adolf; i julinumret av *Naggen* 1918 avbildades den senare med spade och rotfrukt istället för de kungliga insignierna äpplet och spiran.¹⁷ I det följande ska vi se hur krigsårens livsmedelsbrist tacklades

¹⁵ *Naggen*, nr 40, 7 okt. 1916.

¹⁶ Samtidsbilden av Hammarskjöld var långt ifrån entydig. Två inlägg från 1917 ger motsatta syner på statsministerns politiska handlingskraft. I Ernst Nathorst-Böös korta skrift framställs Hammarskjöld som mannen som höjde sig över partikäbbel och ideologiska särintressen för att manövrera landet i ett besvärligt utrikespolitiskt scenario. Med udden riktad mot vänsterpressen beskrev Nathorst-Böös stadsministern som en erfaren politiker som med fast hand höll Sverige utanför kriget. Se Nathorst-Böös, Ernst (1917), *Hammarskjöld. Mannen vid rikets roder i farlig tid*, Stockholm: A.B. Nationalförlaget, s. 15. Tongången är helt annorlunda i Harald Varendstams pamflett från samma år där Hammarskjöld – spydigt omdöpt till Hungerskjöld – och hans regering, ges skulden till att Sverige stod inför en förestående svältkatastrof. Varendstam, som företrädde en ideologisk position diametralt motsatt Nathorst-Böös, utnyttjade kroppen i politiskt syfte. Genom allitterationen Hungerskjöld gjordes Hammarskjöld direkt skyldig till att befolkningen fick gå hungrig. Arbetaren och bonden å andra sidan liknades vid samhällets mærg, den innersta näringen i samhällets kropp som nu hastigt höll på att sugas ut av det hänsynslösa politiska systemet. Se Varendstam, Harald (1917), *Systemet Hungerskjöld eller 'våra faders hemman'. En vidräkning med den samhälleliga vanhävden*, Stockholm: Folkets förlag, s. 23. Om Hammarskjöld, se även Mats Svegfors porträtt i serien *Sveriges statsministrar under 100 år* (Svegfors 2012).

¹⁷ *Naggen*, nr 13, 15 juli 1918. Teckningen är gjord av R. Hultquist. Om spaden tedde sig

med ett medicinskt perspektiv. Analogin mellan kroppen och samhället spelade också här en viktig roll men till skillnad från hur den användes i den politiska satiren betonade den medicinska synen på en hotande hungersnöd andra faktorer som livsmedelsbristens skadliga inverkan på befolkningens hälsa och de konsekvenser som en näringsfattig kost kunde få för samhälls-ekonomi.

Samhällets blodomlopp

I en populärvetenskaplig framställning från 1912, skriven för att främja kunskapen om kroppen hos landets skolbarn, använde fysiologen Torsten Thunberg analogin mellan kroppen och samhället för att beskriva cellernas mikroskopiska struktur. ”Vad medborgarna äro för staten, äro cellerna för hela vår kropp”, hette det och vidare, ”liksom medborgarna fördela sig på olika yrken, vart och ett med uppgift i det helas tjänst, så äro olika celler sammanslutna i olika organ, som sins emellan fördela det arbete, som kräves för kroppens bestånd”.¹⁸ Karakteriseringen av kroppen som ett samhälle i miniatyr där de enskilda delarna arbetar för det helas bästa var ett pedagogiskt knep för att illustrera människans biologiska uppbyggnad. Med hjälp av analogin kunde Thunberg samtidigt understryka medborgarnas betydelse för vidmakthållandet av ett fungerande samhälle. I enlighet med ett långt historiskt bruk av att beskriva samhället och kroppen som pendanger, belyste Thunbergs exempel idén om den stabila staten och den hälsosamma kroppens ömsesidiga förhållande.

Ett par år senare, under krigets slutskede, fick Thunberg anledning att åter göra en poäng av analogin – den gången i en underrättelse om bristen på föda, författad på uppdrag av Folkhushållningskommissionen. Kommissionen, vars ledamöter representerade jordbruksvetenskapen, livsmedelsindustrin, handeln och medicinen, upprättades 1916 i syfte att arbeta med livsmedelsfrågor på ett rikstäckande plan. Efterhand, när den svenska importen lamslogs av kriget, blev kommissionens huvudsakliga uppgift att

uddlös i händerna på landets regent framställdes den som ett desto fränare redskap i förstamajnumret av *Söndags-Nisse* 1918 med potatis som tema. Till bildtexten ”Med de vapnen måste vi segra!” visade en av teckningarna, gjord av konstnären och illustratören Erik O. Strandman, hur svenska folket resolut försett sig med skarpa spadar för att mota bort svälten som framställdes som en kusligt mager gestalt iförd kåpa. Temanumret rymde även en annons från Folkhushållningskommissionens koloniträdgårdsavdelning som uppmanade läsarna att ta saken i egna händer och börja odla potatis i brist på annan föda. Se *Söndags-Nisse*, förstamajnumret 1918.

¹⁸ Thunberg, Torsten (1912), *Hälsolärans Grunder. Läro- och läsebok för vårt lands barn- domsskolor*, Stockholm: Sveriges lärares nykterhetsförbund, s. 99.

reglera den allt påtagligare bristen på livsmedel.¹⁹ Underrättelsen var alltså skriven mot bakgrund av den ansträngda livsmedelssituationen åren 1917 och 1918. Som om det inte var nog med importstoppet hade krigsårens skördar varit ovanligt magra. Det samhälle som skulle illustreras med hjälp av bilder hämtade från kroppens domän var således märkbart försvagat. Ändå var det en förhållandevis optimistisk bild av läget Thunberg förmedlade. Spannmålsförråden tröt oroväckande och hyllorna i matbutikerna gapade allt tommare men, underströk Thunberg, Sverige hade aldrig stått så väl rustat inför en stundande hungersnöd. Vad som avsågs var inte några undangömda livsmedelsförråd för akuta situationer utan den infrastruktur som förenade landets olika delar på ett nytt sätt. Med post, telegraf och telefon kunde orter i landets alla delar stå i ständig kontakt med varandra, ett nödrop från Kiruna kunde uppfattas samma dag i Stockholm eller Malmö och ett tåg med matvaror från Skåne nå fram till hjärtat av Lappland på mindre än en vecka.²⁰ Thunberg lyfte även fram rikstäckande organisationer som livsmedelsnämnden, livsmedelsstyrelsen och folkhushållningskommissionen, vilka verkade för att tillgången på föda fördelades jämnt geografiskt. Endast om födan distribuerades någotsånär rättvist över hela landet kunde en allvarlig skada i ”samhällsmaskineriet” undvikas, ty i dessa tider, fortsatte Thunberg, är ”livsmedelsdistributionen för samhällskroppen vad blodomloppet är för människoorganismen”.²¹

Distributionen av livsmedel genom Sveriges avlånga land var, menade Thunberg, lika avgörande för nationens hälsa som blodomloppet var för kroppen. Jämförelsen skiljde sig på en rad punkter från Thunbergs andra exempel, bilden av kroppen som en cellstat. För det första var det samhället som liknades vid kroppen och inte tvärtom; i läroboken för barn var det kroppens celler som liknades vid medborgarna i staten. För det andra

19 Mannerfelt, Carl (1926), ”Livsmedelspolitik och livsmedelförsörjning 1914–1922”, i Eli F. Heckscher (red.), *Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia under och efter Världskriget* del I, Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag, s. 84f.

20 Thunberg, Torsten (1918), *Några ljuspunkter i folknäringsbekymret*, Stockholm: Folkhushållningskommissionens upplysningsavdelning, s. 2.

21 Thunberg (1918), s. 8. Här kan kort nämnas att Hobbes också använde sig av blodomloppet i bildlig mening, närmare bestämt för att belysa finansflödet i staten. I *Leviathan* cirkulerade guld och silver genom ”statens blodomlopp” och gav på så sätt ”näring åt varje del av denna”: Hobbes 2004, s. 212. Där Hobbes metaforiska bruk av blodomloppet illustrerade en politisk idéanalys hade Thunberg närmast för avsikt att konkret beskriva en överhängande näringskris. Det blodomlopp som mekaniskt pumpade runt rikedomarna i *Leviathan*, behövde i första världskrigets Sverige hjälp av statligt och kommunalt ingripande.

användes analogin i upplysningstexten för att beskriva en kris i förhållandet mellan kropp och samhälle. Bruket av analogin för att illustrera en kris kan för övrigt också jämföras med Mats Arvidsons diskussion om hur krisen manifesterades i den svenska välfärdsstaten under efterkrigstiden (se denna antologi). Den hungrande magen hotade att sätta samhället ur funktion eller med Thunbergs ord: ”en stockning däri [i livsmedelsdistributionen] kunde draga med sig oberäknelig skada”.²² För det tredje tillmättes kommunikationsteknikerna – post, telegraf och telefon – en sammanbindande, nästan organisk funktion. I kristider då den inbördes jämvikten mellan del och helhet vacklade intog de utbyggda förbindelse-systemen rollen av förmedlare mellan olika geografiska punkter på samhällskartan.²³ Det ska understrykas att det sena 1800-talets medicinska och biologiska idévärld, till vilken Thunberg knöt an, drog långtgående paralleller mellan nervsystemets förgrening i kroppen och den elektriska telegrafens utsträckning i det fysiska rummet.²⁴ Sett utifrån ett evolutionistiskt perspektiv kunde de mänskliga samhällsformerna sägas ha genomgått en utveckling från det primitiva till det komplicerade på samma sätt som levande organismer utvecklades från enkla anhopningar av materia till sammansatta och differentierade cellstrukturer.²⁵ Industrialismens genomgripande förändring av det europeiska landskapet kunde med andra ord tolkas i analogi med utvecklingsläran. Denna positiva syn på det teknologiserade landskapet kom tydligt fram hos Thunberg. Således kan man påstå att Thunberg såg det geografiska landskapets alltmer teknologiskt sammanlänkade figur som ett värn mot den hotande hungerkatastrofen.

22 Thunberg (1918), s. 8.

23 Geografin eller kanske snarare landskapet spelade en viktig roll i det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets näringsdiskurs. Dels skyntade den ofta bakom de statistiska beräkningarna på olika befolkningsgruppers kosthållning – vad åt man i de norrländska skogarna, på västkusten, på Listerlandet – dels framträdde den mot bakgrund av olika yrkesgruppers energibehov – skogshuggaren, fiskaren, lantbrukaren, gruvarbetaren – men framför allt var den naturligtvis central i diskussionen om landets försörjning. Kanske låter sig Thunbergs bild bättre beskrivas som en dubbel exponering av inre kropp och yttre geografi. Geografen Kenneth Olwig har föreslagit termen *body geographical* för att framhålla vilket intimt samband som förelåg mellan staten som abstrakt fenomen och formen på statens geografiska territorium. Se Olwig, Kenneth (2002), *Landscape, Nature and the Body Politic. From Britain's Renaissance to America's New World*, Wisconsin: University of Wisconsin Press, s. 67.

24 För en genomgång av 1800-talets analogier mellan kroppen och maskinen, se Otis, Laura (2001), *Networking. Communicating with Bodies and Machines in the Nineteenth Century*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

25 Harvey (2007), s. 65.

Näringskris och den arbetande kroppen

En delvis annorlunda syn på den svenska försörjningskrisen kom fram i Jöns Johanssons informativa redogörelse för människans näringsbehov, även den utgiven av Folkhushållningskommissionens upplysningsavdelning 1918. Liksom Thunberg var Johansson fysiolog till yrket, dessutom med näringsläran som specialitet. I det betänkande som Statens Krigsberedskapskommission tog fram samma år anlätades han som fackexpert i folknäringsfrågor. Johansson gav sin syn på hur mycket föda som behövdes för att täcka befolkningens näringsbehov under normala förhållanden och jämförde med hur denna påverkades av krigsårens livsmedelsbrist.²⁶ Frågan om vad som kännetecknade den genomsnittlige arbetarens kost diskuterades också, i synnerhet som alltfler manuella yrken tenderade att ersättas av maskinkraft. Ett särskilt kapitel behandlade den tyska livsmedelspolitiken under kriget och den ”uthungringsplan” som Tyskland utsattes för av de allierade nationerna. Perspektivet var samhällsekonomiskt med statistiskt underbyggda kalkyler. Det var samhället betraktat som en verksam kropp som var i behov av rätt mängd näring för att utvinna rätt mängd energi i förhållande till det arbete som skulle produceras.

Upplysningstexten för Folkhushållningskommissionens räkning gick delvis i samma linje. Sambandet mellan föda, kropp och samhälle beräknades utifrån den mängd energi befolkningen förbränner under arbete; det dagliga näringsbehovet för en människa bestäms i första hand ”av det arbete hon har att förrätta”, skrev Johansson.²⁷ Om vi jämför Johanssons text med Thunbergs framgår det att Johansson intog en mer pessimistisk hållning till livsmedelsbristen. Framför allt tvingades människor anpassa sig till en ensidig kost, något som var allmänt hälsovådligt ur näringssynpunkt.²⁸ En annan skillnad mellan de båda inläggen gällde relationen mellan den individuella kroppen och befolkningen. Hos Thunberg, som främst hade sysslat med sinnesfysiologiska spörsmål i sin forskning, förlades navet i analogin mellan kropp och samhälle till förbindelseleden mellan de olika kropparna som utgör samhället. Bilden han valde för att illustrera vikten av att hela befolkningen fick äta sig mätt var ”samhällets blodomlopp”. Livsmedelsbristen hotade att rubba födans cirkulation genom samhällets ådror. Johansson tänkte sig å andra sidan relationen mellan kropp och samhälle som en fråga om energiförbrukning. Tyngdpunkten i analogin

26 Johansson, J.E. (1918a), *Statens Krigsberedskapskommission. Betänkande, del IV. Folknärningen vid krig*, Stockholm.

27 Johansson, J.E. (1918b), *Människans näringsbehov*, Stockholm: Folkhushållningskommissionens upplysningsavdelning, s. 5.

28 Ibid. (1918), s. 7f.

förlades inne i kroppen där föda förbränns och omvandlas till energi. För Johansson tornade matbristen upp sig som ett hot mot den arbetande kroppen. Till skillnad från Thunberg hade han under en längre tid ägnat sig åt näringsfrågor, först som assistent i Robert Tigerstedts undersökningar över ämnesomsättningen hos olika befolkningsgrupper och sedan som självständig forskare med särskilt intresse för arbetsfysiologiska frågeställningar.²⁹ Såväl teoretiskt och metodiskt som metaforiskt byggde Johanssons vetenskapliga studier på idén att kroppens ämnesomsättning påminner om maskinens bränsleförbrukning. Betecknande för detta betraktelsesätt var ett uttalande vid en genomgång av dieten i den svenska armén, att ”maten är ett bränsle långt dyrbarare än stenkolen”.³⁰ Citatet speglade den under det sena 1800-talet etablerade föreställningen att kroppen liksom ångmaskinen omvandlar energi till mekaniskt arbete.³¹ Av detta framgick att den mängd föda människan behöver för att uträtta ett visst arbete kan uppskattas på samma kvantitativa sätt som man beräknar den mängd kol som går åt till att driva ångpannan i ett lokomotiv.

Som vi sett betonade Thunbergs och Johanssons texter, båda skrivna på uppdrag av Folkhushållningskommissionen, olika aspekter. Medan Thunberg framhävde vikten av att distribuera livsmedel över hela landet, sak samma vad så länge det gick att äta, uppehöll sig Johansson främst vid matens näringsvärde. I sitt laboratorium på Karolinska Institutet studerade Johansson näringssubstanserna i maten, det vill säga förekomsten av kolhydrat, fett och proteiner i olika födoämnen. Det viktiga var inte att maten mättade utan att den mättade på rätt sätt, det vill säga att den uppfyllde det dagliga energibehovet på ett samhällsekonomiskt förmånligt sätt. Ett exempel på att Johansson betraktade relationen mellan mat, kropp och samhälle utifrån ett ekonomiskt perspektiv var hänvisningen till begreppet medelarbetare, myntat av den tyske forskaren Karl Voit på 1870-talet. I syfte att förse kosthållningen på statliga institutioner som sjukhus och fängelser med näringsfysiologiska och ekonomiska riktlinjer, tog Voit fram

29 Se här Olsén, Jan Eric (2009), ”Näringsfysiologi: kroppens ekonomi”, i Karin Johansson, Ingemar Nilsson & Roger Qvarsell (red.), *Medicinen blir till vetenskap. Karolinska Institutet under två århundraden*, Stockholm: Karolinska Institutet University Press, s. 200–237.

30 Betänkande [...] (1916), Stockholm: Marcus, s. 18.

31 Liknelsen mellan kroppen och ångmaskinen gick tillbaka på teorin om energins oförstörbarhet som gjorde gällande att energi kan uppträda i olika former som värme och elektricitet men att mängden energi i universum är konstant. Teorin utgjorde grunden i vad som kom att kallas termodynamikens första lag.

standardsiffror på den dagliga dieten för en tysk arbetare.³² Voits siffror var symptomatiska för hur den medicinska forskningen alltmer kom att betrakta mat ur ett samhällsekoniskt och politiskt perspektiv. Från Voits demografiska dietföreskrifter till första världskrigets medicinska kalkyler över hur hungern hotade att slå ut viktiga samhällsfunktioner förvandlades den ätande människan i näringsforskarnas laboratorier till en serie beräkningar över matens potentiella energi. Frågan var hur mycket näring olika befolkningsgrupper behövde få i sig för att orka med olika arbetsuppgifter. Med ett begrepp som förekommer i Foucaults föreläsningar på Collège de France i slutet av 1970-talet kan man beskriva den näringsfysiologiska synen på ”medarbetaren” som en särskild aspekt av ”mänskligt kapital”. I dessa föreläsningar, liksom i inledningen till *Sexualitetens historia*, uppehåller sig Foucault vid uppkomsten av idén av befolkningen som ett ekonomiskt och politiskt problem under 1700-talet.³³ Dessförinnan hade regimer huvudsakligen förhållit sig paternalistiskt till sina undersåtar. Nu framstod befolkningen alltmer som en ekonomisk resurs som krävde långsiktig investering. I förlängningen ser Foucault hur ekonomin under modern tid utvidgat sin analys till att innefatta områden som tidigare fallit utanför den klassiska politiska ekonomin.³⁴ Ett sådant område är människan betraktad som en biologisk varelse eller ”mänskligt kapital” vars hälsa nu blev föremål för vårdapparaters och samhällshygienens långtgående intressen.³⁵ Det ska sägas att den näringsfysiologiska analysen av människan, såsom den representerades av en vetenskapsman som Johansson, inte

32 Voit beräknade den dagliga standarddieten för en tysk medarbetare till 118 gram protein, 56 gram fett och 500 gram kolhydrater. Om Voit och sekelskiftets arbetsfysiologi, se Milles, Dietrich (1995), ”Working Capacity and Calorie Consumption: The History of Rational Physical Economy”, i Hamke Kamminga & Andrew Cunningham (red.) *The Science and Culture of Nutrition*, Amsterdam: Rodopi, s. 78.

33 Foucault, Michel (1980), *Sexualitetens historia. Viljan att veta*, Stockholm: Gidlunds förlag.

34 Foucault, Michel (2008), *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France 1978–1979*, New York: Palgrave MacMillan, s. 219.

35 Foucault (2008), s. 230. Det är riktigt att den fulla innebörden av mänskligt kapital först blev tydlig i den genetiska eran. Foucault antyder också hur frågan om mänskligt kapital får ingående konsekvenser när begreppet sätts i relation till genetiska riskfaktorer och möjligheten att ”medproducera” framtidens mänskliga kapital. Se ibid., s. 228. För en genomgripande analys av kroppen som mänskligt kapital i samtidens biomedicinska kultur, se Rose, Nikolas (2007), *The Politics of Life Itself. Biomedicine, Power and Subjectivity in the Twenty-First Century*, Princeton/Oxford: Princeton University Press; Waldby, Catherine & Mitchell, Robert (2006), *Tissue Economies: Gifts, Commodities, and Bio-Value in Late Capitalism*, Duke University Press.

syftade till att identifiera det ekonomiska värdet i kroppen som sådan. Men genom att införliva kroppen i en kretsgång av föda, energiomsättning och arbete lade det tidiga 1900-talets medicinska näringsstudier grunden till en syn där frågan om vad och hur man äter förlänades samhällsekonomiska dimensioner.

Thunbergs och Johanssons rapporter gav två olika bilder av krigsårens livsmedelsbrist. För Thunberg var det en kris som drabbade befolkningen i stort. Folkhushållningens viktigaste uppgift var, underströk han, att ”låta all till människoföda användbar potatis oavkortat komma landets invånare till del”.³⁶ För Johansson hade däremot livsmedelsbristen allvarliga samhälls-ekonomiska följder. En ensidig näringskost var skadlig ur både hälso- och arbetslivsynpunkt. Dessa olika uppfattningar framträdde också på ett figurativt plan där Thunberg betonade vikten av att maten ”cirkulerade” i hela samhället och Johansson värdet av att rätt mängd näring ”förbrändes” i den arbetande kroppen. Den knappa födan och den hotande hungersnöden kom också till uttryck på en rad andra sätt i samtiden. Då bristen på mat inte kunde åtgärdas handelsvägen sökte näringsfysiologer och livsmedelsproducenter att tillgodose befolkningens näringsbehov via alternativa produkter.

Näringsprodukter i kristider

Krigsårens matbrist engagerade Jöns Johansson på olika sätt. Åt Statens Krigsberedskapskommission och Folkhushållningskommissionen skrev han ingående rapporter över befolkningens näringsbehov. För kollegerna i Svenska Läkaresällskapet redogjorde han för sina resor till det krigsdrabbade Tyskland. Julen 1914 företog han en privatresa till Baden och passade då på att besöka militärsjukhus, läger för krigsfångar och fältkök. I sin reseberättelse tog Johansson upp den näringsfysiologiska upplysningsverksamheten som via föredrag, broschyrer och tidningsartiklar spred kunskap om näringsläran till den tyska befolkningen. Med Johanssons ordval ”populariserade” kriget näringsfysiologin.³⁷ Annorlunda lät det 1919 då han i egenskap av representant för Karolinska Institutet reste till Berlin, Halle och Dresden tillsammans med psykiatrikern Bror Gadelius och några utländska delegater. Syftet med resan var att väcka opinion mot den så kallade hungerblockaden, *entente* – nationernas exportstopp av råvaror till Tyskland samt för att med egna ögon bilda sig en uppfattning av hungerns verkningar i det tyska samhället. Sjukhus, skolor, saluhallar, fängelser och soppkök besöktes

36 Thunberg (1918), s. 6.

37 Johansson, J.E. (1915), ”Iakttagelser gjorda angående utspisningen m.m. i Tyskland under nu pågående krig”, *Svenska Läkaresällskapets förhandlingar*, 26 jan. 1915, Stockholm, s. 15.

och överallt möttes delegationen av undernärda och svårt sjuka människor.³⁸ I en annan rapport från det hungerhärjade Tyskland slog Johansson fast att ”folknäringen” spelat en viktigare roll i kriget än penningtillgången.³⁹

Under kriget fick Johansson även anledning att undersöka huruvida alternativa råvaror kunde användas för att försörja befolkningen vid en eventuell hungersnöd. Dessa undersökningar skiljde sig minst sagt från den kartläggning av olika befolkningsgruppers kosthållning som kollegan Robert Tigerstedt hade genomfört på 1890-talet.⁴⁰ Tigerstedts kartläggning gav en tvärsnittsbild av de svenska kostvanorna under normala förhållanden. Här radades kalvkött, strömming, kål, havresoppa, grahamsbröd, skorpor, sylt, pilsner och kaffe upp i tabeller som indikerade näringshalten i de olika matvarorna. Kartläggningen ägde både rum i den vetenskapliga laboratoriemiljön och på plats bland olika befolkningsgrupper. I jämförelse med denna betingades krigsårens undersökningar av alternativa födoämnen uteslutande av bristen. Här var det inte tal om mat som kulturhistoriskt och socialt ämne utan som ett surrogat i tider av armod.

Undersökningarna av de alternativa födoämnena utfördes på uppdrag av aktörer inom näringslivet och av staten. Det första ämnet – ett fabriksstillverkat preparat av härdat valfett – hade sänts till fysiologiska institutionen i Stockholm av en norsk apotekare som ville få dess näringsvärde vetenskapligt fastställt. Preparatet, som var framställt av De Nordiske Fabriker i Fredriksstad, prövades på två försökspersoner under en sjudyngsperiod.⁴¹ Metoden för att granska preparatets beståndsdelar var gängse inom näringsforskningen. Den intagna födan vägdes noga upp och avföring och urin analyserades på kemisk väg. Syftet med den här typen av undersökningar var att fastställa kroppens förmåga att tillgodogöra sig olika ämnen. I det här fallet kunde Johansson konstatera att valfettet inte åstadkom någon rubbning av matsmältningen samt att dess förbränningsvärden var goda. Preparatet lämpade sig utmärkt som människoföda.

På liknande sätt genomfördes analyser av mjöl, kli och träcellulosa. Undersökningen av mjöl och kli gjordes på begäran av Statens Krigsberedskapskommission. Vid den här tiden tog man för vana att avlägsna kliet

38 Johansson, J.E. (1919), ”Meddelande från resa i Tyskland”, *Svenska Läkaresällskapets förhandlingar*, 22 april 1919, Stockholm, s. 204.

39 Johansson, J.E. (1919), *Om Tysklands folknäring under kriget och för närvarande*, föredrag i Svenska Läkaresällskapet 28 jan. 1919, Stockholm, s. 20.

40 Se här Qvarsell, Roger (2005), ”Maten och Vetenskapen. Näringsläran, kostvane-studier och socialpolitik, ca 1880–1960”, *Lychnos*, Tema: Mat, s. 219–224.

41 Johansson, J.E. (1916), ”Om s.k. härdat fett”, *Svenska Läkaresällskapets förhandlingar*, 10 okt. 1916, Stockholm, s. 511.

från sädeskornet eftersom det ansågs göra mer nytta i nötkreaturens magar än i människans ur ett nationalekonomiskt perspektiv.⁴² Ur folkhälsoaspekt däremot argumenterade olika läkare och näringsideologer för kliets hälsobringande effekter på människan. Den danske läkaren Mikkel Hindhede, talesman för en vegetabilisk diet, förespråkade till exempel bruket av kli som människoföda.⁴³ Motivet för Johanssons undersökning var betydligt mer pragmatiskt. Kunde kliet förse folket med näring i tider av matbrist? Johanssons slutsats var att det delvis kunde komma kroppen till godo.

Det tredje ämnet som Johansson undersökte var ett preparat av trämassa, framtaget av A.B. Cellulosa. Preparatet tillreddes i brödform och testades på två försökspersoner.⁴⁴ Undersökningen redovisades i tabeller över ”energitillförseln netto” samt kroppens ”inkomster” och ”utgifter” – tre begrepp som vittnade om hur viktigt det samhällsekonomiska perspektivet var för sekelskiftets medicinska näringsforskning.⁴⁵ Av Johanssons upplysningsartikel för Folkhushållningskommissionen framgick det också hur denne bedömde den rådande bristen på mat i termer av energiförlust och minskad produktion. Till skillnad från Thunberg som utmålade matbristen som en ”stockning” i den livsnödvändiga cirkulationen av föda i samhället framhävde Johansson den som ett hot mot ämnesomsättningen i den arbetande kroppen. Jämfört med valfettet och kliet visade sig trämassa fungera mindre bra i kroppen. Det tillförde dåligt med energi och gjorde att försökspersonerna tappade vikt på ett oförklarligt sätt. Om A.B. Cellulosa hade tänkt sig en näringsprodukt för kristider tog Johansson dem ur den villfarelsen.

Kriget var annars en utmärkt tid för lanseringen av kompletterande och alternativa näringsämnen.⁴⁶ Johanssons tyska kollega Max Rubner,

42 Johansson, J.E. (1917), ”Undersökningar angående tillgodogörandet av mjöl och kli i människans tarmkanal”, *Svenska Läkaresällskapets förhandlingar*, 5 juni 1917, Stockholm, s. 304.

43 Om Hindhede, se Overgaard, Sven Skaftø (2008), *Fra mad til ernæring: Mikkel Hindhedes ernæringsdiskurs og dansk madkultur 1900–1945*, Köpenhamns universitet.

44 Johansson, J.E. (1918c), ”Undersökningar över tillgodogörandet av träcellulosa i människans tarmkanal”, *Svenska Läkaresällskapets förhandlingar*, 9 april 1918, Stockholm, s. 219.

45 *Ibid.*, s. 221f.

46 Förhållandet mellan krig och alternativa näringsprodukter aktualiserades under andra hälften av 1800-talet då den tyske kemisten Justus von Liebig lanserade ett näringsberikande köttextrakt som blev mäkta populärt i medelklassen. Köttextraktet – en mörkbrun och tjock vätska – fungerade som ersättning för färskt kött och ansågs synnerligen lämpligt som soldatdiet eftersom det var behändigt att bära ute i fält. Se Finlay, Mark R. (1995), ”Early Marketing of the Theory of Nutrition: The Science and

föreståndare för Kaiser Wilhelm Institut für Arbeitsphysiologie i Berlin och en av det tidiga 1900-talets ledande forskare på ämnesomsättning, blev även han kontaktad av diverse tyska företag som ville få sina näringsprodukter kvalitetsstämplade. I sin betraktelse över folknäringen i Tyskland under kriget skrev Rubner att så länge människan inte var i stånd att framställa näringsmedel på konstgjord väg, som man gjorde med andra kemiska produkter, fick man helt enkelt försöka utnyttja de naturliga näringsmedlen på ett mer effektivt sätt.⁴⁷ Rubnerarkivet i Berlin vittnar om vetenskapsmannens korrespondens med olika firmor som sökte göra just detta. Företaget Verwertung inländischer Produkte skrev till exempel till Rubner angående ett särskilt näringspreparat, Robacao, som sades hålla en mycket hög näringshalt och som förhoppningsvis kunde komma så många som möjligt till godo.⁴⁸ Ett annat företag, Konsortium für Gründung der Dauerkartoffel-Gesellschaft, lanserade ett särskilt potatismjöl som skulle tillgodose de mänskliga näringsbehoven på ett nytt sätt.⁴⁹ Frågan om hur befolkningen skulle födas i tider av matbrist stod högst på dagordningen på arbetsfysiologiska institutet under kriget och stöddes också ekonomiskt av tyska krigsministeriet. Efter kriget tycks man dock inte varit lika benägen ifrån statligt håll att finansiera den här typen av forskning.⁵⁰

I Sverige, som drabbades av kriget indirekt, var marknaden för alternativa näringsmedel måhända inte lika stor som i Tyskland. Artiklar och inlägg i tidens medicinska tidskrifter ger dock belägg för att åtskilliga produkter var i omlopp. I en artikel i *Hygienisk Tidskrift* 1914 diskuterades olika sätt att ta tillvara näringen i potatis. Tyskarnas *Kartoffelwalzmehl*, potatisflingor, hade också nått Sverige och med dem potatisbrödet, vilket bakades på dessa flingor och ansågs hålla ett högre kalorivärde än det grova rågbrödet.⁵¹ Potatis i olika former diskuterades även i *Hygienisk Revy*. Ett inlägg tog

Culture of Liebig's Extract of Meat", i Harmke Kamminga & Andrew Cunningham (red.) *The Science and Culture of Nutrition*, Amsterdam: Rodopi, s. 48–74.

47 Rubner, Max (1916), *Deutschlands Volksernährung im Kriege*, Leipzig: Naturwissenschaften, s. 22.

48 Brev till Max Rubner från Verwertung inländischer Produkte, Charlottenburg 2, 30 september 1916, MPG-Archiv, III, Abt., Rep. 8, Nr. 112.

49 Brev till Max Rubner från Konsortium der Dauerkartoffel-Gesellschaft, Düsseldorf, 29 november 1916, MPG-Archiv, III, Abt., Rep. 8, Nr. 112.

50 Protokoll, Kaiser Wilhelm Institut für Arbeitsphysiologie, Berlin 17 juli 1921, MPG-Archiv, I, Abt., Rep. 4, nr. 1.

51 Widmark, Erik M.P. (1914), "Något om potatisbrödet från näringsfysiologisk synpunkt", *Hygienisk Tidskrift. Kvartalskrift för allmänna hälsövården*, vol. VII, s. 178–185.

upp potatistorkningen.⁵² Ett annat dryftade värdet av ”fabrikspotatis” som födoämne.⁵³ Äggpulver var en annan produkt som marknadsfördes som näringstillskott.⁵⁴ Den här typen av processade livsmedel – bröd, äggpulver och potatistflingor – som sades kunna avhjälpa näringsbristen i tider av ransonering och hunger, utgjorde en särskild kategori näringsmedel som tillhandahölls under kriget. En andra kategori utgjordes av de läkemedel som togs fram på kemisk väg och som marknadsfördes i medicinska facktidsskrifter som *Hygea*. Dessa näringspreparat framställdes inte i första hand till följd av kriget men eftersom det allmänna kristillstånd som kriget förde med sig satte frågor om näring och näringsbrist på agendan aktualiserades även dessa typer av preparat på ett nytt sätt. De förknippades också på ett helt annat vis med det medicinska laboratoriet och medicinsk vetenskap något som inte minst erkända läkemedelsbolag som engelska Burroughs Wellcome & Co. bidrog till. Exempel från denna grupp var de snarlika preparaten Roborogen och Panopepton, det senare beskrivet som ”alltid både läkemedel och näringsmedel”.⁵⁵

En tredje kategori näringsprodukter var slutligen de som marknadsfördes som ett mellanting mellan läkemedel och mirakelkur – produkter som sades hjälpa mot snart sagt allting och som inte nödvändigtvis förknippades med krigsårens ransoneringspåbud.⁵⁶ Vänder man sig till reklamen för några av dessa produkter lägger man dock snart märke till att näringsläran spelade en viktig roll som försäljningsargument. Näringsläran framställdes som lösningen på allehanda problem och åkommor såväl psykiskt betingade som rent kroppsliga. Vad näring egentligen var för någonting och vad de olika preparaten innehöll framkom aldrig. Det viktiga var att den kunde köpas på burk och på flaska och att de utlovade att med omedelbar verkan skänka en blomstrande hälsa åt den överansträngde och nervöse lika väl som åt den sömnlöse och apatiske. En av dessa hälsobringande produkter som marknadsfördes med illustrerade annonser var det nervstärkande medlet Sanatogen. Preparatet som såldes på apotek och så kallade drogaffärer hade tjänstemannaklassen som målgrupp, den snabbt växande administrativa överbyggnaden som industrialiseringen förde med sig. På en annonsbild för Sanatogen ser vi hur en ansvarstyngd man, trött lutar sig över sitt skriv-

52 *Hygienisk Revy*, nr 12, 15 dec. 1914, s. 187.

53 *Hygienisk Revy*, nr 4, 15 april 1915, s. 78.

54 *Hygienisk Revy*, nr 2, 15 feb. 1917, s. 23.

55 Reklam för Panopepton, *Hygea*, häfte 24, annonsavdelning, Stockholm 1914, s. 4.

56 För en historisk genomgång av medicinsk reklam, se Qvarsell, Roger & Thorell, Ulrika (red.) (2004), *Reklam och hälsa. Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*, Stockholm: Carlssons.

bord medan hans hustru lägger sin lugnande hand på hans axel. I den beledsagande texten kan man läsa att orsaken till krämpor som nervositet, trötthet, brist på energi och arbetslust, dålig matsmältning och blodbrist är en "otillräcklig näring av kroppens och nervernas celler".⁵⁷ Av reklamen framgår inget om preparatets innehåll, endast att det skulle bestå av "cellernas beståndsdelar i renaste form".⁵⁸ I en annan version av reklamen finner vi åter den nervbrutne mannen och den tröstande kvinnan. Bildtexten uppmanar läsaren att behålla sin "arbetskraft och energi" genom regelbundet intag av Sanatogen.⁵⁹ Vi ser här hur näringsfysiologins begreppsapparat – näringen som genomsyrar kroppens minsta beståndsdelar, arbetskraften och energin – sipprat igenom till reklamens språk och gestaltats i tidens rådande syn på den karriärklättrande och familjeförsörjande mannen. Budskapet i den här typen av reklam var att medicinen tillhandahöll ett botemedel mot den typen av psykosomatiska åkommor förknippade med den urbana livsföringen.

Som framgått av resonemanget ovan kan de näringspreparat som var i omlopp under första världskrigets krisår delas in i åtminstone tre kategorier. Dessa kan förstås både med hänsyn till på vems initiativ preparaten tillkom och vilka intressen som låg i dem samt med hänsyn till målgrupp. När det gäller den första kategorin är det här vi finner den typ av näringsämnen som hade en direkt koppling till kriget och dess effekter på livsmedelssituationen. Här var oftast staten initiativtagare. Via organ som Folkhushållningskommisionen och den statligt finansierade medicinska forskningen skulle de intressen som av naturliga skäl låg i en frisk och arbetsför befolkning tas tillvara. Målgruppen var alltså det svenska folket, befolkningen som ett kollektiv och en uppenbar förutsättning för nationens fortbestånd. I fallet med den andra kategorin var intressena av en specialiserad karaktär. Målgruppen var den sjuka kroppen, och även om det givetvis också fanns nationella intressen att tillgodose var det i första hand den medicinska forskningen som drev på utvecklingen. Sjukdom och svaghet har alltid genererat en marknad för kommersiella intressen och det är i den tredje kategorin vi finner exempel på hur de konsekvenser krisåren hade på kropp och själ gynnade aktörer inom spektret från seriös alternativ medicin till cyniska kvacksalvare. Stärkande preparat och undermedel av diverse karaktär hade haft en boom redan under föregående sekel. Det var en bransch van att anpassa sig efter de nya diagnoser och kultursjukdomar som för tillfället

57 Reklam för Sanatogen, *Söndags-Nisse*, Stockholm 1914.

58 Ibid.

59 Ibid.

drabbade den enskilde.⁶⁰ Det var alltså just den enskilde individen som utgjorde målgruppen här.

Sammanfattning

Ransoneringskort, långa köer till matbutikerna, hyllor som gapar tomma, kålrötter till middag igen, att gå till sängs hungrig, vakna hungrig och gå till arbetet hungrig – så har vardagen tett sig för många människor i tider av politisk, social och ekonomisk oro. I det avseendet skiljde sig upplevelsen av att inte kunna äta sig mätt i Sverige krigsåren 1914 till 1918 antagligen inte nämnvärt från andra perioder i historien där bristen på mat tvingat människor att uthärda hunger och fysiskt obehag. Hunger är ett påfrestande kroppsligt tillstånd som gör oss inkapabla att fungera socialt. Kanske skulle man kunna beskriva en långvarig hungerperiod som en kris för organismen som tvingas hushålla med energin för att överhuvudtaget mäka med de mest basala tingen. Om så har denna kris kopplat till hunger inte berörts nämnvärt här. Detta kan låta märkligt med tanke på hur flitigt det hänvisats till kroppen och de fysiologiska och samhällsekonomiska farorna av att inte kunna äta sig mätt. Istället har tyngdpunkten förlagts utanför den biologiska kroppen, ibland en räckta rapporter, prognoser, illustrationer, varutester och produkter som har haft kroppen och hungerns skadliga inflytande på samhället som sitt ämne. Detta empiriska material som legat till grund för min framställning har i sin historiska kontext också förmedlat en krismedvetenhet kopplat till bristen på föda till allmänheten. Ett annat exempel på hur samhället bygger upp en krismedvetenhet hos sina invånare kan man finna i Karolina Lindhs kapitel om hjärt-lungräddning. Eigil Schwabs utmärklade Moder Svea, Thunbergs bild av blodomloppet som stockar sig, Johanssons farhågor inför en diet urholkad på näring, för att inte tala om alla näringsprodukter som marknadsfördes som ersättningsmedel för den uteblivna maten. Sammantagna tecknar dessa olika källor bilden av ett samhälle för vilket hotet om hungersnöd också påminde människor om kriget som rasade på kontinenten. Vidare kan de också sägas teckna konturen av en annan kropp än den som köade för kålrötter och gick till sängs med molande magsäck, en kropp vars biologiska inrättning ända sedan antiken givits en figurativ innebörd som spegelbild av samhället och dess medborgare. Att denna kropp åter blev aktuell i livsmedelsbristens Sverige är inte

60 Om kultursjukdomar vid sekelskiftet 1900, se Karin Johannisson (1988), "Sjukdom som institution: kultursjukdomar vid sekelskiftet 1900", i Gunnar Broberg, Gunnar Eriksson & Karin Johannisson (red.) *Kunskapens trädgårdar. Om institutionaliseringar i vetenskap och livet*, Stockholm: Atlantis, s. 153–177.

så konstigt. Mat är per definition en kroppslig angelägenhet och när bristen på mat drabbar flertalet blir det en angelägenhet för samhället. Med hjälp av analogin mellan kroppen och samhället och de bilder och liknelser som den frambringat genom historien kunde läkare, livsmedelsproducenter och satirtecknare på olika sätt föra fram sitt budskap till allmänheten.

Med sången in i framtiden

Den tyska ungdomsmusikrörelsen och kris på 1920–30-talen

Weimarrepubliken i Tyskland, den demokratisk-parlamentariska perioden 1918/19–33, var en tid för genomgripande reformer. Detta gällde också i stor utsträckning för musikområdet, där bland annat skolmusiksystemet i Preussen genomgick djupgående förändringar. Dessa genomfördes parallellt med att ”ungdomsmusikrörelsen” (*Jugendmusikbewegung*) hade sitt stora genombrott. Som en del av den omfattande ”ungdomsrörelsen” (*Jugendbewegung*) samlade den tiotusentals ungdomar och vuxna från olika samhällsgrupper i sånggrupper, körer och musikgillen.¹ Ungdomsmusikrörelsen lade grunden för hela 1900-talets senare behandling av folkmusiken i sångföreningar och i skolsångsundervisningen.

Ungdomsmusikrörelsen, den musikaliska delen av ungdomsrörelsen, etablerades i Tyskland på allvar efter första världskriget och fick sitt stora genombrott på 1920-talet. Bakom beteckningen gömmer sig olika aktörer och strömningar som samlades för att musicera i framför allt de musikaliska förbunden *Die Musikantengilde* kring Fritz Jöde (1887–1970) och *Finkensteiner Bund* kring Walther Hensel (Julius Janiczek pseudonym, 1887–1956). Sångrörelsen, som den också kallades, byggde på idéer som hade formulerats redan under 1800-talet, och den lade grunden till musikaliska reformer

¹ Det finns inget helhetsregister över medlemsantalerna i de olika sammanslutningarna och sångföreningarna som ingick i ungdomsmusikrörelsen. En uppskattning Herbert Just gjorde på 1970-talet nämner, att 50 000–60 000 personer kan ha varit aktiva. Han påpekar i sammanhanget att detta antal inte kunde konkurrera med sångareförbundens medlemstal, men att ”dess inflytande på musiklivet som helhet stod i omvänt förhållande till dess medlemsantal”; original: ”ihr Einfluss auf das gesamte Musikleben stand in umgekehrtem Verhältnis zu ihrer zahlenmässigen Stärke”. Se Kindt, Werner (red.) (1974), *Dokumentation der Jugendbewegung* III. *Die deutsche Jugendbewegung 1920–1933. Die bündische Zeit*, Köln: Diederichs, s. 1629. För en utförlig bakgrundsteckning för ungdomsmusikrörelsen, se Gruhn, Wilfried (2003), *Geschichte der Musikerziehung. Eine Kultur- und Sozialgeschichte vom Gesangunterricht der Aufklärungspädagogik zu ästhetisch-kultureller Bildung*, 2 uppl., Hofheim: Wolke-Verlag, särskilt s. 163–254. Översättningarna till svenska har utförts av författaren och Bengt Edlund.

som präglade utvecklingen av musik- och sångundervisningen i Tyskland och även Norden långt in i 1900-talets andra hälft. Detta gällde såväl för musikutövningen utanför skolan som på det kommunala och statliga planet. Ungdomsmusikrörelsen föregicks av olika viktiga skeenden och samhällsprocesser som fick inflytande på dess senare utveckling och inriktning. Om *Wandervogel*-rörelsen kan anses ha stått som en musikalisk-ideologisk och organisatorisk förebild var utvecklingen av idén om en ”ungdomskultur” en av förutsättningarna för ungdomsmusikrörelsens stora genomslag i samhället.

Perioden ifråga har i forskningen av olika skäl och med skilda syften betecknats som krisartad.² Huruvida begreppet kris också spelade roll för ungdomsmusikrörelsens sångdiskurs på 1920- och 30-talen ska i det följande belysas.

Wandervogel-rörelsen som musikalisk och organisatorisk förebild

Inom ungdomsmusikrörelsens föregångare *Wandervogel* hade begrepp som ”frihet”, ”sanning” och ”det naturliga” redan lyfts fram, vilket i sin tur speglades i ungdomsrörelsens aktiviteter och individers och grupper förhållande till samhället i övrigt. Illustration 1 visar ett exempel på hur en till synes passande text- och sångförlaga från 1800-talet anpassades till gitarrens och gitarrlutans nya krav på 1920-talet. Tonsatt 1874 av Franz Abt (1819–85) arrangerades ”Ihr Wandervögel” för *Deutsches Lautenlied* av Christian Knayer. Otto Roquettes (1824–96) text om *Wandervögels* fria och obundna liv, där sången markeras som ett väsentligt inslag, speglar några av *Wandervogel*-rörelsens ideologiska kärnpunkter.

Texten och det berättande jaget beskriver att *Wandervogeln* bärs av ”en fri livsanda”, att ”inga pengar ska rosta i pungen”, utan spenderas i hela världen istället, att det är bättre att röra på sig än att lata sig, att en full bägare ska man inte tacka nej till och att man ska ”gripa och njuta av ögonblicket!”. Berättarjaget avslutar med att påpeka att det ”hatar det som är dammig och tror endast på det friska”.³

- 2 Jfr Ash, Mitchell G. (2000), ”Krise der Moderne oder Modernität als Krise? Stimmen aus der Akademie”, i Wolfram Fischer (red.), *Die Preußische Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1914–1945*, Berlin: Akademie Verlag, s. 121–141; Gessner, Dieter (2002), *Die Weimarer Republik*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft; Föllmer, Moritz & Graf, Rüdiger (red.) (2005), *Die 'Krise' der Weimarer Republik. Zur Kritik eines Deutungsmusters*, Frankfurt/M.: Campus; Graf, Rüdiger (2008), *Die Zukunft der Weimarer Republik. Krisen und Zukunftsaneignungen in Deutschland 1918–1933*, München: Oldenbourg.
- 3 Werckmeister, Walther (1928), *Deutsches Lautenlied*, Berlin: Verlag Adolf Köster, s. 210.

191.

Franz Abt, 1819-1885; 1874.

1. Ihr Wän-der-vö-gel in der Luft, in Ä-ther-glanz, in Som-menduft, ihr
 blau-en Him-mels-wel-len, euch grüß'ich als Ge-sel-len. Ein
 Wän-der-vo-gel bin ich auch, mich trägt ein frei-er Le-bens-hauch und
 mei-nes Sang-es Ga-be ist mei-ne lieb-ste Ha-be.

2. Im Beutel rostet mir kein Geld, das rennt wie ich in alle Welt; die ganze Welt durchfliegen, ist besser als verliegen. Dem blanken und dem frischen gar, dem göm' ich gern die Wän-der-jahr; das muß mit all dem andern gleich wieder weiter wandern.

3. Wo mir ein voller Becher blinkt, den möcht ich sehen, der mich zwingt, daß ich das Gottgeschenke nicht voller Freuden tränke! Beim Schopfe nimm den Augenblick! Das ist mein Spruch, das ist mein Schick, ich hasse, was da staubig, nur an das Frische glaub'ich.

Satz von Christian Knayer.

Otto Roquette, 1824-1896.

Illustration 1: Sång i *Deutsches Lautenlied* 1928

Att teori och praxis på 1920- och 30-talet kunde falla isär visar den tyska Stockholmsambassadens rapporter om *Wandervögels* uppträdanden i Sverige under sommarmånaderna efter att visumtvånget för tyskar som reste till Sverige upphävdes 1926. Ökningen av unga människors utlandsresor till skandinaviska länder hade bland annat från Svenska turisthotellens riksförbund kritiserats i skarpa ordalag på grund av tiggeriproblem i flera sammanhang 1931:

Förr så trodde man, att dessa Wandervögel var unga studenter, som använde sommarmånaderna till att se sig omkring i främmande länder. Men de senaste åren har man insett att det mest är fråga om vanliga luffare, som får godtrogna personer att ge dem mat, logi och pengar. För turistorterna är dessa omkringströvande tyskar en ren plåga.⁴

Den danska morgontidningen *Berlingske Tidende* citeras samma år med en artikel om kringresande tyska *Wandervögel*, som ”medan de spelar på gitarr och sjunger därtill vandrar från gård till gård och gör sig skyldiga till påträngande tiggeri”.⁵ *Wandervogel*- och ungdomsmusikrörelsens romantiska föreställning om ett fritt och obundet liv möter i sådana berättelser sina konkreta begränsningar. De kan samtidigt förmedla ett tidsporträtt av en finansiellt fattig tysk ungdom i kölvattnet av den världsekonomiska kris som hade försett stora delar av den tyska befolkningen i en situation av fattigdom. Samtidigt passade sådana utländska klagomål dåligt ihop med den tyska självbilden om att vara en kulturell förebild för andra europeiska länder.

Ungdomskultur, pedagogik och kris

Reformpedagogiska utvecklingar sedan 1800-talet hade bidragit till en förändring och nytolkning av ungdomsbegreppet i början på 1900-talet. Reformpedagogen Gustav Wyneken (1875–1964) publicerade 1913 skriften *Was ist Jugendkultur?* och 1918 *Schule und Jugendkultur*, och anses på grund därav ha skapat begreppet *Jugendkultur*.⁶ Han grundade 1906 tillsammans med Paul Geheeb (1870–1961), August Halm (1869–1929) och Martin Luserke (1880–1968) Freie Schulgemeinde Wickersdorf i Thüringen.⁷ Skolans

4 Deutsche Gesandtschaft Stockholm till Auswärtiges Amt Berlin, 19 mars 1931, Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin/R 63602/MF 8029/Jugendbewegung/Allgemeines 1930, s. 1: ”Früher glaubte man, dass diese Wandervögel junge Studierende seien, die die Sommermonate dazu benutzten, sich in fremden Ländern umzusehen. Aber in den letzten Jahren hat man klar gesehen, dass es sich meist um gewöhnliche Landstreicher handelt, die gutgläubige Leute dazu bringen, ihnen Essen, Logis und Geld zu geben. Für die Touristenorte sind diese herumstreichenden Deutschen eine reine Plage.”

5 Deutsche Gesandtschaft Kopenhagen till Auswärtiges Amt Berlin, 27 april 1931, Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin/R 63602/MF 8029/Jugendbewegung/Allgemeines 1930, bilaga, s. 1: ”Helsingör ist im letzten Jahre von einer grossen Zahl von deutschen Wandervögeln heimgesucht worden, die sich einer aufdringlichen Bettelerei dadurch schuldig machen, dass sie von Hof zu Hof ziehen, auf der Gitarre spielen und dazu singen.”

6 Boktitlarna kan översättas: ”Vad är ungdomskultur?”; ”Skola och ungdomskultur”.

7 Internatet ”Fria skolkommunen Wickersdorf” bestod fram till 1991. Det inrättades fyra år efter att Ellen Keys *Barnets århundrade* (*Das Jahrhundert des Kindes*) utkom på tyska. Keys publikation fick en enorm resonans inom den tyska reformpedagogiken. Jfr Mann, Katja (2003), *Pädagogische, psychologische und kulturanalytische Traditionen und Perspektiven im Werk Ellen Keys*, diss., Berlin: Humboldt-Universität.

154.

Weise und Satz von Christian Knayer.
D_v geb. 1876; 1926.

1. Au-gen, die blit-zen in Ju-gend-lust, Lie-der, die dröhnen aus
vol-ler Brust, Hän-de, die drük-ken in Lieb und in Treu,
fröh-lich der Sinn und der Mut immer neu. So laß dich schauen, du
deut-scher Sproß, so sollst du blei-ben, mein trauter Ge-noß.

2. Lieben mit Glut, was edel und rein, hassen mit Wut, was schlecht
und gemein, Sonne im Herzen an jeglichem Tag, tapfer ertragen den
Schmerz ohne Klag: So laß dich schauen, du deutscher Sproß, so
sollst du bleiben, mein trauter Genöß!

3. Auf! laß uns wandern in engem Verein, froh in den sonnigen Mor-
gen hnein! Winkt uns der Tag, Geselle, die Hand! Kommt er auch
einmal dem Vaterland. Auge in Auge, du deutscher Sproß, sei du
und bleibe mein trauter Genöß!

Eigentum des Tonsetzers.
Alle Rechte vorbehalten.

Christian Egen.

Abschrift und Nachdruck verboten!

Illustration 2: Sång i *Deutsches Lautenlied* 1928

pedagogiska koncept tillskrev musiken en central plats i skolvardagen och undervisningsfilosofin. Under samma tid fick idén om folkhögskolan, där ungdomar och vuxna skulle lära med och av varandra i en livs- och läroge-
menskap, som en del av reformpedagogiken sitt förtästa även i Tyskland.⁸

Sången spelade en viktig roll för läroinstitutionerna både på ett praktiskt och på ett symboliskt plan. Den inledde och avslutade oftast dagen, och förekom främst unisont eller polyfont i körformationer. I tolkningen av mu-
sikens och den musikaliska bildningens uppgift och målsättning motsatte sig Halm och hans likasinnade den ensidiga musikaliska bildningstanken, där musiken skulle användas till att "förädla" individen. I motsats till detta

8 Det första tyska Landerziehungsheim eller Landschulheim grundades ca 50 år efter att den första folkhögskolan i Danmark efter N.F.S. Grundtvig hade inrättats 1844, där sången också fick en väsentlig plats i den dagliga rutinen.

formulerade de en form av helhetstanke där musiken lyftes upp till att bli en del av en världsåskådning (*Weltanschauung*). När Halm 1924 publicerade sin skrift ”Musikalische Erziehung” gav han uttryck för sin uppfattning om det musikaliska uppdraget:

Men vi har inte påstått att vi förmedlar en någorlunda fullständig kunskap om musik, utan att vi vill leda fram till en uppfattning om och ett upplevande av musik som ett faktum inom vår värld, till en musikåskådning som en del av världsåskådningen.⁹

Häri uttrycktes en esteticering av såväl det privata som det offentliga och samtidigt en åtskillnad mellan de musikaliska uppfostringsidéerna och den dagsaktuella politiska och samhällliga utvecklingen. När Gustav Wyneken några år senare hävdade ett explicit samband mellan uppfostran som idé och ”världsåskådning” skedde detta med en tydlig markering av att den senare befann sig i kris och att – i Wynekens tolkning – därför också uppfostran som sådan hade hamnat i ett krisläge.¹⁰ I en närmast schematisk skiss utkristalliserade han tre olika uppfostringsaktörer:

Samhället uppfostrar i familjen, staten uppfostrar i skolan, och i dessa två institutioner bestäms uppfostran väsentligen av samhällliga intressen. Finns det en plats där andligt inriktad, idébaserad uppfostran kan verka? Denna tredje uppfostringsinstitution är den fria gemenskapen, såsom vi känner den just nu i från ungdomsförbunden och de fria skolorna.¹¹

I det institutionella konceptet framhövdes samtidigt naturen, avskildheten från storstaden och dess inflytande, samt gemenskapen – framför allt den självbestämda livsgemenskapen.¹²

9 Halm, August (1924), ”Musikalische Erziehung”, *Deutsche Kunstschau. Halbmonatschrift für das gesamte Kunstleben Deutschlands. Musik, Theater, Literatur, Tanz, Bildende Künste, Vereinswesen* 16, s. 308, original: ”Nun, wir haben nicht gesagt, dass wir eine auch nur möglichst vollständige Kenntnis der Musik vermitteln, sondern, dass wir zu einer Erkenntnis, einem Erleben der Tatsache Musik innerhalb unserer Welt, zu einer Musik-Anschauung als einem Teil von Weltanschauung führen wollen.”

10 Wyneken, Gustav (1932), ”Die Erziehung in der Krise der Weltanschauung”, i Michael M. Hoffmann (red.), *Jugend und Krisis der Kultur*, Berlin/Leipzig: Walter de Gruyter & Co, s. 13.

11 Ibid., original: ”Die Gesellschaft erzieht in der Familie, der Staat erzieht in der Schule, und an diesen beiden Stellen wird die Erziehung wesentlich von gesellschaftlichen Interessen bestimmt. Gibt es eine Stätte, an der die geistig bestimmte, aus der Idee heraus entwickelte Erziehung sich auswirken kann? Dieser dritte Ort der Erziehung ist die freie Gemeinschaft, wie wir sie zurzeit in den Jugendbünden und in den freien Schulgemeinden kennen.”

12 Jfr Sandvoß, Uwe (1998), *Der Gemeinschaftsbegriff in der Musikpädagogik* Georg

Ungdomsmusikrörelsens musikaliska reformidéer och gemenskapsprincipen

Leo Kestenbergs (1882–1962), som var chef för Avdelningen för musikaliska angelägenheter i preussiska Ministeriet för vetenskap, konst och folkbildning från 1918,¹³ reformerade på 1920-talet skolornas musik- och sångundervisning i Preussen med utgångspunkt i socialismen och arbetarrörelsen och framför allt i ungdomsmusikrörelsens musikaliska åsikter och reformpedagogiska ansatser.

Dessa aktörer inom ungdomsmusikrörelsen fick stort inflytande på den musik- och sångpolitiska utvecklingen på 1920-talet, vilket bland annat fick sitt avtryck i en förändrad skolsångsrepertoar. Samtidigt resulterade den allmänna publiceringsverksamheten i en ökning av antalet sångsamlingar.¹⁴ Rörelsens struktur byggde på principer om gemenskap, ”ledare och följare” (*Führung und Gefolgschaft*¹⁵), samklang med naturen (i motsats till staden och civilsamhället) och naturvistelser i grupp. Senare anammades dessa principer delvis i den nationalsocialistiska ideologin och i utformningen av de centralstyrda och likriktade musikverksamheterna. Detta samband med uppvärderandet av ”tyskheten”, ”folket” och ”nationen” resulterade i att en del av rörelsens musikaliska och musikpedagogiska aktörer och stödjare gjorde karriär under nazitiden, inom Hitler-Jungens och musikhögskolornas musikutbildningar.¹⁶

Gemenskapsprincipen upphöjdes till en strukturerande princip för hela ungdomsrörelsen. Den har så sent som 1968 framhållits av före detta medlemmar som uteslutande och avgränsande.¹⁷ Även musikvetaren Dorothea Kolland beskriver i sin doktorsavhandling gemenskapsprincipen som den förhärskande idén inom ungdomsmusikrörelsen.¹⁸ Denna förknippades på

Götschs, Frankfurt/M: Peter Lang (= Beiträge zur Geschichte der Musikpädagogik; 8), s. 33ff.

- 13 Original yrkesbeteckning: ”Referent für musikalische Angelegenheiten im Preussischen Ministerium für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung”.
- 14 Jfr Heinrichs, Hans & Pfusch, Ernst (red.) (1927), *Frisch gesungen! Musikbuch A für die mittleren und oberen Klassen der höheren Knabenschulen, der Knaben-Mittelschulen und für verwandte Lehranstalten*, 2 uppl., Hannover: Carl Meyer, s. IIIff.
- 15 Jfr Wilhelm, Theodor (1963), ”Der geschichtliche Ort der deutschen Jugendbewegung”, i Werner Kindt (red.), *Dokumentation der Jugendbewegung I. Grundschriften der deutschen Jugendbewegung*, Düsseldorf-Köln: Diederichs, s. 13.
- 16 Se Prieberg, Fred K. (2004), *Handbuch Deutsche Musiker 1933–1945*, Auprès des Zombry.
- 17 Jfr Kindt, Werner (1968), ”Vorwort”, i Kindt, Werner (red.), *Dokumentation der Jugendbewegung II. Die Wandervogelzeit*, Köln: Diederichs, s. 7.
- 18 Kolland, Dorothea (1978), *Die Jugendmusikbewegung. ”Gemeinschaftsmusik” – Theorie und Praxis*, Stuttgart: Metzler, s. 5ff; jfr tidsdokument som Alois Johannes Lippl (1925), ”Jugendbewegung und Musik. Variationen über ein Thema. Eugen Jochum

Illustration 3: Försättsblad för en sångavdelning i *Deutsches Lautenlied* 1928

ett tidigt stadium med *Führer*-principen ("ledarprincipen"), som i sin tur bland annat hade utvecklats av aktörer som propagerade för *Wandervogel*-rörelsen under slutet av 1800-talet. Principen gick i stort sett ut på att gemenskapen – från sin egen mitt – valde den mest lämpade och personligt kvalificerade personen till att leda gemenskapen. I nationalsocialismen visade sig sedan *Führer*-principens antidemokratiska, diktatoriska – och för utbildningen av ett befälsmottagande system gynnsam – karaktär.

Denna organisations- och aktivitetsform liksom idealiseringen av en föreställd medeltida gemenskap medförde i ungdomsmusikrörelsen ett förespråkande av lätta musikinstrument för vandringsssyften, såsom blockflöjt, gitarr och munspel samt en egen sångkanon i ett behändigt format. Mest känd är Hans Breuers *Der Zupfgeigenhansl*, som publicerades första gången i 1909 och som i över 150 upplagor redan i 1927 hade publicerats i över 800 000 exemplar.

zugeeignet", i Ludwig Fischer, Josef (red.), *Deutsche Musikpflege*. Frankfurt/M: Verlag des Bühnenvolksbundes, s. 123.

Ett annat exempel är avbildat i illustration 3 av Felix Franck till sång- och gitarrboken *Deutsches Lautenlied*, som är ett exempel på den idealtypiska föreställningen om ett glatt, sjungande och dansande folk (*Fröhliches Volk*) i en ”äldre” omgivning. Ringdansen i enkla bondekläder och delvis barfota symboliserar folkets musikaliska gemenskap och korsvirkeshusen symboliserar medelåldersarkitekturen och gammalt hantverk.¹⁹ Här propagerades tidigt den musikaliska *Führer-* och *Volksgemeinschafts*-idén, och folkvisan upphöjdes till att vara en symbol för ”tyskheten”, det tyska folket och dess musikaliska väg in i framtiden.²⁰

Musikpedagogers medverkan i rörelsens aktiviteter, och i gestaltningen av dess inriktning och publiceringsverksamhet, i form av tidskrifter och sångböcker, bidrog till rörelsens specifika karaktär och till de nya musikpedagogiska idéernas genombrott och stora spridning. I publikationer som *Musikalische Jugendkultur. Anregungen aus der Jugendbewegung* från 1918 och Fritz Jödes *Musik und Erziehung* från 1919 eller Leo Kestenbergs *Musikerziehung und Musikpflege* från 1921 formulerades de musikpedagogiska idéer som dels redan hade fått genomslag i ungdomsmusikrörelsen, dels utarbetades med tanke på att lägga grunden för en framtida (musik)utopi.²¹ Kestenberg utnämnde 1923 den fem år yngre Jöde till professor för musikmetodik vid Charlottenburger Akademie für Kirchen- und Schulmusik. Jöde var en av rörelsens främsta pedagoger och förgrundsgestalter, som med sina ”öppna sångtimmar” (*Offene Singstunden*) anses bidragit till att lägga grunden för allsångsrörelsen i Sverige från och med mitten av 1930-talet.²²

Den tidigare förhärskande musikaliska bildningstanken ersattes så småningom med en musikalisk gestaltungs- och upplevelsetanke. Denna förknippades å ena sidan med universalistiska och välkända idéer om mu-

19 Werckmeister (1928), s. 147.

20 Jfr Wyneken, Gustav (1918), ”Grundsätzliches zur Führerfrage”, i Fritz Jöde (red.), *Musikalische Jugendkultur. Anregungen aus der Jugendbewegung*, Hamburg: Freideutscher Jugendverlag Adolf Saal, s. 73–79; Breuer, Hans (1918), ”Wandervogel und Volkslied”, i Jöde (1918), s. 95–101.

21 Publikationernas titlar kan översattas med ”Musikalisk ungdomskultur. Impulser från ungdomsrörelsen”, ”Musik och fostran” och ”Musikalisk fostran och musikalisk kultivering”.

22 Svenska sånglekar och folkvisor idealtypiserades i sin tur, översattes till tyska och ingick i den nyskapade sång- och sånglekskanon som koncipierades till att musikaliskt representera folktanken. Jfr Jöde, Fritz (red.) (1928), *Volkstänze*, Wolfenbüttel/Berlin: Georg Kallmeyer Verlag; Geisler, Ursula (2012), ”Die kulturelle Konstruktion von Gesangsgemeinschaften. Fritz Jöde in Schweden”, i Detlef Altenburg & Rainer Bayreuther (red.), *Musik und kulturelle Identität. Bericht über den Internationalen Kongress der Gesellschaft für Musikforschung in Weimar 2004*, Kassel: Bärenreiter.

sikens och sångens kraft att förbättra människan, samt med en pånyttfödd idé om musikens inflytande på samhälleliga förändringsprocesser.

Jödes formulering, att ”om viljan till musiken inte växer ur viljan till ställning, det vill säga till människan, det vill säga till gemenskapen, så bryr vi oss inte om den”, bildar i viss mån en motpol till 1800-talets föreställning om musikens funktion som *l'art pour l'art*, alltså som självändamål.²³ Jödes egen musikhistoriebeskrivning byggde på denna förbindelse mellan människans utveckling och musikens plats i livet: ”Då kom *Wandervögel* och frammanade, utan att bry sig om musik, en ny människa, och med denna nya människa, objuden och vuxen, uppstod en ny folksång.”²⁴ Här konstruerades alltså en form av självgenererande, organisk princip för musikens uppkomst. Musik och sång kopplades till ”den nya människan” i ett närmast symbiotiskt förhållande. Det konstruerades ett reciprokt och organicistiskt förhållande mellan sångens uppkomst och gestaltning och människans väsen, som i sin tur resulterade i att musiken befriades från sin status som artificiell och försvarades och förklarades med människans ”ställning” och ”självinsikt” (*Gesinnung*). Musiken och sången placerades närmare den mänskliga kroppen och förknippades i teorin med positivit konnoterade begrepp som ”rätt anda”, ”sann innerlighet” med mera. Endast utifrån ett sådant resonemang var det möjligt, att se sången som ett medel för att åstadkomma samhällelig förändring och för att överkomma kristillstånd av olika slag.

Sång och kris

Det är utifrån denna konstruktion av ett strukturellt samband mellan musik och människa som frågan om sång och kris blir relevant. Den politiska och samhälleliga kontexten i 1920-talets Tyskland präglades av erfarenheten av första världskriget, en genomgripande kris som många samtida aktörer förhöll sig till.²⁵

Tiden efter 1918 gynnade rent allmänt utvecklingen av föreningslivet och andra sammanslutningar. Samtidigt bildade första världskriget en cesur vad gäller uppfyllandet av ungdomens utopier. Ungdomsrörelsen bestod av

23 Jöde, Fritz (1924), *Musik und Erziehung. Ein pädagogischer Versuch und eine Reihe Lebensbilder aus der Schule*, 2 uppl., Wolfenbüttel: Julius Zwislers Verlag, s. 13, original: ”Wenn der Wille zur Musik nicht aus dem Willen zur Gesinnung, d.h. zum Menschen, d.h. zur Gemeinschaft erwächst, so geht sie uns nichts an.”

24 Ibid., s.18, original: ”Da kam der Wandervogel, stellte unbekümmert um Musik einen neuen Menschen hin, und mit dem neuen Menschen, ungerufen, gewachsen, wurde ein neuer Volksgesang.”

25 Se också Jan Eric Olséns bidrag i denna volym.

många olika grupperingar med mer eller mindre fasta former, deltagarkretsar, målsättningar och stadgar. De flesta samlades kring idén att såväl samhället som människorna behövde förändras för att kunna möta framtidens kultur- och levnadsbehov, eftersom båda befann sig i ett kristillstånd. Det var ungdomen som måste ta på sig uppgiften att ge de rätta lösningarna för en sådan förändring.

Vad är det då som skiljer ungdomsmusikrörelsens användande av krisbegreppet från hur det användes av andra samtida strömningar eller konstnärer och skribenter, och vad kan ett sådant perspektiv bidra med? Ett svar på frågan hänger ihop med musikens roll och funktionalisering, ett annat – längre tidsperspektiv – med musikpolitiska konsekvenser.

Krisen som konstruerades och reagerades på i det här sammanhanget uppvisar endast ett marginellt samband med 1910-talets kris i det tonala språkssystemet och den konstmusikaliska kompositionstekniken.²⁶ Krisen placerades snarare ”utanför” musiken och har av aktörerna benämnts med olika epitet som exempelvis ungdomens kris, kulturens kris, världsåskådningens kris eller samhällets kris.²⁷ Samtidigt var kris inget nyckelbegrepp inom rörelsen i sin helhet utan snarare en erfarenhetshorisont hos aktörerna, som präglades bland annat av första världskriget, storstaden och en till stor del borgerlig bildning. Krisbegreppet – där det förekom – användes oftast metaforiskt och syftade i ungdomsmusikrörelsen bland annat till att underbygga och stärka gemenskapsideologin. Denna fick sitt främsta uttryck i upphöjningen av folkvisan och propagerandet för olika kör- och allsångsformationer.

26 Danuser, Hermann, ”Neue Musik”, i *MGG-online*, 83f, http://www.mgg-online.com/probeartikel/neue_musik.pdf [hämtad 2011-03-14]: ”Denn in jenen Jahren ging die Tradition der klassisch-romantischen Musik mit funktionaler Tonalität und ihr entsprechender Taktrhythmik zu Ende, und an ihrer Stelle wurden – im Sinne von Antworten auf die Krise der fortschrittsorientierten Moderne der Jahrhundertwende – jene drei traditionsbrechenden Neuansätze entwickelt, welche von da an über Jahrzehnte geschichtsmächtig bleiben sollten.”

27 Krisbegreppet har i musikvetenskapliga sammanhang fått en diversifierad användning. Det har skrivits om både musikens och om enskilda tonsättares kris, i bland i syfte att beskriva ett individuellt tillstånd (tonsättarens) och dess inflytande på den musikaliska skapandeprocessen. Detta av psykologin lånade krisbegrepp som uttryck för ett individuellt tillstånd står inte i fokus för den här texten. Jfr Benson, Mark F. (1988), *Arnold Schoenberg and the Crisis of Modernism*, diss., Los Angeles: University of California; Wegman, Rob C. (2005), *The Crisis of Music in Early Modern Europe 1470–1530*, New York: Routledge; jfr Brown, David (1982), *Tchaikovsky. A Biographical and Critical Study. II: The Crisis Years 1874–1878*, London: Gollancz; Feder, Stuart (2004), *Gustav Mahler. A Life in Crisis*, New Haven: Yale University Press.

Exempel på kriskonstruktioner inom ungdomsmusikrörelsen

Oskar Dischner, bland annat ledaren för Erlanger Vereinigung zur Pflege mittelalterlicher Musik,²⁸ argumenterade i ett bidrag till *Bärenreiter-Jahrbuch* 1927 för ett återvändande till medeltidens musikaliska former utifrån en ”osäkerhet och desorientering i vår samtidskris” och skrev samtidigt om ”vår krisartade övergångstid”.²⁹ Krisen som sådan beskrevs inte mer ingående men det blir ändå tydligt att användningen av begreppet byggde på en kombination av föreställningar om olika musikaliska och samhällsliga utvecklingsprocesser, där ”irrationella” perioder (medeltiden) och musikstilar sattes emot ”rationella” (klassiska) sådana.³⁰ I Wilhelm Twittenhoffs (1904–69) kvarlåtenskap finns ett dokument, sannolikt från det sena 1920-talet, som tar krisbegreppet som utgångspunkt för att argumentera för ungdomsmusikrörelsen som en av de viktigaste samtida reformerande aktörerna på det specifikt musikaliska och samhällsliga området:

”Kriser” på alla möjliga områden tycks sätta sin karaktäristiska stämpel på vår tid. Man pratar om parlamentarismens, ekonomins, folkhälsans kriser osv. Var och en är nog ”orienterad” om krisläget i det för honom närliggande området. [...] Det är ett av många tecken på en ökad specialisering och rationalisering, att nästan var och en faktiskt endast funderar kring en specifik kris och dess lösning och att en ”reformrörelse” endast sällan har kraft nog att bevara eller återställa sammanhangen med andra reformrörelser. Bäst lyckas de rörelser som tog sin utgångspunkt i efterkrigstidens ”bewegter Jugend” [”ungdom i rörelse”]. En rörelse ska här kort nämnas, den som väl mest intensivt söker efter en förbindelse med ”hela folket” [...] Det är den ”musikaliska förnyelserörelsen i ungdomens anda”.³¹

28 ”Erlangens förening för kultivering av medeltida musik”

29 Dischner, Oskar (1927), ”Gegenwartskrise und die Musik des Mittelalters”, i Karl Vötterle (red.), *Bärenreiter-Jahrbuch 1927 Dritte Folge*, Augsburg: Bärenreiter-Verlag, s. 16; original: ”Was es für uns in der Unsicherheit und Desorientiertheit unserer Gegenwartskrise bedeutet, eine Musik vorzufinden, die bei sonst noch so großer Verschiedenheit der Voraussetzungen das Wesentliche mit unserem Kunstwillen gemeinsam hat, die irrationale Bedingtheit und die formalen Grundtendenzen, in denen eine solche sich für Menschen unseres Kulturkreises symbolisiert, ist kaum abzuschätzen. [...] Wir werden [aller ‘Wiederanknüpfungen’] aber nunmehr, wenigstens in krisenhaften Übergangszeiten wieder unseren, nicht mehr entraten können.”

30 Ibid., s. 12ff.

31 [Twittenhoff, Wilhelm] (u.å.), ”Die musikalische Erneuerungsbewegung aus dem Geiste der Jugend”, *Loseblatt, Archiv Ludwigstein/Jugendmusikbewegung/Nachlass Wilhelm Twittenhoff/31.02*, original: ”Krisen’ auf allen möglichen Gebieten scheinen

Twittenhoff komponerade själv sånger, var recensent och musikvetare och undervisade 1937 till 1945 i blockflöjt och ledde seminarier i ”ungdoms- och folkmusikuppföstran” vid Musikhögskolan i Weimar.³²

Att sången inom ungdomsmusikrörelsen och rent allmänt skulle vara något mer än en individuell fritidssysselsättning blir tydligt i Fritz Jödes resonemang från 1930, där han skriver att ”vi skulle inte sjunga en enda ton framöver, om vi inte ansåg att sjungandet var en av de grundläggande byggprinciperna för den inre och yttre gestaltningen av vårt statsväsende”.³³ Detta teoretiska förknippande av sång och stat respektive sång och samhälle fick efterhand allt större inverkan på försöken att institutionalisera sången och sångutbildningen på ett praktiskt plan.

Det mekaniska versus det organiska

Jödes idé om ”musiska bildningsanstalter” (*musische Bildungsstätte*) tog avstamp i en kritisk beskrivning av samtiden som främst tog sikte på ”mekanisering”, ”alienation” (*Entfremdung*) och förändrade arbetsförhållanden:

Om det idag uppstår bildningsanstalter som vill ägna sin verksamhet särskilt åt att vårda det musiska, så måste alla berörda vara klar över, att det händer i en tid; då

a) livets teknifiering och specialisering, som förstärker faran för människans förtingligande, utbredds alltmer och präglar samtidens karaktär; då

b) de enskilda folkskiktens och folkgruppernas ideologiska, sociologiska och samhällseliga alienation tilltar alltmer, något som främjas av den ekonomiska framväxtens dominerande plats; då

unserer heutigen Zeit ihren charakteristischen Stempel aufzudrücken. Man spricht von der Krise des Parlamentarismus, der Wirtschaft, der Volksgesundheit usw. Jedermann ist genau 'im Bilde' über den Krisenfall auf dem ihm naheliegenden Gebiete. [...] Es ist eins von vielen Zeichen gesteigerter Spezialisierung und Rationalisierung, dass fast jedermann in der Tat nur über eine bestimmte Krise und ihre mögliche Lösung nachdenkt und dass eine 'Reformbewegung' nur selten die Stosskraft aufbringt, den Zusammenhang mit anderen Reformbewegungen zu bewahren oder wiederherzustellen. Am ehesten scheint dies solchen Bewegungen zu gelingen, die ihren Ausgangspunkt aus der 'bewegten Jugend' der Nachkriegszeit nahmen. [...] Von einer Bewegung sei hier kurz die Rede, die wohl am intensivsten die Verbindung mit dem Volksganzen sucht [...] Es ist dies die 'musikalische Erneuerungsbewegung aus dem Geiste der Jugend'.

32 I och med detta var han en aktör inom det nationalsocialistiska musikutbildningssystemet. Jfr Prieberg, (2004), s. 7272f.

33 Jöde, Fritz (1930), ”Musik und Staat”, i Fritz Jöde & Hans Boettcher (Hrsg.) *Musik und Gesellschaft. Arbeitsblätter für soziale Musikpflege und Musikpolitik*, Wolfenbüttel/Berlin: Georg Kallmeyer Verlag 1930; original: ”Keinen Ton sollten wir mehr singen, wenn wir nicht im Singen eins der grundlegenden Aufbauprinzipien für die innere und äußere Gestaltung unseres Staatswesens sähen.”

c) omvandlingen av arbetsprocessen med hänsyn till maskinens tilltagande självständighet och fritidens utvidgning på grund av femdagarsveckan hotar att alltmer öka den av a) och b) oavsiktligt förorsakade, stadigt växande inre tomheten ännu mer.³⁴

Även om själva krisbegreppet inte användes av Jöde i det här sammanhanget så gjorde han i sitt resonemang en tydlig koppling till utommusikaliska ”faror” och ”hot”, som skulle beaktas, när musikens institutionalisering övervägdes. En tolkning av detta är att just sången skulle vara det lämpliga medlet till att fylla den ”stadigt växande inre tomheten”. Detta bekräftas genom att sången och sångpedagogiska åsikter användes i dikotomiseringen av ”det mekaniska” versus ”det organiska”.

Alfred Stier (1880–1967), kantor i Dresden, argumenterade organicistiskt för ”sången som den sköna blomman på människoslåktets stam” som uteslutande fick betraktas ”i ständig förbindelse med människans bildningsuppgift, om det mekaniska alls ska kunna övervinnas och det organiska ska kunna komma till sin rätt”.³⁵ Denna dikotomisering ledde samtidigt till att sången – jämfört med instrumentalmusiken – tillskrevs en högre status. Praktiska sånganvisningar förknippades med ideologiska påståenden om samtidens ”mekaniska tendenser”.³⁶ Andnings- och tonbildningsövningar lyfte Stier upp till att vara ”mycket viktigare än idrott och gymnastik för den kroppsliga och själsligt-andliga uppfostran, eftersom de tränar vårt livs

34 Jöde, Fritz (u.å.), ”Aufgabenkreis musischer Bildungsstätten”, Ms., Archiv der Jugendbewegung, Burg Ludwigstein, s. 1; original: ”Wenn heute Bildungsstätten entstehen, die sich der besonderen Pflege des Musischen annehmen wollen, so müssen sich alle Beteiligten darüber klar sein, dass es in einer Zeit geschieht, wo a) die *Technisierung* und *Spezialisierung* des Lebens, die der Gefahr der Entseelung des Menschen in starkem Maße Vorschub leisten, sich immer weiter ausbreiten und den Charakter der Zeit prägen; wo b) die ideologische, soziologische und gesellschaftliche *Entfremdung* der einzelnen Volksschichten und -gruppen, gefördert durch das Primat des wirtschaftlichen Aufschwungs, immer mehr zunimmt, und wo c) die *Umwandlung* des *Arbeitsvorganges* im Hinblick auf die immer größere Verselbständigung der Maschine und die Ausdehnung der *Freizeit* durch die 5-Tage-Woche, die mit a) und b) ungewollt hervorgerufene, ständig wachsende innere Leere noch weiter zu vergrößern drohen.”

35 Stier, Alfred (1927), ”Sinn der musikalischen Erneuerung”, i Karl Vötterle (red.), *Bärenreiter Jahrbuch 1927 Dritte Folge*, Augsburg: Bärenreiter, s. 20; original: ”Das eingangs gegebene Beispiel aus Wilhelm Meister zeigt uns, wie Gesang die schöne Blüte am Stamme eines Menschentums ist, in dem alle Kräfte harmonisch sich einen und zur Entfaltung kommen. So kann der Gesang nicht für sich, sondern nur in steter Verbindung mit dieser Aufgabe der Bildung des Menschen stehen, wenn überhaupt das Mechanische überwunden und das Organische wieder zu seinem Recht kommen soll.”

36 Stier (1927), s. 22.

centralmuskel, mellangärdet”.³⁷ Han var, som många andra, mån om att påpeka musikkulturens förnyelsebehov. Den samtida påstådda kulturella och musikaliska krisen skulle övervinnas med människans ”besinning” [*Innehalten*], som sången i sin tur skulle kunna bidra till samt skapa avgränsningar för. När Stier skriver, att ”vi alla borde enas om principen, att endast bedriva musik, som man verkligen kan sjunga, med rösten och hjärtat” och fortsätter ”att inte överskrida [vårt väsens gränser] är kännetecknet för varje sann kultur, även den musikaliska” betyder detta en tydlig avgränsning gentemot samtida musikaliska utvecklingar som jazzen och den så kallade atonala musiken.³⁸ Det mest förekommande musikaliska alternativet utgjordes av folkmusikbegreppet. I detta lades alla förhoppningar om ett bättre liv och om att kunna bevara och vårda ”folkets” musikaliska arv och ”öde” (*Bestimmung*).

I Hilmar Höckners (ca 1892–1968) ”Stufen der Musikerziehung” uttrycktes ett motsatsförhållande mellan ”livets förflackning [*Verflachung*] och mekanisering i storstäderna” och ungdomens självständiga livsgestaltning.³⁹ Dikotomin ”det mekaniska” gentemot ”det organiska” representerades av det förment moderna, rationella och teknifierade civilsamhället å ena sidan mot ”den sanna”, naturliga, sjungande och självgestaltande folkgemenskapen å den andra sidan. Sången var i denna dikotomi den hälsofrämjande faktorn för att komma till rätta med individuella och – i förlängningen även – samhälleliga kriser.

Dystopi och gemenskap

Ungdomsmusikrörelsen grundade sig dels på en romantisk bild av sångens gemenskapsstiftande effekter, som redan i viss omfattning hade fått

37 Stier (1927), s. 20, original: ”Sie sind für die körperliche und seelisch-geistige Erziehung von ausschlaggebender Bedeutung, viel wichtiger als Sport und Gymnastik, denn sie üben den Zentralmuskel unseres Lebens, das Zwerchfell [...]”

38 Stier (1927), s. 23, original: ”Wir sollten uns alle einigen auf den Grundsatz, nur Musik zu treiben, die man wirklich singen kann, mit Stimme und Herzen. [...] Wer auf dem Gesange rein und rücksichtslos aufbaut, lernt die Grenzen unseres Wesens achten. Daß er diese nicht überschreitet, ist Kennzeichen jeder wahren Kultur, auch der musikalischen.”

39 Höckner, Hilmar (u.å.), ”Stufen der Musikerziehung”, Ms., Archiv der Jugendbewegung, Burg Ludwigstein, s. 2; original: ”Jugendkundlichen Wert erhält der Aufweis der musikalischen Zusammenhänge gerade im Gemeinschaftsleben der deutschen Jugendbewegung einmal durch die Tatsache, dass die in der Jugendbewegung vereinigte Jugend auf Grund ihres Protestes gegen gewisse Gegebenheiten unserer Zeit und im besonderen gegen Verflachung und Mechanisierung des Lebens in den Großstädten von vornherein daran ging, sich ihr Leben selbst aus eigener Bestimmung und vor eigener Verantwortung zu gestalten, so daß dieses Leben als ein wahres Jugendleben erscheint.”

genomslag i *Wandervogel*-rörelsen från slutet av 1800-talet, dels på en föreställning om musikens bildningsförmåga.⁴⁰ Om *Wandervogel*-rörelsen bland annat var storstadens skolelevers protestreaktion mot pedagogiska auktoriteter och ett första – i viss mån självorganiserat – ungdomskulturellt uttryck, så fick ungdomsmusikrörelsen däremot sitt genombrott och sin genomslagskraft inte minst på grund av musikpedagogers, tonsättares och musikvetares inblandning.⁴¹

Det skedde i detta sammanhang en ideologisk upphöjning av ungdomens musikutövning, ”folkets sjungande” och folkvisan. En musikalisk uppvärdering fick också äldre vokalmusik som madrigaler och som en följd därav även annan a cappella körmusik.⁴² Uppvärderingen motiverades bland annat utifrån ett antagande om en specifik ”anda” och en ”innerlighet” som den moderna och mekaniserade tidens musik- och sångutövning påstods sakna.⁴³ Institutionaliseringsen av rörelsens sångidéer försiggick efterhand inom centrala delar av skol- och utbildningssystemet och gick hand i hand med att etablera musiken och den gemensamma sången som ofrånkomliga element inom en cykliskt tänkt människo- och livsgestaltning. Ett exempel är arbetsschemat för *Musikantengildes* första högskolevecka från 1926 som kännetecknas på ett exemplariskt sätt av denna inkorporering av sången och sjungandet i en större dagscirkel (se illustration 4). *Morgen- und Abendfeier* utgjorde de två inramande gemensamma rituella tillställningarna, kompletterade med reformrörelsernas andra pelare: gymnastiken.⁴⁴

I ungdomsmusikrörelsen tolkades sången som ett av de mest effektiva medlen för att värna den moderna människan emot samhällets negativa utvecklingstendenser. Dessa formulerades bland annat som den samtida kulturens och ungdomens kris. Aktörerna i rörelsen var inte ensamma om att använda en kristerminologi i beskrivningen av samtidsläget i stort. I viss mån var det så som idé- och lärdomshistorikern Björn Billing skriver att ”[i]nom så gott som varje intellektuellt fält och vetenskaplig disciplin diskuteras samtiden i termer av kris”.⁴⁵

40 För en studie av ungdomsmusikrörelsens gemenskapsterminologi och -uppfattning, se Kolland (1978), särskilt s. 14ff.

41 Jfr Hilmar Höckners samtida skildring, färdigställd 1925, av ungdomsrörelsens och ungdomsmusikrörelsens uppkomst och utveckling. Höckner, Hilmar (1927), *Die Musik in der deutschen Jugendbewegung*, Wolfenbüttel: Kallmeyer.

42 Beakta också Stockholms madrigalsällskapets grundande i 1918.

43 Jfr Stier (1927), s. 20.

44 Loseblatt, Archiv Ludwigstein/Jugendmusikbewegung/02.37 Sammlungsunterlagen AJMB H Schumann.

45 Billing, Björn (2001), *Modernismens åldrande. Theodor W. Adorno och den moderna konstens kris*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, s. 203.

Erste Hochschulwoche der Musikantengilde

vom 3. bis 7. Oktober 1926 in Brieselang bei Nauen

Arbeitsplan

Zeit	Montag	Dienstag	Mittwoch	Donnerstag
6 1/4	W e c k e n			
6 1/2— 7	G y m n a s t i k			
7 1/2— 8	M o r g e n f e i e r			
8 — 8 1/2	F r ü h s t ü c k			
8 1/2— 9 1/2	Hans Mersmann, Berlin: Vokale Polyphonie im 16. Jahrhundert			
	Ekkehart Pfannenstiel, Schloß Budenau: Seminar für Instrumentalpflege im Anfang			Friedrich v. Baussnern Volkslied und Choral
9 1/2— 10 1/2	Fritz Blume, Berlin: Heinrich Schütz und die protestantische Kirchenmusik			
	Fritz Reusch, Berlin: Einführung in den Musikanten (für Anfänger)			
10 1/2— 11	P a u s e			
11 — 12	Fritz Jöde, Berlin: Der Chorgesang (Chorschule, Chorleitung, Chorhaltung). Mit praktischen Dirigierübungen.			
12	M i t t a g e s s e n			
3 — 3 1/2	Eduard Meier-Menzel, Berlin: Chorische Stimmpflege.			
3 1/2— 5	Chor- und Instrumentalübung (Fritz Jöde, Walter Rein, Hilmar Höckner, E. L. von Knorr.)			
	<small>Größer Kreis</small> <small>Kleiner Kreis</small>	Herman Reichenbach, Berlin: Musikerziehung i. Mittelalter	Hilmar Höckner, Schloß Bieberstein August Halm's Klavierübung	Festlegung der Landschafts- schulungswochen für 1927
5 — 5 1/2	P a u s e			
5 1/2— 6 3/4	<small>Einzel- vor- träge</small>	Heinrich Kaminski, Ried: Die Kirchentönenarten als Wurzeln der Musik.		Hermann Erpf, Münster: Musiktheorie heute
7	A b e n d e s s e n			
8 — 9 1/2	Grenzen und Möglichkeiten einer gegenwärtigen Musikpflege.			
	<small>Führer- be- sprechung</small>	Unsere Musikarbeit	Unsere Stellung zur Fachmusik	Rudolf Schulz-Dornburg Jugend und kommende Musik
9 1/2— 10	A b e n d f e i e r			

Illustration 4: Hilmar Höckners exemplar av *Musikantengildes* arbetsplan 1926

Ungdomsrörelsen i sin helhet och ungdomsmusikrörelsen i synnerhet är del av och uttryck för en period, som av samtiden och i efterhandskonstruktioner delvis betraktats som varande i kris, främst på grund av politiska och ekonomiska faktorer. Beträffande kulturella förändringsprocesser har 1920- och 30-talen samtidigt framstått som en vital, modern och expressiv period med epitetet *die goldenen 20er*. Rörelsens uppvärdering av "folksången" och "folkets sjungande" har i detta sammanhang mycket gemensamt med ett pseudoreligiöst försök att skapa "den perfekta gemenskapen". Föreställningen om ungdomens samtids- och framtidsgestaltande uppgift och potential ingick i detta.

I ungdomsmusikrörelsens trots allt begränsade användning av krisbegreppet speglas endast i viss mån Kosellecks iakttagelse, att "kris" sedan 1800-talet alltmer blivit till ett historiefilosofiskt grundbegrepp (*geschichtsphilosophischer Grundbegriff*), som krävde att man kunde uttolka hela historieförloppet – bakåt och framåt – utifrån den egna tidshorizonten. Samtidigt blir det den egna tiden som krisförklaras, utan att det behöver betyda att en kris faktiskt kan påvisas.⁴⁶ Att den var politisk och ideologisk utan att erkänna det är i viss mån ett specifikt kriterium för ungdomsmusikrörelsen i sin helhet.⁴⁷

46 Koselleck, Reinhart (2006), "Einige Fragen an die Begriffsgeschichte der Krise", i Reinhart Koselleck, *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag, s. 203; original: "Wenn der gehäufte Wortgebrauch ein hinreichendes Indiz für eine wirkliche Krise wäre, dann müssten wir in einer allumfassenden Krise leben."

47 Se också Tondorf, Franz-Josef (1987), "Die musikalische Kultur der deutschen Jugendbewegung – ihre Anfänge in Steglitz", i Gerhard Ille & Günter Köhler (Hrsg.), *Der Wandervogel. Es begann in Steglitz...*, Berlin: Stapp Verlag, s. 244.

MATS ARVIDSON

Den apolliniska drömmen om en lycklig framtid

Kris i kultur och konstmusik i svensk efterkrigstid

Begreppet kris är mångtydigt. Begreppet tycks kunna täcka in i princip vilket fenomen som helst. I psykoanalytikern James A. Robertsons (1911–88) artikel ”Crisis” framgår det tydlig hur svårt det är att med begreppet skapa en systematisk kunskap om olika sociala fenomen. Han gör dock en distinktion mellan två typer av kris som jag vill mena är användbara. Den ena kallar han *substantive* och den andra *procedural*:

Substantive uses specify the content of a policy, problem, or situation. Procedural conceptions emphasize generic characteristics of situations, without regard to whether a particular case involves, for example, an international crisis, a political crisis, or an individual crisis.¹

De båda typerna av kris hänger intimt samman. Jag kommer dock huvudsakligen att fokusera på den processuella typen. Som exempel på denna anger Robertson bland annat två dimensioner: en kris som hotar de mål och syften för dem som är involverade; en accelererande kris som skapar stress och ångest.² Mitt syfte är att diskutera hur dessa två dimensioner av den processuella användningen av kris manifesterar sig i den svenska välfärdsstaten under efterkrigstiden. Mer precist rör det sig om en diskussion om mytbildningen kring välfärdsstaten under tidsperioden 1945–60 – om än med vissa tidsmässiga överlappningar. Med myt avser jag, i enlighet med kultursemiotikern Roland Barthes (1915–80), ett slags kollektiv representation av verkligheten, yttranden av olika slag som är socialt bestämda, och inte minst reflektionen av dessa yttranden. En cen-

1 Robertson, James A. (1968), ”Crisis”, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3045000266.html> [hämtad 2012-07-06].

2 Robertson anger tolv generiska dimensioner på den processuella användningen av begreppet kris.

tral aspekt i mytbildningen är hur kulturen förvandlas till något naturligt, det vill säga hur de kollektiva representationerna blir till en allmän norm.³

Den processuella användningen av kris täcker ändå inte in det som jag avser diskutera. Går det exempelvis att tala om en kris i konstmusik? Jag tror det, men för att förstå hur krävs inte bara en förståelse för hur den processuella krisen manifesterar sig. Det krävs dessutom en viss grundläggande förståelse för begreppet kultur. Någon längre utläggning om kulturbegreppet ska här inte göras. Men kortfattat kretsar kapitlet kring ett ontologiskt och estetiskt kulturbegrepp. Det förra handlar om vad som existerar i världen – inte minst relationen mellan kultur och natur. Den diskussion om mytbildning som jag lyfter fram baseras på det ontologiska kulturbegreppet, det vill säga på de kollektiva representationerna av välfärdsstaten. Det estetiska kulturbegreppet innebär en insnävning mot den konstmusikaliska diskursen. Det finns i detta begrepp en underliggande institutionell förståelse av kultur som något universellt. När den dessutom länkas samman med det ontologiska, som jag avser göra, får den en värderande funktion.⁴ Ett sätt att ytterligare förstå dessa två kulturbegrepp är genom Nietzsches två principer: det apolliniska och det dionysiska. Med apollinisk avses det rationella medan det dionysiska det irrationella.⁵ Min poäng med att föra samman de båda kulturbegreppen med Nietzsches principer är central för mina resonemang eftersom jag vill visa att samhället kräver båda begreppen/principerna för att fungera, men också att orsakerna till den kris som manifesteras i välfärdsstaten grundar sig på att det apolliniska och dionysiska har glidit isär. Låt oss därför börja med en diskussion om välfärdsstaten som mytbildning.

”Välfärdsstaten som myt” och drömmen om en lycklig framtid

Inte sällan framställs den svenska välfärdsstaten som något alltigenom positivt. Efterkrigstidens relativa trygghet i det krigsskonade Sverige bidrog till en stor framtidsoptimism genom utarbetandet av nya riktlinjer för hur ett nytt samhälle, en ny samhällsvision, präglad av folkhemmets socialdemokratiska

3 Barthes, Roland (1977), *Change the Object Itself. Mythology today, Image, Music, Text*, New York: Hill and Wang, s. 165ff.

4 Se Fornäs, Johan (2012), ”Post-Anti-Hermeneutics: Reclaiming Culture, Meaning and Interpretation”, i Jan Fredrik Hovden & Karl Knapskog (red.) *Hunting high and low. Skrififest til Jostein Gripsrud på 60-årsdagen*, Oslo: Scandinavian Academic Press, s. 491–495.

5 Se Nietzsche, Friedrich (2000), *Tragedins födelse ur musikens anda*, ur *Samlade skrifter*, band I, Stockholm/Stein: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

värderingar, skulle byggas.⁶ Men denna positiva bild av Sverige utgör bara ena sidan av en social verklighet som sällan lyfts fram. År 1950 formulerar exempelvis psykoterapeuten Poul Bjerre (1876–1964) några något oroväckande tankar i sin artikel ”Individualismen som samhällsgrundval”:

[H]ur kommer det sig att [samhälls]utvecklingen hamnat i en strävan att på allt sätt motverka personlighetens frigörelse och tvinga människan ned i den byråkratisering och standardisering som man numera finner påtalad som en samhällssjukdom framför alla andra? Hur har samhället kunnat råka in i denna självförstörande perversitet?⁷

Även några år in på 1950-talet vill Bjerre mena att samhället präglas av en sjukdom. I sin artikel ”Neuroserna och sinnessjukhusen” ser han neurosen som ett symptom på denna samhällssjukdom.⁸ Bjerre är dock inte ensam om att ge uttryck för denna oro. År 1959 publicerar exempelvis den socialdemokratiska debattören Roland Pålsson (f. 1922) en debattbok om socialismens framtid mot bakgrund av hur 1940- och 50-talen har tagit sig uttryck.⁹ I ett kapitel analyserar Pålsson efterkrigstidens konsekvenser då socialismen ansågs som det enda politiska alternativet för ett bättre fungerande samhälle. Valfärdsstaten, menar han, är på väg att ”bli nästa stora konservativa myt”:

Vi fortsätter in i det materiella överflödets och den tekniska överlägsenhetens tidsålder. Men i de flesta fall inte som välordnade valfärdsstater utan med en föråldrad och otillräcklig politisk och social organisation.¹⁰

Den samhälls- och kulturkritik som skymtar fram hos Bjerre och Pålsson är inte ny, den har sin förhistoria. Som exempel kan nämnas den svenske kulturfilosofen Alf Ahlberg (1892–1979), som redan 1934 i förordet till sin översättning av den spanske filosofen José Ortega y Gasset (1883–1955) Nietzscheinfluerade bok *Massornas uppror*, skriver:

Liksom Nietzsche, Bergson, Spengler, med vilka han har många beröringspunkter, tillhör Ortega de tänkare, för vilka livets rikedom, mångfald, outtömlighet är

6 Se Arvidson, Mats (2007), *Ett tonalt välordnat samhälle eller anarki? Estetiska och sociala aspekter på svensk konstmusik 1945–1960*, Göteborgs universitet, s. 61f.

7 Bjerre, Poul (1950), ”Individualismen som samhällsgrundval”, *Samtid och Framtid. Tidskrift för idépolitik och kultur*, årg. 7, nr. 1, Stockholm: Natur & Kultur, s. 4.

8 Bjerre, Poul (1952), ”Neuroserna och sinnessjukhusen”, *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, årg. 9, nr 8, s. 441ff.

9 Pålsson, Roland (1959), ”Valfärdsstaten som myt”, i Roland Pålsson (red.), *Inför 60-talet* Stockholm: Rabén & Sjögren, s. 9.

10 Pålsson (1959), s. 11.

själva grundupplevelse, som bildar utgångspunkten. Från denna utgångspunkt reagerar han starkt mot varje strävan att låta livet restlösts gå upp i rationella kategorier, i "förnuft", logik, med förbiseende av de vitala och irrationella momenten.¹¹

Förbiseendet av de irrationella momenten är något som Ahlberg återkommer till i slutet av 1940-talet, där de rationella kategorierna respektive de irrationella momenten ställs i relation till Nietzsches två principer: det apolliniska respektive det dionysiska.¹² Jag ska återkomma till detta. Först är det viktigt att betona att den kulturkritik som Bjerre och Pålsson lyfter fram inte står ensam i debatten om den svenska välfärdsstaten. I exempelvis den liberala tidskriften *Samtid och Framtid* publiceras det ett antal artiklar som kritiserar det rådande samhällstillståndet, ett tillstånd som enligt många präglas av kollektivistiska principer som riskerar minska den enskilda individens möjligheter att nå målet om en lycklig tillvaro.¹³ En grundläggande kritik som framträder i ett flertal artiklar handlar om hur staten, utifrån rationella och kollektiva principer, tvingar människorna in i ett maskineri, i en apparat, som därmed förslavar henne, eller åtminstone gör henne mindre fri. Som exempel på en sådan kritik vill jag lyfta fram psykologen och poeten Åke Nordin (f. 1922) artikel "Individualismens moral och konstens uppgift" som publicerades 1948 i tidskriften *Utsikt*.

Nordin menar att om syftet med teknikens hjälp är att ge människor tid till gemenskap, njutning och konst, då är den rationell. Samtidigt menar han att denna rationalitet i praktiken inte fungerar. Det krävs någon form av "sinnesförändring" delvis "framkallad av radikala strömningar bland de intellektuella och framför allt av levande vittnesmål från författare och konstnärer".¹⁴ Nordin beskriver också hur den "gamla individualismen", som sätter individen i centrum, ersätts av en kollektivism. Det är när rationaliteten förvandlas till en kollektiv syn på gemenskapsanda som problem uppstår.¹⁵ Han skiljer vidare mellan två typer av moral i sin beskrivning

11 Ahlberg, Alf (1934), "Förord" till José Ortega y Gasset, *Massornas uppror*, Stockholm, Natur & Kultur, s. 7.

12 Nietzsche (2000/1872).

13 Se t.ex. Sundbom, Ivar (1944), "Stå vi i början eller i slutet av en kollektivistisk period?", *Samtid och Framtid*, årg. 1, nr 3, s. 6–11; "Program" (1944), *Samtid och Framtid*, årg. 1, nr 1, s. 3f; Beckman, Birger (1945), "Det sociala Sverige", *Samtid och Framtid*, årg. 2, nr 8, s. 473–481; Ahlberg, Alf (1946), "Regnum hominis", *Samtid och Framtid*, årg. 3, nr. 1, s. 5ff.

14 Nordin, Åke (1948), "Individualismens moral och konstens uppgift", *Utsikt*, årg. 1, nr 6, Stockholm, Bonnier, s. 5.

15 Ibid., s. 2. Nordin idéer om individualism och kollektivism kan, utan att argumentera för några historiskt-kausala samband, bl.a. spåras till den kritiska teorin. Se t.ex.

av vart den ”kollektiva människan är på väg”. Den ena typen handlar om individualismens moral. Han ser till exempel att tekniken på ett radikalt sätt har förändrat samhällsbilden: ”den långsamt reagerande mänskliga organismen [tycks nästan] ha fastnat, i ett krampaktigt försök att hinna med” i det föränderliga samhälle där neurosen framträder som en ny folksjukdom.¹⁶ Han finner det därtill märkligt att inte se till individens behov i den nya samhällsform som stundar, det vill säga den ”levande människans elementära lyckokrav”. Och med denna problematik i bakgrunden bör vi enligt Nordin alltid fråga oss huruvida de beslut och handlingar vi fattar och utför också på ett positivt sätt tjänar den enskilda människan. Vilka som är vi i sammanhanget framstår dock som otydlig. Är det vi i den nya gemenskapsandan? Eller är det samhället som sådant? Tydligt är dock att det handlar om ansvar, och på vilket sätt som detta ansvar tar sig uttryck. Därmed har vi glidit in i den andra typen av moral, nämligen samhällets. Kulturen, menar han, håller på att urarta, vilket bland annat neurosen är ett symptom på. Ett första tecken på denna urartning grundar sig i en ständig strävan efter effektivitet eller, som Nordin uttrycker det, i ”handlingsmystikens och den ytförljugna optimismens tid”.¹⁷ Här ser vi tydligt både det som Pålsson ovan karakteriserade som välfärdstaten som myt, men också den nietzscheanska uppdelningen mellan det apolliniska och det dionysiska. Ett andra tecken på denna urartning är det som Nordin beskriver som ”avtrubningens kultur”, inom vilken individen möts med alltför många nya intryck och där den enskilda individen inte är förmögen till reflektion utan bara till reaktion. Något utrymme för intellektuell rörlighet och fantasi finns inte:

Teknikens och maskinens tidsålder tycktes först som gryningen till den drömda framtid då människan inte skulle behöva slita i sitt anletes svett för en draglig existens. Än så länge har människorna inte lyckats bemästra maskinerna, deras hetsande rytm har präglat oss och med sin monotona frenesi sprängt och hackat sönder den naturliga livsrytmen.¹⁸

Herbert Marcuses korta men kärnfulla artikel ”Några samhälleliga konsekvenser av den moderna teknologin” (1987/1941), i John Burill (red.) *Kritisk teori – en introduktion*, Göteborg: Daidalos, s. 363–391. Marcuse gör här en distinktion mellan två typer av rationalitet: traditionell, som sätter individen i centrum och teknologisk, som bildar grunden för ett allmänt tänkande som etablerar specifika normer.

16 Nordin (1948), s. 2. Neurosen som symptom på ett rådande samhällstillstånd diskuteras också Bjerre (1952).

17 Ibid., s. 3.

18 Ibid., s. 5.

Maskinen framträder här som den praktiska möjlighet som förnuftet och rationaliteten har fört med sig, nämligen ett sätt att resonera som tvingat individen till att vara ett medel för rationaliteten. Detta medel korrelerar alltför väl med Pålssons analys av 1940- och 50-talen, nämligen att individen tänker som staten, och därmed blir ett medel för ett specifikt mål – välfärd (jämför även med Nordins resonemang ovan där tekniken syftar till att ge människor tid till njutning). Sönderhackandet av den naturliga livsrytmen är bara ett annat sätt att formulera konsekvensen av välfärdsstaten som mytbildning – fragmentiseringen av den sociala tillvaron. Alltså: Det som tidigare formulerades som medel för ett mål har vänts uppochned.

Den fråga Nordin ställer i detta sammanhang är hur vi ska ”kunna väcka alla levande döda till nytt liv och ställa livet i centrum även i detta alltmer teknokratiskt infekterade samhälle”, eller för att återknyta till citatet ovan, hur vi som individer ska återfinna den naturliga livsrytmen. Han ser tydligt hur den nya rationaliteten, det vill säga vad han betecknar som den ”inskränkt siffertänkande” rationaliteten, skapar visioner och till viss del drömmar om en lycklig framtid som stannar just vid drömmandet.¹⁹ I termer av samhällsnytta är det i grunden denna dröm som är målet, nämligen lycka.²⁰ Den apolliniska principen, drömmen, står alldeles för ensam. Något moment måste införlivas för att drömmen ska kunna införlivas.

Det irrationella momentet i den svenska kulturen

Ur ett svenskt efterkrigsperspektiv blir Nietzsches resonemang särskilt aktuellt i kulturkritiken. Det som Nordin beskriver som det teknokratiskt infekterade samhället kan nämligen formuleras i andra ordalag. Ahlberg lyfter i en artikel, publicerad samma år som Nordins (1948), fram begreppet ”det irrationella” som har en direkt koppling till Nietzsches dionysiska princip. Inte sällan, menar Ahlberg, har den irrationella faktorn i kulturlivet betraktats som något ont av staten. Det är en faktor som på alla sätt måste tryckas ned i underjorden. Det som inte kan motiveras förnuftsmässigt ska med andra ord inte beredas plats i ett modernt samhälle.²¹ Men Ahlberg menar att denna irrationella faktor är nödvändig i vårt liv, och att den endast blir farlig om den förtrycks. Han drar också en parallell till Nietzsches idé om att det apolliniska och det dionysiska måste ingå i en organisk helhet eftersom ”det dionysiska utan det apolliniska blir en formlös och kulturfiendlig

¹⁹ Ibid., s. 3.

²⁰ Svensson, Olle (1945), ”Den enskilde och framtiden”, *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, årg. 2, nr 5, s. 313.

²¹ Ahlberg, Alf (1948), ”Den irrationella faktorn i kulturlivet”, *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, årg. 5, nr 4, s. 167.

primitivism”.²² Nietzsche själv diskuterar detta i relation till konsten och till den grekiska tragedin, men Ahlberg menar att argumentet kan överföras till kulturen som helhet i det moderna samhället. Nietzsches begreppspår fungerar därmed som en kulturkritik mot det teknokratiska samhället, men också som en möjlig lösning på problematiken. För att synliggöra kulturens kris måste det irrationella elementet framhävas – och då särskilt genom den icke-avbildande konsten, nämligen musiken. Det är i det dionysiska som den humanistiska potentialen i kulturkritiken får sin funktion. Det finns nämligen ett särskilt problem med dagens kultur, menar Ahlberg och det är att ”[v]i har släppt lös de irrationella makterna genom att förneka dem, genom att vi velat rationalisera allt”.²³ Som exempel på maktfaktorer i samhället nämner han religionerna, vetenskapen, konsten och moralen, varav religionen och konsten rymmer de irrationella krafterna – dessa kan fungera som en kritik mot det som Ahlberg benämner ”förnuftets hybris”.²⁴ Denna form av hybris kan ha förödande konsekvenser, vilket den tidigare nämnda Bjerre också har poängterat. Den skapar en livsform som individen, av bekvämlighetsskäl, slipper undan självansvar från, samtidigt som hon ställer krav på samhället i syfte att upprätthålla denna bekvämlighet. Bjerre formulerar här den ansvarsfördelning Nordin ovan bara omnämner: statens ansvar respektive individens eget ansvar. Konsekvensen av denna livsform är att individen gör sig själv ofri i förhållande till staten, en ofrihet som därför riskerar att skapa hat och spänning mellan individerna. I grund och botten är det enligt Bjerre samhällets byråkratisering som skapar sådana typer av individer.²⁵ Det byråkratiska samhället tycks således motverka den gemenskapsanda som från början eftersträvades. Samtidigt, vill jag hävda, bör vi ha i åtanke att rationalisering också är ett sätt att skapa trygghet för de individer som inte klarar av den ständigt föränderliga tillvaron, men den sker på bekostnad av det sociala gemenskapslivet. I den tidigare nämnda neurosen hemfaller därmed de individer som inte ens staten kan påverka i detta avseende. Neurosen ska betraktas som en reaktionsform på detta ständigt föränderliga samhällstillstånd.²⁶

Kollektivismen som princip för ett bättre fungerande samhälle är således god i så måtto att den som ovan formulerats erbjuder den enskilde individen en trygghet i en orolig och föränderlig tid. I sådana tider kan det krävas av individen att hon offrar sin frihet för denna trygghetskänsla – kollektivism

22 Ibid., s. 168.

23 Ibid., s. 169.

24 Ibid., s. 171.

25 Bjerre (1950), s. 5.

26 Bjerre (1952), s. 442.

ställs i detta avseende framför individualism. Detta är således en annan ofrihet än den som formuleras ovan. Men uppoffringen når inte alltid sitt mål. Teknologin som en samhällelig process är enbart av godo så länge den inbjuder till ett aktivt handlande, eller när den fungerar som kritik snarare än bekräftelse på samhället. Så fort teknologin slår över i ett beteende- och vanemönster riskerar samhället att skapa problem, som exempelvis den ”bekväma” oansvariga individen som Bjerre lyfter fram, men också kulturens urartning som Nordin diskuterar. När det apolliniska trycker ned det dionysiska i underjorden skapas en obalans i kulturen som i förlängningen inte är gynnsam för individen. Det finns annars en risk, som författaren Walter Dickson (1916–90) formulerar, att ”det alltför åskådliggjorda, det färdigproducerade, lämnar psyken i ett tillstånd av steril övermättnad”.²⁷ Den avtrubbningskultur som hotar den enskilda individen är inte bara en konsekvens av ett slags teknologisk rationalitet utan också en konsekvens av hur teknologin som massmedium gör individen passiv, vilket även Pålsson gör oss uppmärksamma på.²⁸ Som individer blir vi till slut inte förmögna till reflektion. Vi blir till robotliknande människor.

Undantag från denna retorik finns men är svåra att hitta. Jag ska dock nämna ett. I sin artikel ”Radion som individualiserande funktion” visar nämligen Dickson hur de individualiserande krafterna i den teknologiska processen kan hjälpa ”människan till när den [tekniken] låter henne få kontakt med världshistorien”, men att det i sådana fall krävs av individen att hon får stöd. Ett sådant stöd skulle till exempel vara en inom Radiotjänsts forskningscentral som skulle fungera som ”en pedagogisk vägledning i radiolyssnandets konst”.²⁹ Radion som massmedium skiljer sig från andra typer av teknologier, exempelvis ljudfilmen, i det att det ”tomrum” som framträder mellan lyssnaren och apparaten möjliggör för individen att tänka själv, eftersom den inte serverar något färdigt: ”radion [...] arbetar i stil med den ’ofullbordade teatern’ – den lämnar hela den visuella åskådligheten åt lyssnarens fantasi”.³⁰

Radion som tekniskt medium (massmedium) utgör trots allt ett undantag i diskussionen om den teknologiska processen. Det är oftast det omvända som framhävs i diskussionerna om hur samhället, människan och tekniken förhåller sig till varandra. Det är inte så att man tvivlar på

27 Dickson, Walter (1945), ”Radion som individualiserande funktion”, *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, årg. 2, nr. 7, s. 447.

28 Med teknologisk rationalitet menas hur den traditionella rationaliteten, där individen står i centrum, förvandlas till en rationalitet där den kritiska, reflekterande individen blir till ett medel för ett mål, snarare än ett mål i sig. Se Marcuse (1987/1941).

29 Dickson (1945), s. 448.

30 Ibid., s. 447.

att det har blivit lättare att leva materiellt, att mänskligheten genom den nya tekniken innebär en värld där vi ”alla kan göra vad som roar oss”,³¹ utan problemet är att det ”moderna samhället [har] utvecklat sig i riktning mot”, som journalisten och politikern Olle Svensson (1925–94) uttrycker det, ”vissa insektsarters – mot bikupan och termitstacken”:

Det moderna samhället bygger på samma princip som termitssamhället, det håller ihop – i den mån det nu gör det! – endast genom att bygga på denna princip kan helt enkelt inte existera eljes[t].³²

En tolkning av Svenssons samhällskritik är att det sociala gemenskapslivet fragmentiseras till sociala öar. Men människan är ingen robot; det moderna samhället bygger på en felkalkyl, till och med på en lögn, menar Svensson, där samhället liknas vid en anstalt för blinda, men där inga blinda existerar: ”Patienten är till enbart för anstalten.”³³ Vad händer om den enskilda individen gör uppror? Kan hon överhuvudtaget ändra på sakernas tillstånd, eller förblir detta, som antytts ovan, bara en dröm och längtan efter något som inte kan uppnås? Det är möjligt att det förblir en dröm, men Svensson målar ändå upp förslag på åtgärder varav en handlar om att samhällsnyttans mål är lycka och inte ekonomi, och en annan om friheten att äga sig själv. Svensson skriver: ”De överskottsvärden som uppstår genom den allt mer fullkomnade mänskliga aktiviteten [bör komma] människan till del – och inte apparaten.”³⁴ Men hur ska detta mål uppnås? Frågan kvarstår hittills obesvarad, vill jag mena. I det som följer formuleras, om än vagt, ett möjligt svar på frågan. Det är, föga förvånande, huvudsakligen den dionysiska konstvärlden som uppmärksamheten riktas mot.

Konstmusik som kritik och konstmusikens undergång

Vi ska här närmast vända oss till den svenska konstmusiken – tonsättare och kritiker – för att närma oss en förståelse för hur denna förhåller sig till de kollektiva representationerna av verkligheten, uttryckt genom den apolliniska drömmen om en lycklig framtid. Ett av de oftast återkommande teman som diskuteras hos tonsättare och kritiker är sanningsbegreppet. Diskussionen handlar primärt huruvida tonsättaren i sin skapande verksamhet ska ta hänsyn till publiken. I tidskriften *Prismas* första nummer, år 1948, resonerar tonsättarna Karl-Birger Blomdahl (1916–68) och Sven-Erik Bäck (1919–94)

31 Palme, Sven Ulric (1956), ”Människan och den tekniska revolutionen”, *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, årg. 13, nr. 1, s. 23.

32 Svensson (1945), s. 312.

33 *Ibid.*, s. 313.

34 *Ibid.*

kring sanningbegreppet. De båda anser att den skapande verksamheten inte får göra avkall på musikens form för att skapa kontakt. Blomdahl skriver exempelvis att han "inte kan tänka [sig] att av kontaktbehovet förledas till att välja en enklare form [...] än det uttryck som sanningens behovet finner vara adekvat ifråga".³⁵ Likaså finner Bäck det "mindre svårt att tillfredsställa sanningens behovet i de exklusiva formerna".³⁶ Blomdahl och Bäck tillhörde den falang av tonsättare under efterkrigstiden som var radikala i sitt tonspråk, det vill säga den exklusiva form som de uttryckte sig genom var tolvtonsmusiken. År 1949 ger ett antal unga kritiker i *Svenska Dagbladet* sin syn på vad de anser viktiga och aktuella frågor inom sina respektive ämnen, och som de vill bära med sig in i 1950-talet. En av dessa kritiker är musikforskaren Ingmar Bengtsson (1920–89). Även han diskuterar sanningbegreppet: "På musikens område är det ett nytt perspektiv som tonsättarna för fram under starkt motstånd från en vanebunden publik."³⁷ Bengtsson hävdar att den nya musiken beskylls för att vara intellektuell och konstruktiv, och att denna beskyllning beror på en utbredd felsyn som grundar sig på att den nya musiken kräver eller förutsätter ett nytt musiklyssnande som inte är självklart för publiken. Han ser en växande klyfta mellan tonsättare och publik, till vilken förvisso båda har sin skuld: "de förra genom sin exklusivitet, de senare genom sitt passiva vanelyssnande". Han menar att man gör musiken orätt "om man inte vill inse att han [tonsättaren] drivs av en inre nödvändighet, en intuitionens sanningsslidelse som är besläktad med den vetenskapliga".³⁸ I detta sammanhang för Bengtsson vidare ett resonemang om musikens samhällsuppgift, där han ser som tonsättarens stora uppgift att bryta nya perspektiv:

En konstnär kan stå i samhällets tjänst genom servil anpassning. Vad det kan leda till ser vi i diktaturstaterna. Men han kan också ställa sig i mänsklighetens tjänst genom att – ofta i fruktbar isolering – med sitt konstnärskaps slagruta spåra källor som är fördolda för oss andra och befria oss genom att bryta upp nya perspektiv. Sådan är just nu hans stora uppgift. Och den är samhällelig även om samhället inte vill inse det.³⁹

I ett antal andra artiklar författade av Bengtsson omnämns filosofen, sociologen och musikvetaren Theodor W. Adornos (1903–69) syn på musikens

35 "Två tonkonstnärer – en kollektivartikel" (1948), *Prisma*, årg. 1, nr. 1, Stockholm: Norstedt, s. 94.

36 Ibid.

37 Bengtsson, Ingmar (1949), "Vi gläntar på femtioalet... Sv.D:s unga kritiker ger sin syn på aktuella frågor vid nyårströskeln", *Svenska Dagbladet*, 24 dec. 1949.

38 Ibid.

39 Ibid.

samhälleliga uppgift så som han formulerar sig i boken *Philosophie der neuen Musik* (1949). Bengtssons artiklar knyter an till ovan resonemang om konstnärens relation till samhället. Därtill recenserar Adornos bok av musikvetaren Martin Tegen (1919–). Tegen tar fasta på Adornos analys av tonsättarens val av ”musikaliska formler”, vilka är betingade av å ena sidan musikens inre lagar, å andra sidan av den ”sociala utvecklingen”, där tolvtonsmusiken anses vara den mest naturliga utvecklingslinjen.⁴⁰ Bengtsson betonar även han att tolvtonsmusiken är organisk och nödvändig, inte bara socialt utan också musikhistoriskt.⁴¹

Släktskapen mellan konstmusik och vetenskap, som Bengtsson lyfter fram ovan, kan tolkas på olika sätt. Den kan tolkas dels som det kompositionstekniska hantverksskunnandet som baseras på en objektiv teoretisk grund, dels på en moraliskt-politisk dimension.⁴² Särskilt intressant är en kommentar som Bengtsson gör om förbindelsen mellan publikens smak och konstverkets kvalitet, som han menar har försvunnit. Detta tvingar konsten till en isolering som både är en livsbetingelse och livsfarlig för den: ”visserligen bevarar den [tolvtonsmusiken] sin sociala mening i kraft av motsättning mot samhället, genom sin isolering, men samtidigt kommer den därigenom att förtorka”.⁴³ Denna formulering är nästan ordagrant hämtad ur Adornos bok.⁴⁴ Detta ska tolkas som att den radikala musikens uppgift är att vara en antites mot den avtrubbade kulturen. För att återkoppla till Bengtssoncitaten ovan om tonsättarens inre nödvändighet syftar musiken till att synliggöra en falsk harmoni som råder i samhället (den bekväma individen) – det vill säga ”spåra de fördolda källorna”. Samma år som Tegens recension av Adornos bok, 1950, skriver historikern Tage Lindbom (1909–2001) en artikel i vilken han lyfter fram den teknologiska förändringsprocessen som det svenska samhället har genomgått under 1930- och 40-talen. Han skriver:

40 Tegen, Martin (1950), recension av Theodor W. Adorno, *Philosophie der neuen Musik*, *Svensk tidskrift för musikkforskning*, årg. 25, Stockholm: Svenska samfundet för musikkforskning, s. 236.

41 Bengtsson, Ingmar (1951), ”Har tolvtonsmusiken någon framtid?”, *Svenska Dagbladet* 10 juli 1951.

42 Se Arvidson (2007), s. 81f. Sanningslidelsen, eller den inre nödvändigheten, och den moraliskt-politiska dimensionen var inget unikt för den konstmusikaliska diskursen under 1940-talet, den gällde även för konstnärerna och författarna.

43 Bengtsson 10 juli 1951.

44 Se Adorno, Theodor W. (2004/1949), *Philosophy of Modern Music*, New York/London: Continuum, s. 21, ”Undoubtedly, such music preserves its social truth through the isolation resulting from its antithesis to society. The indifference of society, however, allows this truth to wither.”

Maskinen, som möjliggjort denna materiella standard, har trängt sig mellan människorna och materian, maskinen har på väsentliga punkter klippt av de levande och vitala förbindelser människan alltid haft med materian.⁴⁵

Retoriken känns väl igen från bland annat Nordin, och är dessutom något som Lindbom återkommer till i senare artiklar – inte minst i relation till musik. Det är kedjan människa–materia–maskin som skapar problem. Lindbom lyfter särskilt fram hur maskinen bryter ned människans och materians naturliga förhållande till naturen. Maskinen skapar passiva individer. Lindbom menar vidare att de åtgärder som välfärdsstaten satt in för att motverka passiviteten har blivit verkningslösa (vilka åtgärder är dock oklart). Hur kan passiviteten omvandlas till aktivitet, hur kan människorna sättas i rörelse? Lösningen finner han i den konstnärliga och estetiska verksamhetsformen, och ”där musikens uppgift blir att medvetandegöra, och återupprätta den levande förbindelsen mellan maskinen och människan”.⁴⁶ Lindbom är, tillsammans med Bengtsson, också en av dem som sitter med i 1947 års musikutredning, den statliga offentliga musikutredning som publiceras 1954.⁴⁷ I ett särskilt avsnitt som behandlar relationen mellan samhälle, människa och musik blir det tydligt hur den teknologiska och vetenskapliga föränderligheten omgestaltar såväl samhället som människan. Men musiken och musiklivet omgestaltas också av denna förändringsprocess. Att en del av argumenten i denna utredning kan kopplas till Bengtssons syn på musikens samhällsrelaterade uppgift framstår således inte som alltför märkvärdigt. Tonsättaren står alltid i relation till en sådan utveckling. En intressant iakttagelse i utredningen är synen på musikens så kallade tillblivelseprocess som måste grunda sig på sina ”egna inre lagar”.⁴⁸ Den kan inte tvingas fram utifrån yttre faktorer. Däremot är det av betydelse ”att den ges friheten att utifrån sina egna lagar och villkor gestalta och förnya sig själv”.⁴⁹ Här framträder en syn på musikens förnyelseprocess som tar sin utgångspunkt i ett slags organiskt verkbegrepp – musikens inre lagar. Utan att det formuleras uttryckligen, så finns det en koppling till det som musikvetaren Per Olov Broman visar i sin avhandling om den svenska konstmusiken under 1920-talet, nämligen att det nya i musiken innebär en förnyelse vad gäller det inomskaliska.

45 Lindbom, Tage (1950), ”Musiken, maskinen, människan”, *Musikrevy*, årg. 5, nr 3, Stockholm, s. 83.

46 *Ibid.*, s. 85.

47 1947 års musikutredning (1954: 2), *Musikliv i Sverige: betänkande med förslag till åtgärder för att främja det svenska musiklivets utveckling*. Musikaliska akademins styrelses yttrande över ”Musikliv i Sverige”, Stockholm: Akad., s. 18.

48 *Ibid.*, s. 18.

49 *Ibid.*, s. 19.

Till den inommusikaliska utvecklingen hör det organiska utvecklingstänkandet, menar Broman.⁵⁰ Det finns också uppenbara kopplingar till det som Tegen och Bengtsson tar fasta på hos Adorno – tolvtonsmusiken som den mest naturliga musikhistoriska utvecklingen på den tonala traditionella musiken. Som förespråkare för denna musikaliska utveckling nämner Broman tonsättaren Hilding Rosenberg som under 1940-talet kom att bli förebilden för de radikala tonsättarna och musikkritikerna, det vill säga för de ovan nämnda Blomdahl och Bäck.

Vidare i musikutredningen lyfts återigen fram hur den teknologiska utvecklingen har möjliggjort en materiell standardhöjning, och hur maskinerna alltmer ersätter det arbete som människorna tidigare utfört. En positiv konsekvens av denna förändring är den ökade fritiden, men den har också inneburit såväl att människans naturkontakt som hennes färdigheter har reducerats och att hon därmed har blivit ”berövad möjligheten” till odling av den estetiska smaken.⁵¹

Hur värdefull för såväl materiellt som andligt framsteg tekniken varit och hur många lyckomöjligheter människorna än uppnått med maskinens hjälp, så kan det dock ej fördöjas, att det moderna industrisamhället samtidigt lett till en emotionell och estetisk förflockning, varpå symtom kan iakttas i många olika sammanhang.⁵²

Den viktigaste frågan som bör ställas i detta sammanhang är hur denna emotionella och estetiska förflockning ska kunna kompenseras. Dels kan den ökade fritiden möjliggöra ett slags återerövrande av naturen, men framför allt kan den estetiska verksamheten – och då särskilt musiken – bidra till kompensation. Musiken fyller behov och kan betraktas som ett läkemedel för den enskilda människan och i den meningen representerar ett värde.⁵³ Musiken får även en särskild social funktion när de normer och regler som förändringen har inneburit har upplösts. Den ökande industrialiseringen utgör en fara för att människorna ska bli ensamma. Musikens sociala funktion är att den kan bidra till gemenskap där samhället brister i detta avseende. Men vilken typ av musik är det frågan om här? Gäller det all typ av musik, eller någon specifik genre? Uppenbart är, vilket framgår ovan hos Bengtsson, att den isolering som konstmusiken tvingas till är livsfarlig

50 Broman, Per Olov (2000), *Kakofoni storhetsvansinne eller uttryck för det djupaste liv? Om ny musik och musikåskådning i svenskt 1920-tal, med särskild tonvikt på Hilding Rosenberg*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

51 1947 års musikutredning (1954:2), s. 23.

52 Ibid.

53 Ibid., s. 24.

för den. Men det finns även andra som noterar hur den avancerade konsten är på väg att gå under.

Samma år som den offentliga utredningen publiceras skriver den tyske exilförfattaren Guenter Klingmann (f. 1928) en artikel i *Kvällsposten* med rubriken "Kulturens industrialisering". I denna kan man läsa om kulturkritikens funktion i samhället, där begrepp som "konstens varukaraktär", "kulturindustri", och "kulturfabrik" förs in i den konstmusikaliska diskursen. Det som utger sig för att vara kultur har inte med kultur att göra, menar Klingmann, och detta leder till ett "modernt barbari".⁵⁴ Kulturbegreppet ingår numera i en helhetskultur som regleras av ekonomiska lagar. Denna kulturindustrialisering, menar Klingmann vidare, har lett till att den "avancerade konsten hotas till sin existens".⁵⁵ Med referens till Adornos och Max Horkheimers (1895–1973) bok *Upplysningens dialektik* (1944/47) skriver han: "Ty i samma mån som kulturkonsumenternas nivå sjunker, blir den avancerade konsten otillräcklig, ensam och isolerad."⁵⁶ Ett drygt halvår senare skriver Klingmann ytterligare en artikel om den avancerade konsten och kulturindustrin, där han konstaterar att det framträder en klyfta mellan denna typ av konst och publiken, vilket leder till "konstens radikala likvidering".⁵⁷ Jag vill mena att det framträder en dubbel kris här. Å ena sidan fördummar kulturindustrin den enskilda individen, hon leds in i ett emotionellt och estetiskt fördärv. Å andra sidan försvinner, som Bengtsson visar ovan, förbindelsen mellan konstverkets kvalitet och publikens smak, vilket i sig hotar själva existensen av den avancerade konsten. En orsak till denna likvidering är de nya tekniska medlen, såsom radio, film och tv, och där den avancerade konsten lämnas "en ständigt pågående förfackning". Tre aspekter i Klingmanns resonemang bör i detta sammanhang lyftas fram: för det första den ständiga rationaliseringsprocessen som samhället genomgår, för det andra massornas behov genom kulturindustrin, för det tredje konstens anpassning. I det nutida samhället, konstaterar han till sist, blir den avancerade konsten fullständigt meningslös. Den går mot sin undergång. Den kan varken bidra till gemenskap och än mindre, som

54 Klingmann, Guenter (1954), "Kulturens industrialisering", *Kvällsposten*, 25 maj 1954. Denna artikel är en recension av tre böcker som behandlar begreppen konstens varukaraktär, kulturindustri och kulturfabrik. Dessa böcker är Horkheimer & Adorno (1944/47), *Dialektik der Aufklärung*, Amsterdam: Queride; de Man, Hendrik (1954); *Vermassung und Kulturverfall: Eine Diagnose unserer Zeit*, Bern: A. Franke AG. Verlag; Korn, Karl (1953), *Die Kulturfabrik*, Wiesbaden: Necessitas-Verlag.

55 Klingmann 25 maj 1954.

56 Ibid.

57 Klingmann, Guenter (1955), "Avancerad konst eller kulturindustri?", *Svenska Dagbladet*, 2 jan. 1955.

Lindbom önskade, till att medvetandegöra och återupprätta någon levande förbindelse mellan människa och maskin.

Konstmusikens sociala aspekt: asocialitet och antisocialitet

Konstmusikens undergång skulle kunna sättas som rubrik på ”den stora musikdebatt” som ägde rum i svensk press vid årsskiftet 1956/57, och handlade om den avancerade konstmusikens samhälleliga uppgift och tonsättarens ansvar gentemot sin publik. Debatten fördes framför allt i de stora dagstidningarna, men gav också eko över hela landet. En av motståndarna till den avancerade konstmusiken var musikkritikern Yngve Flyckt (1908–59). Han utvecklar ett resonemang kring olika aspekter om tonsättarens relation till samhället. En första aspekt har att göra med tonsättarens engagemang i aktuella sociala problem.⁵⁸ En andra aspekt är att musikverket manar till inlevelse och därmed till uppräckning ur slapphet. Verket, säger Flyckt, lär mig att ”jag inte är något unikt utan en del av en stor gemenskap”.⁵⁹ Tonsättaren arbetar genom sin musik som sammanhållare och fördjupare. En tredje aspekt har att göra med den mänskliga organisationsförmågan. Flyckt är förvisso inte tillfreds med det samhälle och det kulturliv som omgav honom, utan det måste finnas utrymme att forma radikal konst – men inte till vilket pris som helst:

Men – och här går gränsen för det tillåtna – konstnären måste känna att han är en förmedlare till sina medmänniskor. Är han en verklig konstnär, då finns också inom honom en längtan att ge andra del av det han bär inom sig.⁶⁰

Flyckt ser således, precis som det formuleras i 1947 års musikutredning, att lösningen på den emotionella och estetiska förflackningen ligger i konsten. Konsten kan återerövra naturkontakten med människan. Men han skiljer sig från Bengtsson i det att han anser att det finns en gräns i hur radikal denna konst får vara. Tonsättaren ska anpassa sig efter sin publik. Flyckt ifrågasätter således vissa tonsättares ovilja till anpassning – särskilt när det gäller att nå fram med sitt budskap till sin publik – och betecknar de radikala tonsättarna som ”den asociala tonsättarens stridsförklaring mot samhället”.⁶¹ Men Bengtsson förhåller sig kritisk till Flyckts resonemang och säger följande:

58 Flyckt refererar till Hindemith, Paul (1952/56), *Musik i vår tid*, Uppsala: Almqvist & Wiksell/Gebbers.

59 Flyckt, Yngve (1957), ”Konstnären är samhällets väckelsepredikant”, *Expressen* 7 okt. 1957.

60 Ibid.

61 Ibid.

Dess [budskapets] mottagare är ytterst *den enskilda människan*, de enskilda människor som kan känna resonans för det, behöver det och kan ta emot det aktivtengagerat. Men om konstnären [...] anser att individualismen sitter i kläm i det moderna samhället, att den allmänna tendensen går mot materialism och att industrin förflockar de konstnärliga medlen – vad kan då framstå som väsentligare för honom än att peka på någonting annat? Att bekämpa förflockningen? Att oroas? Då kan det kännas som ett ärlighetskrav för honom att vara ”antisocial” i känslan av förpliktelse mot negligerade eller förtrampade eller ömtåliga värden och mot likasinnade.⁶²

Tonsättaren Blomdahl är också kritisk mot Flyckts argument om anpassning till publiken. Om tonsättaren vill vara sann i sin konst, menar Blomdahl, så har denne inget val utan måste vara trogen sina egna inre visioner, och att inte vara trogen dessa innebär en förfalskning: ”Och medlens precision är den enda vägen till den sanna enkelheten. Att uppmana en tonsättare att vara ’tillmötesgående’ är att uppmana honom till medveten förfalskning – och *det* tycker jag är asocialt.”⁶³ Men hur ser relationen ut mellan tonsättaren och massan? Vad har de gemensamt? Inte mycket, menar exempelvis Bengtsson. Tvärtom är massan ett uttryck för att det finns kulturfientliga krafter i samhället.⁶⁴ Blomdahl själv säger att han aldrig kan tänka på massa, eller en ”tänkt ’stor publik’”, eftersom detta innebär att man inte är sann mot sina intuitioner.⁶⁵ Resonemanget om massa hänger naturligtvis samman med att det moderna samhället vid den här tidpunkten har blivit ett massamhälle. Ahlberg menar att ett sådant samhälle ”berövar livet dess inre verkan” där ”människan blir ett led i en välsnord apparat”.⁶⁶ Detta utgör grunden för de kulturfientliga krafterna, vilket måste motverkas. Uttryckt på ett annat sätt kännetecknas ett sådant samhälle av en ständigt pågående förmassning av människan, där hon riskerar att förlora sitt egenvärde. Det är anpassningen till massamhället som är huvudmålet, och inte utveckling och självförverkligande, menar Ahlberg.⁶⁷ Den omedelbara konsekvensen av denna process är enligt Ahlberg leda och tråkighet, vilket ”driver människorna i armarna på sensationsmakeri, nöjesindustri”.⁶⁸ Sammantaget

62 Bengtsson, Ingmar (1957), ”Modern musik – för vem?”, *Svenska Dagbladet*, 16 jan. 1957.

63 Blomdahl, Karl-Birger (1957), ”Sångens vägar”, *Dagens Nyheter*, 30 jan. 1957.

64 Bengtsson, Ingmar (1957), ”Frågor och förslag i musikdebatten”, *Svenska Dagbladet*, 23 jan. 1957.

65 Blomdahl (570130).

66 Ahlberg, Alf (1960), ”Det moderna massamhället”, *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, årg. 17, nr 1, s. 5.

67 Ibid., s. 6.

68 Ibid., s. 7.

framstår det ovan formulerade som ett tecken på att det är något fel på kulturen.⁶⁹ Klingmanns iakttagelse om hur kulturindustrin fördummar den enskilda individen, påvisar också detta. Nöjesindustrin blir, skulle man kunna säga, ett surrogat för den lyckliga tillvaro som aldrig infrias. Drömmen om en lycklig framtid förblir en dröm.

Exkurs: *Apocalypsis cum figuris* – djävulens musik gör entré

Låt oss stanna upp ett ögonblick, och gå tillbaka i tiden. Samma år – 1948 – som Nordin skriver sin artikel om individualismens moral, och Ahlberg om nödvändigheten av det irrationella momentet i kulturen, äger en 40-talsvecka rum i Lund med representanter för olika konstområden. Huvudperson är Blomdahl, och under en studentafton svarar han på huruvida han som tonsättare har ett socialt ansvar:

Jag kan inte förkunna konkret, [...], varken säga ja eller nej med min musik, men däremot kan jag söka så stor uttryckskraft som möjligt med mina rent musikaliska medel.⁷⁰

Blomdahls svar väcker intresse, och den leder in på frågan på vad sätt musik överhuvudtaget kan fungera som en kritik mot ett samhälle. Den semantiska obestämligheten i framför allt den instrumentala musiken gör det svårt att begripa hur musikens ”uttryckskraft” kan säga något om den sociala situationen. Har Adorno något svar på denna fråga? En av de mest grundläggande frågorna för Adorno handlar om musikalisk mening.⁷¹ Han uttrycker en stark oro inför modernitetens sociala och kulturella kris, och vilken inverkan detta har på såväl det mänskliga subjektet som på den moderna konstmusiken. Adorno menar att vad musiken uttrycker inte kan abstraheras från musiken i sig, som vid språket, eftersom de musikaliska strukturerna inte formar ett semantiskt system av tecken. Musikens teckensystem består inte av begrepp på samma sätt som språket, men den består av vad Adorno kallar ”primitiva begrepp”. Med detta menas att musiken använder sig av återkommande symboler, något som framför allt är utmärkande för den tonala musiken, det vill säga att tonaliteten har genererat vokabulärer (ett musikaliskt språkbruk) såsom ackord och kadenser. Dessa typer av primitiva begrepp framträder dock i sin egen existens, i musikens

69 Nordin (1948), s. 2.

70 ”40-talismen’ avskaffades i går vid studentafton i Lund” (1948), *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, (sign. Wbg.) 22 okt. 1948.

71 Adorno, Theodor W. (2003), ”Music, Language, and Composition” i Richard Leppert, *Adorno. Essays on Music*, Berkeley: University of California Press, s. 113–126.

struktur, och inte i något utanför musiken till vilken de refererar. De primitiva begreppen har blivit en form av en ”andra natur”, vilket gör det svårt för det mänskliga subjektet att separera sig själv från tonaliteten i lyssnarprocessen – det finns inget motstånd i lyssnarakten. Denna förvandling från primitiva begrepp till en ”andra natur” vill jag mena hänger ihop också med Barthes mytbegrepp, där kulturen blir till natur. Hela den tonala musiken, som egentligen är en kulturell konstruktion, har blivit så naturlig för oss att vi inte tänker på att det är en konstruktion. Den nya musiken gör sig däremot av med denna andra natur och bryter därmed upp, som Bengtsson uttrycker det ovan, nya perspektiv. Adorno formulerar sig:

But new music rebels against the appearance that characterizes such second nature; it does away with the congealed formulae and their function, as mechanical, but not with the similarity to language itself – only its reified version, which misuses its individual elements as mere markers, disqualified signals of no less rigid subjective meanings.⁷²

Därmed har vi ringat in problematiken med musikens möjlighet till förkunnelse som Blomdahl ger uttryck för ovan. Denna kan ytterligare belysas genom den 1947 publicerade romanen *Doktor Faustus* av Thomas Mann (1875–1955).⁷³ Denna ”musikerroman”, vars tema kretsar kring den fiktiva tonsättaren Adrian Leverkühns liv och verk berättad genom humanisten och barndomsvännen Serenus Zeitblom, är egentligen en berättelse om den samtida kulturkrisen. Mann själv har kommenterat sitt verk:

[V]ad jag verkligen tillägnade mig för min framställning av kulturkrisen i allmänhet och av musikens situation i synnerhet, utgjorde grundmotivet i min bok: den hotande steriliteten, den medfödda och till djävulspakt och predisponerande förtvivlan.⁷⁴

72 Ibid., s. 114.

73 Det har skrivits en hel del om Thomas Manns roman – såväl i relation till Schönberg, och Adorno som till Nietzsche. En utförlig studie är Lee, Frances (2007), *Overturning Dr. Faustus. Rereading Thomas Mann's Novel in Light of Observations of a Non-Political Man*, Rochester/NY: Camden House. Jag försöker flytta över några av de allmänna resonemangen om romanen till den svenska kontexten. Något värt att lyfta fram är en grundläggande notering som Frances Lee gör om romanen, nämligen att det moderna totalitära samhället som beskrivs av Mann baseras på en återgång till en tillämpning av medeltida romersk katolska värderingar om social organisation: ”on the subordination of the individual to the community in the service of a collective goal”; se s. 1. Detta tema ligger väl i linje med föreliggande kapitelns diskussion om relationen mellan individualism och kollektivism.

74 Mann, Thomas (1949), ”Om tillblivelsen av Doktor Faustus”, *Prisma*, årg. 2, nr 1, s. 44.

Huvudgestalten Leverkühn har ingått i en pakt med djävulen till vilken han sålt sin själ i utbyte mot kunskap, vetande och genialitet. Detta leder så småningom till galenskap och död. Zeitblom och Leverkühn representerar i romanen den nietzscheanska dualismen mellan det apolliniska och det dionysiska. I romanen låter Mann flytta över Schönbergs idé om tolvtonstekniken på Leverkühn. Musiken får därmed en särskild funktion, nämligen som medel och förgrund för den samtida kulturella epoken:

[I]dén om tolvtonstekniken inom bokens sfär, i denna djävulpaktens och den svarta magins värld, får en skiftning, en karaktär som den – inte sant? – ej ursprungligen besitter, och som verkligen i viss mån gör den till min, eller rättare bokens egendom.⁷⁵

Som rådgivare för de musikhistoriska och musikteoretiska inslagen i romanen var Adorno. I juli 1943 fick Mann också läsa Adornos skrift ”Zur Philosophie der modernen Musik”, som då var ett utkast till den 1949 publicerade och ovan nämnda *Philosophie der neuen Musik*. Det var framför allt den dialektiska och sociologiskt historiefilosofiska tankeriktning som Adorno representerade som Mann fann särskilt intressant.⁷⁶ På så sätt kan man säga att den kulturkritik som Adorno formulerar får en indirekt verkan genom Manns roman. Följande rader ur *Doktor Faustus* illustrerar denna kulturkritik:

[M]ästerverk, den i sig slutna skapelsen, tillhör den traditionella konsten, medan den emanciperade förnekar det. Det börjar med att ni absolut inte får rättighet att använda alla tidigare tonkombinationer. Det förminskade septimackordet är omöjligt, likaså vissa kromatiska genomgångstoner. Alla de bättre bär inom sig en canon av det förbjudna, det som förbjuder sig självt och som så småningom har kommit att omfatta tonalitetens, alltså all traditionell musiks medel. Vad som har blivit falskt, vad som har blivit förbrukad kliché, det bestäms av canon. Tonal klanger, treklanger i en komposition med nutidens tekniska horisont, överbjuder varje dissonans.⁷⁷

Detta är alltså djävulens ord formulerade i ett samtal med Leverkühn. Han menar vidare att bruket av tonala klanger beror på den tekniska horisonten, vilket jag tolkar som Adornos formulering om att tolvtonsmusiken är en organisk och nödvändig utveckling. Som exempel omnämns i samtalet mellan Leverkühn och djävulen Beethovens pianosonat opus III (1822) vars

⁷⁵ Ibid., s. 39.

⁷⁶ Ibid., s. 41.

⁷⁷ Mann, Thomas (1966/47), *Doktor Faustus. Den tyske tonsättaren Adrian Leverkühns liv skildrat av en vän*, Stockholm: Aldus, s. 252.

förminskade septimackord motsvarar dennes allmänna tekniska nivå, det vill säga det som var möjligt kompositionstekniskt vid Beethovens tid. Men denna tonalitetens princip har gått förlorad genom en historisk process.⁷⁸ Det förminskade septimackordet har blivit en andra natur, ett primitivt begrepp, som inte längre kan bryta upp nya perspektiv. Den traditionella konsten är således förbrukad, dess vokabulär kan inte längre fungera som ett sant uttryck för den samtida sociala situationen.

Blomdahl, Leverkühn och Nietzsche

Manns roman säger något om förkunnelsens problematik när det gäller det semiotiska teckensystem genom vilken musiken verkar. Romanen ger i ord uttryck för inte bara Manns kulturkritik, utan även för Adornos. Men vad har nu detta med den svenska situationen att göra? Blomdahl får i uppdrag att kommentera det musikaliska i Manns roman, och det paradoxala med hans kommentar är att som läsare är det svårt att bilda sig en uppfattning om musiken och särskilt den instrumentala musiken: ”Med andra ord: mycket som är både storslaget och skönt som en tanke, klädd i ord, är omöjligt eller misslyckat i tonerna.”⁷⁹ Likaså har Blomdahls tonsättarkollega Göte Carlid (1920–53) gjort samma iakttagelse. Mann har inte genom Zeitblom skildrat Leverkühn som tonsättare, utan som ”en rent abstrakt tänkare, en matematiker eller filosof”.⁸⁰ För Carlid har dessutom förebilden för Leverkühn inte varit Schönberg, utan snarare Nietzsche.

Mot bakgrund av den kritik Blomdahl framhöll gällande det svåra att bilda sig en uppfattning om hur Leverkühns instrumentala musik låter framstår det vidare närmast ironiskt hur lik Blomdahls eget verk *I speglarnas sal* (1951–52) är Leverkühns *Apocalypsis cum figuris*. Den moraliskt-politiska dimension Blomdahl gav uttryck för vid 1940-talets slut kan formuleras som att det endast är den instrumentala musiken som äger en uttryckskraft som i sig kan fungera som en motkraft mot de kulturfientliga krafterna i masshället.⁸¹ Men någon gång mellan 1948 och 1953 ändrar han sin negativt hållna inställning till musik ”satta” till text och röst.⁸² Såväl *I speglarnas sal* som *Apocalypsis cum figuris* är körverk. Likheten är slående både vad gäller musikaliskt material och idéinnehåll. Musikkritikern Paul Patera (1917–2005) skriver 1953 en kort artikel om likhetsrelationen: användandet

78 Ibid., s. 253.

79 ”Två unga musiker om Doktor Faustus” (1949), *Prisma*, årg. 2, nr. 1, s. 52.

80 Ibid., s. 55.

81 Se Arvidson (2007), s. 86.

82 Se Tobeck, Christina (2002), *Karl-Birger Blomdahl. En musikbiografi*, del II, Göteborg, Skrifter från Institutionen för musikvetenskap, nr 73, s. 177–185.

av tolvtonsteknik, användandet av olika typer av orkestrar, den parodiserande karaktären.⁸³ Blomdahls körverk baseras på författaren och poeten Erik Lindegrens (1910–68) diktsamling *Mannen utan väg* (1942), ett stycke lyrik som för Blomdahl var en tydlig spegling av en allmän livserfarenhet. Dikterna är tydligt apokalyptiskt färgade, ett uttryck för, som musikvetaren Christina Tobeck formulerar det, ”samtidens organiserade kaos och människans vanmakt inför ondskan, såsom den utspelade sig i världen under åren kring 1940”.⁸⁴ Inte minst behandlar den upplevelsen av krigets spänningar, den om nazism och fascism. Leverkühns musik representerar, på samma sätt som Blomdahls i detta avseende, den minskade tilliten och tron på det historiska framsteget – detta mot bakgrund av upplevelsorna av andra världskriget. Leverkühns musik förkroppsligar dessutom en nietzscheansk antihumanism.⁸⁵ För Nietzsche innebar detta utnyttjandet av humanistiska teman i sin egen kulturkritik i syfte att omvärdera alla värden.⁸⁶ Detta gäller inte minst i *Tragedins födelse ur musikens anda* (1872). Den uppenbara frågan är hur Leverkühn och Manns sätt att uttrycka mänskligt lidande och sorg förhåller sig till Nietzsches antihumanism. I musikvetaren Erik Wallrups essäbok, *Nietzsches tredje öra*, låter sig denna fråga besvaras genom de tre principerna det apolliniska, det dionysiska och det sokratiska. Dionysos låter sig inte representeras i sig, men ”genom den apolliniska speglingen kan det dionysiska elementet representeras”, skriver Wallrup.⁸⁷ Det dionysiska, den icke-avbildande konsten – musiken – framträder i förmedlad form, genom en spegling, det vill säga genom den avbildande konsten. Som tidigare beskrivits utgör det apolliniska den rationella principen eller – för att använda Nietzsches egna ord – ”drömmens” värld, medan det dionysiska utgör det passionerade, eller ”rusets” värld.⁸⁸ Men den sokratiska principen, vetenskapen, sätter ”tragedin ur spel”.⁸⁹ Vetenskapen, säger Wallrup, har slagit över i det mytiska. Och myten är upplysningens första stadium – det är genom denna myt som den ”dionysiska musiken kan göras hörbar”.⁹⁰ Nietzsche tar avstånd från vetenskapen och förnuftet som en bas för ett stabilt samhälle eftersom

83 Patera, Paul (1953), ”Blomdahl och Leverkühn”, *Expressen*, 3 juni 1953.

84 Tobeck (2002), s. 180.

85 Erwin, Andrew (2003), ”Rethinking Nietzsche in Mann’s Doktor Faustus: Crisis, Parody, Primitivism, and the Possibility of Dionysian Art in a Post-Nietzschean Era”, *The German Review: Literature, Culture, Theory*, vol. 78, nr. 4, s. 292.

86 Davies, Tony (2010), *Humanism*, Lund: Studentlitteratur, s. 48.

87 Wallrup, Erik (2002), *Nietzsches tredje öra*, Stockholm: Natur & Kultur, s. 83.

88 Nietzsche (2002/1872), s. 22.

89 Wallrup (2002), s. 87.

90 *Ibid.*, s. 84.

dessa enbart betraktar världen genom illusion, och inte på ett adekvat sätt kan tolka mänsklig upplevelse. Det är den dionysiska konsten, i form av en myt, som kan ersätta vetenskapen och förnuftet. Denna konstens sociala ansvar representerar den mänskliga erfarenheten av naturen, och konstituerar det humanistiska hos Nietzsche. Ur ett svenskt efterkrigsperspektiv är det den radikala konstmusiken som äger denna förmåga enligt detta sätt att se på saken. Här skulle man tänka sig att såväl *I speglarnas sal* som *Apocalypsis cum figuris* utgör det dionysiska elementet i den ”degenererade kulturen”. I Manns roman finns dock ytterligare ett verk som bättre uttrycker den humanistiska potentialen i Nietzsches tankar, nämligen *Dr. Fausti Weheklag*:

As Zeitblom points out, the Weheklag has little in common with Leverkühn's earlier works. Its style is more austere, pure, and completely without parody. This lack of parody represents a significant break, for even in the Apocalypsis, parody is brought in through the ironic laughter of hell.⁹¹

Denna ”klagosång”, (*Weheklag*), representerar det genombrott i kompositionsmetod som Zeitblom och Leverkühn diskuterar i samband med upplevelsen av konstens kris. För att överkomma detta genombrott tvingades Leverkühn att utveckla en ny stil, nämligen den av Schönberg uppfunna tolvtonstekniken.

Lösningen på kulturens kris, historiens och humanismens slut, skulle alltså vara den radikala konstmusiken. Men denna musik betecknas som degenererande i sig. Carlid formulerar i en artikel det problem som denna hade i Sverige under 1940-talet: ”Schönberg har inte gjort någon succé i Sverige”.⁹² Under 1930-talet betraktades i Nazityskland Schönbergs musik som ”urartad konst”, eller *Entartete Kunst*, det vill säga som beteckning på den avancerade konstmusik som av nazityskarna ansågs hota den samhällliga kontrollen. I Sverige blev han, som Carlid formulerar det, ”bannlyst som ’konstnärligt degenererad’”, och det gällde även de som komponerade musik i Schönbergs ”anda”.⁹³ Den kritik som formuleras mot Blomdahl och Bäck, för att nämna två, ligger således väl i linje med den ”allmänna” synen på radikal musik under den här tiden. Den radikala musiken rubbar den samhällliga kontrollen, motverkar gemenskapsandan, och manar istället till fragmentering av samhället. Detta är ett tecken på konstmusikens kris. Här är det dock viktigt att betona att den påstådda degenereringen ur ett

91 Erwin (2003), s. 296.

92 Carlid, Göte (1949), ”Den ’degenererade’ Schönberg”, *Musikvärlden*, årg. 5, nr 8, Stockholm: Bonnier, s. 230.

93 Ibid., s. 230.

svenskt efterkrigsperspektiv huvudsakligen handlade om det konstnärliga uttrycket (formen).⁹⁴

Från avmystifiering till mytbildning

Exkursen ovan visar både vilken syn tonsättarna hade på samhället och vilka problem de hade att förmedla den genom sin radikala musik. Nedan följer en avslutande diskussion om det krisbegrepp mitt kapitel tog sin utgångspunkt i. Syftet med diskussionen är att föra samman krisbegreppet med myten om välfärdsstaten.

Den processuella användningen av krisbegreppet kan delas upp i två dimensioner. Den första dimensionen syftar till att visa på den kris som hotar målen för dem som är involverade. Den andra dimensionen betonar en typ av kris som skapar psykologiska problem, som ångest eller stress. Det övergripande målet för staten var under efterkrigstiden att skapa ett bättre fungerande samhälle och en lycklig tillvaro för den enskilda individen. Materiellt lyckades också staten att uppnå detta mål. Men de medel som användes skapade samtidigt problem. Det rationella tänkandet skapade en livsform där individerna blev alltför beroende av statens övergripande mål; de inordnades i ett genomrationiserat samhälle som inkräktade på hennes frihet att tänka själv och ta egna beslut. Denna form av ofrihet skapade vidare hot och spänning mellan individer, vilket motverkade den känsla av gemenskap som eftersträvades. Fragmenteringen av samhället, den allt snabbare teknologiska utvecklingen och den mängd nya sinnesintryck förmedlade av massmedierna framkallade neuroser, åtminstone hos de redan ”svaga” individerna. Jag vill mena att den livsform som skapades av den kollektiva representationen av verkligheten, för att referera till Barthes, är ett uttryck för en specifik mytbildning. Dragen till sin spets införlivades samhällsmedborgarna i en falsk tro på ett specifikt sätt att tänka och handla som skulle bidra till allas bästa. Och så länge ingen klagade, så länge ingen gjorde motstånd mot denna livsform framstod tillvaron som apolliniskt lycklig. Att inte göra motstånd kan naturligtvis också uppfattas som en uppgivenhet. Den kollektiva representationen av verkligheten skapade således en kultur inom vilken inte bara den enskilda individens frihet förtrycktes, utan en kultur där hon blev passiv och icke-reflekterande.

94 Se Andersson, Greger (2005), i Greger Andersson & Ursula Geisler (red.), *”Nazismen och musiken”, Fruktan, fascination och frändskap. Det svenska musiklivet och nazismen*, Lund: Sekel, s. 31–46. Det var inte alls så att musikerkåren i Sverige var ovetandes om Hitlers syn på atonal musik och judisk musik som betecknades som *entartete*. Man kan finna en retorik som påminner om den i Tyskland under tiden 1933–45 vad gäller den moderna musikens sociala funktion.

Inledningsvis argumenterade jag för att ett välfungerande samhälle behöver både ett rationellt och ett irrationellt moment och att en möjlig orsak till en framväxande kulturell kris grundar sig på att dessa två moment har glidit isär. Nietzsches två principer, det apolliniska och dionysiska, påvisar detta. Det är när det dionysiska inte tillåts existera som exempelvis neuroser framträder som uttryck på en samhällssjukdom. Vetenskapen, det teknologiska framsteget – den sokratiska principen – som egentligen syftar till att göra tillvaron så dräglig som möjligt för individen, slår undan fötterna på det apolliniska. Det är i detta sammanhang som myten som begrepp framträder som nyckeln till förståelse. Vetenskapen, skriver Wallrup, har slagit över i det mytiska, och myten är i sin tur upplysningens första stadium. Nietzsches tankefigur kan alltså fungera som ledtråd till hur kulturens kris är beskaffad. Men även Adornos och Horkheimers kulturkritik har pekat ut de mest allvarliga konsekvenserna av det genomrationaliserade samhället. I *Upplysningens dialektik* utgör myten nyckeln till förståelsen av hur människans naturbehärskning har slagit över på henne själv, och gjort henne till slav under teknologins herravälde. Upplysningsprojektet är alltså en del i en mytologiseringsprocess:

Upplysning i ordets vidaste innebörd av framåtskridande tänkande har alltid syftat till att befria människorna från fruktan och göra dem till sina egna herar. Men över den fullständigt upplysta världen strålar samtidigt katastrofens segerstecken. Upplysningens program var att avmystifiera världen. Den ville lösa upp myter och ersätta inbillning med vetande.⁹⁵

Avmystifieringen innebar, enligt Adorno och Horkheimer, frigörelsen från religionen, uppkomsten av den empiriska vetenskapens metod, tron på framsteget mot ett bättre fungerande samhälle, och inte minst mot en vetenskaplig kontroll över naturens krafter. Detta samtidigt som en ökad effektivitet genom byråkratisering av det organiserade livet, standardiseringen och massdistributionen av varan samt en ökad kontroll av arbetskraft påverkad av uppdelningen av arbetet. Allt detta sammantaget skapade sociala förändringar som i sin tur påverkade hur konsten producerades och mottogs. Kulturen och historien definierar sig i relation till – eller mot – naturen. Samtidigt förtingligas kulturen, och blir till en natur i sig. Den tonala musiken som en ”andra” natur är ett exempel på förtingligandet av kultur. I en tid av kaos och fragmentering framstår ”naturen” som något betydelsefullt att luta sig mot. På så sätt knyts krisbegreppets två proces-

95 Horkheimer, Max & Adorno, Theodor W. (1996/47), *Upplysningens Dialektik. Filosofiska fragment*, Göteborg: Daidalos, s. 19.

suella dimensioner samman med både mytbildningen och det ontologiska kulturbegreppet. Detta öppnar avslutningsvis för ett hermeneutiskt kulturbegrepp, som definierar kultur som meningsskapande praktiker, eftersom den ger en rimlig förklaring till hur det ontologiska och det estetiska kan länkas samman. Mitt kapitel har velat visa på denna länk.⁹⁶

96 Se Fornäs (2012), s. 492–493. Fornäs utvecklar dock ett mycket mer komplext resonemang om materialitetens betydelse för meningsskapande genom begreppet kritisk hermeneutik.

”De svåra kriserna i lifvet kringgår man inte”

Psykiska kriser och synen på den utvecklande människan

Kris har i det svenska språket utvecklats till ett mångfasetterat ord rik med symboliska konnotationer. Sprunget ur grekiskans *κρίσις* har det redan i sitt ursprung fokus på ett avgörande tillstånd för individen. Så har ordet kommit att användas för att beskriva en genomgripande vändning i en människas liv, inte sällan förbunden med en inre själslig strid och oro. Kris är något människan befinner sig i och därmed också något hon måste gå igenom. Samtidigt som ordet har denna, vad man skulle kunna kalla, grundläggande betydelse, är det samtidigt ett ord som har laddats med olika innebörder beroende på den kontext och det historiska sammanhang där ordet har kommit att användas.

I detta kapitel undersöker jag hur ordet kris laddas med ny betydelse i psykiatrin under andra halvan av 1900-talet i Sverige. Under 1950- och 60-talen kom ordet kris att i främst Amerika användas på ett nytt sätt i den psykoanalytiska begreppsapparaten. Det blev ett begrepp med vars hjälp psykoanalytiker ville förklara människans psykiska utveckling. Idag är denna användning av ordet en del av vardagsspråket och läser vi en dagstidning kan vi stöta på många exempel. Så är följande exempel hämtat ur en artikel om terrorism från 2010 i *Svenska Dagbladet*: ”Men gemensamt för dem som fastnar i extrema rörelser är att de ofta går igenom en livskris och söker svar på existentiella frågor.”¹ Här får livskris fungera som en förklaring till hur människor blir terrorister och genomför ohyggliga dåd mot oskyldiga människor. Det är en förklaring som tar sin utgångspunkt i att människan har en psykisk mognande och som, om den inte utvecklas normalt, kan komma att försätta henne i ett sådant krisartat tillstånd att hon ansluter sig till en extrem rörelse. Hur kan det komma sig att begrepp som livskris är användbara för att förklara till exempel terrordåd? Vad är det

¹ Thurffjell, Karin (2010), ”Forskare: Vägen till terrorism går via livskris”, *Svenska Dagbladet*, 16 dec. 2010.

i ordet kris som har ett sådant förklaringsvärde? För att besvara denna typ av frågor utgår detta kapitel ifrån att undersöka hur ordet kris introducerades i Sverige som ett begrepp att beskriva och förklara psykiska tillstånd.

Genom att undersöka användningen av ordet kris studeras i kapitlet en förändrad syn på människan som psykologisk varelse.² Framför allt intresserar jag mig för hur ordet kris har kommit att användas för att beskriva så kallade livskriser; alltså en form av psykisk kris som betraktas som en normal del av livet och människans psykiska utveckling. Detta görs genom att ställa ett skönlitterärt material från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, där den individuella krisen används för att beskriva hur människan genomlider svårigheter i livet, mot ett antal av psykiatrikern Johan Cullbergs artiklar och skrifter från 1960- och 70-talen där han introducerar den psykiatriska krisen för en svensk publik.³ Hans bok *Kris och utveckling*, som kom 1975, har funnit många läsare långt utanför psykiatrin.⁴ Genom att ta utgångspunkt i Cullbergs texter finns en möjlighet att närmare undersöka hur den psykoanalytiska begreppsapparaten kom att påverka ordet kris, och hur en medicinsk vetenskap på så sätt har kommit att bruka ett ord och förskjuta dess innebörd. Cullberg utvecklar i sina texter en inomvetenskaplig utveckling och förfining av den psykiska krisen och vi ska här se hur krisen utvecklas från att betraktas som en neuros till en akut krisreaktion och så småningom en form av mognadskris eller, som den också kallas, livskris. I det skönlitterära materialet finns en annan användning av ordet kris och genom att ställa denna användning mot Cullbergs krisbegrepp blir det möjligt att synliggöra likheter och skillnader i hur ordet använts.

2 Rose, Nikolas (1998), *Inventing Our Selves: Psychology, Power and Personhood*, Cambridge/New York/Melbourne: Cambridge University Press.

3 Johan Cullberg var inte den första att diskutera kris utifrån ett psykiatriskt perspektiv i Sverige. Psykoterapeuten Poul Carl Bjerre (1876–1964) introducerade inte enbart Freuds psykoanalys som metod i Sverige, utan kom också att diskutera kris-begreppet, liksom Josef Lundahl (1893–1930), överläkare och psykiater på Visby Hospital. Internationellt hade också diskussionen om den psykiska krisen kommit att utvecklas under 1950-talet; inte minst genom den amerikanske psykoanalytikern Erik H. Erikson (1902–94). Ett annat stort internationellt namn, och av Cullberg citerat, var Elliott Jaques (1917–2003), som introducerade begreppet *midlife crisis* år 1965. Att beskriva sorg som en psykisk kris beskrevs redan 1944 av psykiatern Erich Lindemann (1900–74) och hans studie om människors reaktioner på en svår brandkatastrof på nattklubben Coconut Grove i Boston, USA. Se Cullberg, Johan (1980), *Kris och utveckling*, Stockholm: Natur & Kultur; Hansson, Kristofer (2012), "Crisis and Caring for Inner Selves: Psychiatric Crisis as a Social Classification in Sweden in the 1970s", *Culture Unbound*, vol. 4, s. 499–512.

4 I kapitlet används första upplagan, tolfte tryckningen från 1980 samt femte omarbetade och utökade utgåvan, tredje tryckningen från 2009.

Kulturanalytiska perspektiv på kris

Sociologen Nikolas Rose har pekat på hur den psykologiska kunskapen under 1900-talet har skapat en diskurs för hur den moderna västerländska människan förstår sig själva som psykologiska varelser, inte minst förståelsen av att det finns en identitet som är möjlig att upptäcka. Vi ser oss själva som innehavare av "en inre psykisk växtprocess" och att vi har en identitet som är under ständig förändring och utveckling.⁵ Detta analytiska perspektiv tar sin utgångspunkt i att det finns en relation mellan hur vi framställer vad en identitet är och den kulturella kontext där denna identitet framställs. Genom studier från olika kulturer har etnologer och antropologer kunnat peka på att det inte finns en essentiell förståelse av vad människans identitet är, utan snarare är denna förståelse formad av den kulturella kontext vi lever i.⁶ Vad som uppfattas vara identitetens gränser varierar och att identitet i vissa tider har framställts som sammanhängande med det omgivande samhället, medan identitet i andra tider framställts som icke-kränkbart och autonomt. Detta är också ett perspektiv som lyfts fram i de studier som undersökt hur människor inte bara skapar sin identitet genom att berätta om sitt jag, utan också lär sig att förstå sin identitet genom detta berättande.⁷ Ett sådant narrativt perspektiv kan ses som ytterligare ett argument för att synen på identitet är skapad av oss själva och vår omgivning, att vi genom språket reproducerar en viss historisk förståelse av vad vi anser vara vår identitet. Med denna teoretiska utgångspunkt undersöker jag vilka diskurser som bygger upp den individuella krisen och som kan användas för att förstå vad vi anser vara människans identitet.

Kris är ett abstrakt begrepp som i de texter jag analyserar görs konkret genom metaforiska beskrivningar.⁸ Genom att utgå från två olika tidsperio-

5 Rose (1998).

6 Alsmark, Gunnar (red.) (1997), *Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*, Lund: Studentlitteratur; Hornborg, Alf (2003), "Självets gränser och fasor i olika kulturer: En introduktion till psykologisk antropologi", i Christina Garsten & Kerstin Sundman (red.) *Moderna människor: Antropologiska perspektiv på samtiden*, Stockholm: Liber; Rosaldo, Michelle Z. (1997), "Toward an Anthropology of Self and Feeling", i Richard A. Shweder & Robert A. LeVine (red.) *Culture Theory. Essays on Mind, Self and Emotion*, Cambridge: Cambridge University Press.

7 Ochs, Elinor & Capps, Lisa (1996), "Narrating the Self", i *Annual Review of Anthropology*, Nr 25, s. 19–43; Garro, Linda C. & Mattingly, Cheryl (2000), Narrative as Construct and Construction, i Linda C. Garro & Cheryl Mattingly (red.) *Narrative and the Cultural Construction of Illness and Healing*, Berkeley: University of California Press.

8 Lakoff, George & Johnson, Mark (1981), *Metaphors We Live by*, Chicago: University of Chicago Press.; Lakoff, George & Johnson, Mark (1999), *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*, New York: Basic Books.

der – sekelskiftet 1900 och åren runt 1960-talets slut och 1970-talets början – undersöker jag vilken typ av metaforer som använts för att ge en förståelse för den individuella krisen. Genom att jämföra två olika tidsperioder ges möjlighet att både synliggöra skillnader i hur den individuella krisen framställs, men också lyfta fram de likheter som finns.

Genom att analysera hur den individuella krisen framställs blir det möjligt att synliggöra de metaforer som används vid en viss tidpunkt för att förstå människans identitet. Genom empiriska källor analyseras de metaforer som finns i texterna, men ett metaforiskt språkbruk används också för att visa att de empiriska källorna är konstruktioner. För denna form av dialektisk analys används fenomenologen Gaston Bachelards poetiska filosofi där hans beskrivningar av metaforer kan hjälpa oss att få syn på de metaforer som gömmer sig i beskrivningarna kring den individuella krisen.⁹

Krisens metaforer

Skönlitteraturen är fylld med exempel som beskriver kris som ett mänskligt tillstånd att genomleva. En som både skrev om och själv genomled kriser är författaren August Strindberg (1849–1912), vars kriser också är väl genomlysta i tidigare studier.¹⁰ Strindberg använde själv ordet kris och jag ska här lyfta fram ett exempel när han i brev till Lundafilosofen Axel Herrlin (1870–1937) beskrev vad han hade gått igenom. Brevet är daterat den 10 mars 1898:

Min snart sju månaders kris har icke just fört mig längre i visshet utom på några punkter. Jag vet således hvad man fodrar af mig i etiskt hänseende, men fordringarne tyckas skärpas småningom. Alkemin och ockultism, spåkonst och forskande i det fördolda absolut förbjudna, men ej kemi spekulativ. Deremot synes jag ha återvunnit nåden att kunna skrifva för teatern, och har nyss slutat en stor pjäs som jag känner mig tacksam öfver att ha fått gjort. Erkänner dermed att det är en gåfva som kan fråntagas en om man missbrukar den.¹¹

Strindberg gick igenom krisen och efter sju månader inträffar något avgörande: Han återvinner förmågan att skriva för teatern. Pjäsen som han

9 Bachelard, Gaston (1992), *Jorden och viljans drömmier*, Lund: Skarabé; Bechelard, Gaston (1994), *Jorden och drömmier om vila*, Lund: Skarabé.

10 Jfr Cullberg, Johan (1992), *Skaparkriser: Strindbergs inferno och Dagermans*, Stockholm: Natur & Kultur; Lagercrantz, Olof (1979), *August Strindberg*, Stockholm: Wahlström & Widstrand; Sjöstrand, Lars (2005), ”Tegnér, Strindberg och Fröding. Diktare under psykiatriens lupp”, *Läkartidningen*, 9 (102), s. 660–662.

11 Strindberg, August (2001), *August Strindbergs brev. 22, Supplement 1893–1912*, Stockholm: Bonnier.

vid denna tidpunkt avslutade var omvändelsesdramat *Till Damaskus*, det första skönlitterära verket på närmare sju år.¹² Det är också det första verket där Strindberg diskuterar en tydlig kristen problematik. Förutom krisens upplevelser skildrar denna pjäs en människas brinnande troskamp. Pjäsen titel anspelar på Saulus omvändelse i Bibeln när han färdades från Jerusalem till Damaskus för att förfölja kristna men får en uppenbarelse. I pjäsen är det en medelålders författare som genomgår en omvändelse och återvänder till platser han tidigare varit på för att gottgöra sina försyndelser. En lika explicit beskrivning av krisen finner vi inte i brevet, men vi kan trots allt studera hur Strindberg använder sig av ordet kris för att beskriva en genomgripande vändning i livet. Nu lämnar han de alkemiska och ockulta experimenten som han genomfört i Paris och flyttar tillbaka till Sverige och Lund. Han återfår lusten att skriva. Han upplever också att han fått en klarhet och övertygelse om vad meningen med livet är, inte minst att han ser framtiden tydligare. Strindberg sammankopplar därmed ordet kris med att han inte bara leds in på rätt väg igen utan att krisen gett honom visshet om framtiden.

Att metaforiskt beskriva krisen som ett uppvaknande där personen leds in på den rätta vägen, är ett tema som finns i andra litterära sammanhang runt sekelskiftet. I den Göteborgsbaserade författaren Wilma Lindhés (1838–1922) bok *Ledfyrrar* från 1903 beskrivs en diskussion mellan personen Hedvig och Rolf när de diskuterar Hedvigs mamma.¹³ Rolf är societetsläkare och har tagit sig an mamman. Samtidigt som han har funnit ett intresse för Hedvig. Men han börjar känna sig missnöjd med livsvalet att vara läkare till denna samhällsklass. Hedvig har lagt sin hand i Rolfs hand när han skakar på huvudet och börjar prata om mammans situation, men diskussionen glider över till den kris som Rolf så småningom hamnar i och genomlider. Rolf inleder dialogen:

- De svåra kriserna i lifvet kringgår man inte. Det finns ingen annan utväg än att kämpa sig igenom.
- Jag har väntat det. Jag visste, att allvarets dag skulle komma för henne som för alla andra.
- För *alla*? Är ni säker på det?
- Det vore förfärligt att inte tro det. Men den kommer! Jag vet, att den kommer likt en väckande stöt genom en sjukdom, en sorg, ett felsteg... Man ursparar så att säga, men bara för att komma in på den rätta stigen.
- Ni har genomgått er kris och är glad öfver det kan tänka.

12 Strindberg, August (1991), *Till Damaskus*, Stockholm: Norstedts.

13 Lindhé, Wilma (1903), *Ledfyrrar: berättelse från västkusten*, Stockholm: Bonnier.

– Nej, jag vill inte tro annat än att jag också skall genomleva något, som skakar min själfvillit ända in i grunden.¹⁴

Samtalet, som är tänkt att rikta sig mot mammans otydliga och svårdiagnostiserade ohälsa, blir snarare en uppenbarelse för Rolf och han inser att den individuella krisen är något som alla människor måste genomgå. Det dröjer inte heller länge tills Rolf gör ett felsteg och börjar tvivla på att han har valt rätt yrke i livet. Den kris han går igenom leder honom bort från sitt yrke som societetsläkare och in på den, som vi läsare förstår, rätta stigen när han blir landsortsläkare. Istället för att försöka behandla påhittade sjukdomar blir hans arbete nu att ta sig an hårt drabbade fiskare och deras familjer. Genom denna berättelse återges ett kristet frälsningstema där Rolf genom krisen leds in på den rätta vägen att göra gott för sina medmänniskor. I bokens sista rader blir detta frälsningstema som tydligast:

När dagen grydde, kom det för honom, att mörker och ensamhet lågo bakom honom, men att det var från och genom dem ljuset utgått.

Ty hade inte mörkret ifrån ett skrämmande ondt förvandlats till hvila och trygghet? Och var det ej i ensamheten han funnit sig själf?

Gick ej Guds egen son ut i öknen för att hämta krafter till sin gärning? Och är det ej så, att ingen annan än den, som vuxit sig stark i ensamheten, har något att säga människorna eller är värdig gå Guds ärenden på jorden?¹⁵

Lindhé beskriver här Rolfs nya insikt när han förstår att han har genomgått en kris men att den nu är över. Genom att lämna livet som läkare i staden och söka ensamheten i en fiskarby har han nu kommit till insikt om vem och vad han har att tjäna. Men det var genom att lämna mörker som han kunde färdas mot ljuset. Lindhé beskriver här ett välkänt frälsningstema som metaforiskt beskrivs som att individen lämnar det mörka för att bli upplyst av Guds budskap. Det är en metafor som också beskriver en individs förvandling från att ha famlat i mörker och ondska till att finna godheten genom Gud. Att gå från ondska till godhet handlar också om att personen leds in på rätt väg i livet, ett resonemang vi känner igen från Strindbergs brev och drama, och som här ska fördjupas.

I Lindhés litterära skildring hittar vi denna metaforiska beskrivning av att hitta ”den rätta stigen” i livet och gottgöra sina tidigare försyndelser. Stigen blir en metafor där vi återfinner konnotationer som att ta ett ”felsteg” och ”urspåra”, ord som berikar metaforen om att livet är en stig som vi vandrar på men som vi också kan göra feltramp på och hamna i förvillelser. Det är också en metafor som får oss att tänka på loket som urspårar. Liksom

¹⁴ Ibid., s. 65f.

¹⁵ Ibid., s. 293.

stigen eller rälsen kan leda oss fram till målet, kan vi också gå vilse och hamna på stigar som leder oss fram till fel mål, eller så irrar vi bara omkring och lyckas aldrig fatta några avgörande vägval. Vid sådana villfarelser kan vi helt enkelt spåra ur och vi måste kämpa oss igenom denna existentiella kris för att komma tillbaka till det som i en kristen kultur är att vandra på rättfärdighetens stig.

Det finns en annan metafor som kan synliggöra sammankopplingen mellan kris och stig, och det är labyrinten. Precis som man kan gå vilse längs med stigar, kan man villa bort sig i en labyrint. Människan som står tvekande vid ett vägskäl kan uppleva stigarna som en labyrint, där vid vägkorsningen finns, för att använda Lindhés ord ”ingen annan utväg än att kämpa sig igenom” en labyrint av stigar och vägar.¹⁶ Bachelard filosoferar över den labyrintiska drömmens betydelse och människan som står tvekande mitt på en väg:

På samma sätt är varelsen i labyrinten samtidigt subjekt och objekt hopgytttrade i den *förlorade varelsen*. Det är denna typiska situation för den *förlorade varelsen* vi återupplever i den labyrintiska drömmen. *Att förlora sig*, med alla de känslor detta implicerar är alltså en påtagligt arkaisk situation. Vid minsta förveckling – konkret eller abstrakt – kan den mänskliga varelsen åter befinna sig i den här situationen.¹⁷

Den förlorade varelsen är, precis som Bachelard påpekar, ett uråldrigt (arkaiskt), mänskligt tillstånd, och som sådant väl gestaltat i litteraturen. Lindhé beskriver det som att människan ”urspåra” och Strindberg som att han är förlorad i sin visshet. I labyrinten är det lätt att förlora sig in i en förveckling där det blir svårt att finna vägen ut. Med Lindhés och Strindbergs texter som exempel blir den komplexitet som ordet kris inbegriper synlig. Det är ett ord som författarna kan använda för att belysa ett sinnestillstånd. Det finns här relationer till det grekiska ursprunget av ordet kris som en avgörande prövning; det belyser den förlorade individen och hur hon eller han tar sig igenom prövningen, för att på andra sidan bli en hel människa.

Resonemanget kan jämföras med det idéhistorikern Karin Johannisson för om ordet melankoli som en förlust av mening i tillvaron, men också som en förlust av språk och handlingskraft. Johannisson gör en fenomenologisk tolkning av hur den förlorade varelsen har en brist på i-världen-varo.¹⁸ Män-

16 Ibid., s. 65. Resonemanget kan jämföras med Jessica Enevolds diskussion om *Homo discriminus* i denna antologi.

17 Bachelard (1994), s. 201.

18 Johannisson, Karin (2010), *Melankoliska rum: om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*, Stockholm: Bonniers, s. 29.

niskans existens av att vara i världen är ett, för att återigen tala med Bachelard, ”blockerat förflutet och en spärrad framtid”.¹⁹ På ett liknande sätt framställs krisen som en brist på i-världen-varo, som ett tomt nu, individens oförmåga att binda samman sitt förflutna med nutiden och framtiden. Samtidigt finns, i Strindbergs och Lindhés användning av ordet kris möjligheten för individen att återigen kunna binda samman det förflutna med nutiden och framtiden. Krisen betraktas utifrån den som redan kämpat sig igenom och som med nya visdomar kan se tillbaka på vad man lärt sig. Precis som det i betydelsen av ordet kris finns en positiv konnotation om förbättring och förändring, framställer även Lindhés romanperson krisen som något man bör förhålla sig positiv till.²⁰ Det kan tolkas som att den förlorade individen har hittat ett helt i-världen-varo igen genom krisen. För Strindbergs del innebar det att på nytt kunna skriva. Men det handlar inte enbart om att binda samman det förflutna med nutiden och framtiden, utan att skapa en ny berättelse om vilket förflutet man kommer ifrån och vilken framtid man väntar sig. Strindberg inser genom sin kris hur lätt gåvan att skriva kan förbrukas, något han själv gått igenom och nu dragit lärdom av. Denna erfarenhet genom krisen skapar en visshet, eller självtillit för att använda Lindhés ord, inför framtiden. Individen är inte förlorad utan ser snarare en möjlighet med framtiden.

Kris är ett ord som ges betydelse genom de metaforer och berättelser som kopplas till det. Genom de två exempel som givits inledningsvis ser vi hur ordet både har en betydelse som går tillbaka till sitt grekiska ursprung och en mer kristen betydelse. I nästa avsnitt ska jag analysera hur ordet får en ny innebörd inom psykiatrin i Sverige i slutet av 1960-talet och i början av 1970-talet. Men det är också centralt att se hur den tidigare betydelsen finns kvar i psykiatrin.

Krisen och psykiatrin

I sina memoarer *Mitt psykiatriska liv* berättar Johan Cullberg att han var osäker på vad han skulle göra med resultaten från en fallstudie där han intervjuat 56 kvinnor som förlorat ett barn i direkt anslutning till förlossningen. Han ansåg sina resultat om kvinnornas psykiska reaktioner som självklara.²¹ Men kollegan Loma Feigenberg, psykiatriker och onkolog, påpekade studiens vetenskapliga värde och Cullberg gick vidare med de insikter han fått tack vare intervjuerna. Genom att närmare studera de olika skrifter som Cullberg producerade från fallstudien är det möjligt att ge en bild av hur

19 Bachelard (1994), s. 202.

20 Koselleck, Reinhart (2006), ”Crisis”, *Journal of the History of Ideas*, 67 (2), s. 357–400.

21 Cullberg, Johan (2007), *Mitt psykiatriska liv: memoarer*, Stockholm: Natur & Kultur.

den psykiatriska krisen blir en central term i Cullbergs forskning, men det ger också en bild av hur begreppet kom att användas inom den psykiatriska forskningen i början av 1970-talet.

Johan Cullberg mötte i mitten av 1960-talet två kvinnor som efter att de förlorat sina barn vid förlossningen hade gått in i en akut psykos. Cullberg följde kvinnorna en tid och pratade även med deras makar. Kvinnorna återhämtade sig men lämnade Cullberg frågande efter mer kunskap för att kunna hjälpa kvinnor i liknande situationer. Han upplevde att de psykiatriska läroböcker som fanns vid denna tid var otillräckliga. Han startade därför ett forskningsprojekt och i sina memoarer skriver han att han "blev intresserad av att undersöka vad som skedde med vanliga kvinnor då de råkar ut för detta".²²

År 1966 gav Cullberg ut studien om de psykiska reaktionerna hos de kvinnor han hade intervjuat. Två artiklar publicerades i *Läkartidningen* under rubrikerna "Reaktioner inför perinatal barnadöd (I): Psykiska följder hos kvinnan" samt "Reaktioner inför perinatal barnadöd (II): Förhållandet patient-läkare".²³ Cullbergs studie byggde på intervjuer av 56 kvinnor, intervjuer som fokuserade på kvinnornas psykiska reaktioner på att deras barn hade avlidit vid eller i anslutning till förlossningen. Studiens syfte var att täcka den kunskapsbrist som fanns rörande "kvinnors psykiska anpassning till detta trauma".²⁴ Den första artikeln undersökte hur icke psykiskt sjuka individer reagerar på ett psykiskt trauma och de problem som kan uppkomma. Cullberg drar i artikeln likheter med de problem som förekommer vid exempelvis plötsliga handikapp, större operationer samt krigsneuroser. Det är en artikel som inte diskuterar kris, utan kvinnornas psykiska tillstånd betraktas först och främst som ett trauma, alltså en psykisk påfrestning snarare än en process som kvinnorna skulle ta sig igenom. Samtidigt pekar resultatet på hur en psykiskt frisk människa kan drabbas av en händelse som hon inte psykiskt kan hantera. Denna insikt kom Cullberg att utveckla i sin nästa artikel i *Läkartidningen* 1968 och där också kris kom att bli ett centralt och bärande ord för analysen.

Redan i rubriken – "Krispsykoterapi" – möter vi ordet kris.²⁵ I artikeln gör Cullberg ett försök att skilja neuroser från akuta krisreaktioner, dels för att patologin framställdes som annorlunda, dels för att den psykoterapi-

22 Ibid., s. 157f.

23 Cullberg, Johan (1966a), "Reaktioner inför perinatal barnadöd (I): Psykiska följder hos kvinnan", *Svenska Läkartidningen*, 63, s. 3980–3986; Cullberg, Johan (1966b), "Reaktioner inför perinatal barnadöd (II): Förhållandet patient-läkare", *Svenska Läkartidningen*, 63, 4065.

24 Cullberg (1966a), s. 3980.

25 Cullberg, Johan (1968), "Krispsykoterapi", i *Svenska Läkartidningen*, 65, s. 2559–2562.

peutiska situationen ansågs vara olika. I motsats till de två tidigare artiklarna ges här en definition på det psykiska kristillståndet: ”Till psykiska kristillstånd kan räknas *misslyckade försök att anpassa sig till en primärt extra-psykisk livssituation av för personligheten övermäktig eller hotande art*, som drabbar individen sedan psykets grundstrukturer blivit någorlunda fixerade”.²⁶ Den något snåriga definitionen blev tydligare i senare texter, vilket jag ska återkomma till. Vad som här är av intresse är hur Cullberg definierar krisen som något som uppstår i livssituationen. Krisen var något som kunde drabba alla människor om deras livssituation blev dem övermäktig. Hos Cullberg finns en medicinsk argumentation som har till sin uppgift att förfina det medicinska instrumentet för att skilja neuroser och akuta krisreaktioner åt. Går vi tillbaka till kvinnorna i de två första artiklarna kan vi se att de hade hamnat i just en sådan extra-psykisk livssituation som var dem övermäktig. Cullberg hade genom sin studie insett att det här inte handlar om neuroser som kvinnorna hade hamnat i utan snarare ett psykiskt kristillstånd som krävde en annan medicinsk insats. Han kom därmed att bruka ordet kris som en psykologisk term, som i längden skulle vara till gagn för alla människor som inte var psykiskt sjuka, men som sökte psykiatrisk hjälp. På detta sätt skilde sig användningen av ordet kris åt från hur till exempel Strindberg och Lindhé använde det. Hos sekelskiftesförfattarna är kris ett ord som synliggör den borgerliga mannens sökande efter en identitet medan Cullberg söker efter en användning som ska gälla alla patienter, oavsett kön eller klass. Men när ordet kris infördes som psykologisk term kom också ordets tidigare metaforiska betydelser att färga det medicinska språket.

I artikeln ”Krispsykoterapi” blir detta tydligt när Cullberg beskriver de situationer som kan försätta individen i en kris: ”Dessa situationer kan för den som tidigare klarat upp sitt liv relativt hyggligt totalt bryta upp hans existensbas och tidigare förankringar.”²⁷ Här återfinns metaforen att likt ett fartyg förlora sin förankring och planlöst driva omkring på det ändlösa hav som kallas livet. Det är en beskrivning av att förlora sin, för att använda Cullbergs ord, existensbas, även detta en metafor om att vi människor har en bas, en stödjepunkt, för vår existens. Fartygsmetaforen har likheter med den tidigare beskrivningen av den förlorade varelsen, där krisen försätter människan i ett tomt nu. När trauma byttes ut mot ordet kris kom också det medicinska språket att färgas av den betydelse som tidigare fanns i ordet i form av en brist på i-världen-varo.²⁸

26 Ibid., s. 2560.

27 Ibid.

28 Johannisson (2010).

I den kortare skriften ”Det psykiska traumat – Om kristeri och krispsykoterapi”²⁹, som kom 1971 i Svenska föreningen för psykisk hälsovårds monografiserie, fortsatte Cullberg att undersöka krisens betydelse. I sina memoarer beskriver han tillkomsten av skriften: ”Där skildrade jag det psykologiska omhändertagandet efter krisen och olika fallgropar vid samtalet med en krisdrabbad. Att stå för ett ’vikarierande hopp’ såg jag som en av de viktigaste funktionerna för professionella.”³⁰ Vad som var nytt i skriften var att Cullberg valde att förfina definitionen av kris genom att särskilja den ”psykiska krisen” från ”utvecklings- eller mognadskriser”. Utgångspunkten för denna särskiljning var återigen medicinskt motiverad: ”Då det psykoterapeutiska handläggandet ofta kräver mycket mera kunskande vad gäller utvecklings- och mognadskriser finns det dock anledning att behandla dessa separat.”³¹ Samtidigt som kris nu definierades tydligare som ett psykiskt tillstånd, kom också ordvalet ”utveckling” och ”mognad” att referera till en liknande betydelse av ordet kris som fanns i Strindbergs och Lindhés texter; det handlar här inte om neuroser utan snarare om krisen som förfinar och höjer människan. Så är också historien fylld av mer eller mindre tydliga psykiska diagnoser som ger ”den drabbade” ett socialt kapital att kunna bruka för att hävda en specifik identitet. Exempel på detta är den känsliga mannen eller den neurotiska kvinnan.³² Genom ordvalet ”utveckling” och ”mognad” försöker Cullberg definiera specifika livssituationer som normala, istället för att de skulle ges en sjukdomsförklaring. I skriften skriver han: ”Mognadskriser uppstår normalt i varje människas liv och deras utveckling kommer för det mesta smygande. De yttre händelserna har ofta underordnad betydelse.”³³ Samtidigt som mognadskrisen framställs som ett normalt förlopp i en människas liv, blir det ett psykiskt tillstånd som bör klassificeras och särskiljas från andra diagnoser.

”Det psykiska traumat” kan på detta sätt läsas utifrån den kritik mot de rådande psykiatriska diagnoserna – ”sjukdomsdiagnoser” – som vid slutet av 1960-talet och i början av 1970-talet blev mer utbredd både i Sverige och internationellt.³⁴ Samtidigt som mognadskrisen skrivs fram i en traditionell medicinsk diskurs, är den en kritik mot ett rådande synsätt på den psykiskt sjuka människan. Mognadskrisen blir här extra intressant eftersom den i

29 Cullberg, Johan (1971), ”Det psykiska traumat – Om kristeri och krispsykoterapi”, *Sfb:s monografiserie*, nr 1.

30 Cullberg (2007), s. 171.

31 Cullberg (1971), s. 5.

32 Johannisson (2010).

33 Cullberg (1971), s. 5.

34 Björk, Maria (2011), *Problemet utan namn? Neuroser, stress och kön i Sverige från 1950 till 1980*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

så hög grad framställs som ett normalt inslag i alla människors personliga utveckling, den blir nästintill eftersträvansvärd. I inledningen till skriften framkommer detta perspektiv som tydligast:

Psykiska kriser är något som vi alla kan förmodas råka in i – den som aldrig gör det är snarare att beklaga. Det är också en situation där vi alla borde ha rätt till hjälp – hjälp att lyssna ut våra egna lösningskapaciteter, att inte springa ifrån den ibland smärtsamma självdefinieringen som situationen ofta innehåller.³⁵

Kris plockades upp som ett begrepp med inneboende möjligheter att inte bara indirekt kritisera den medicinska psykiatrin, utan också som ett begrepp som möjliggjorde att se varje människa som en psykologisk individ som hade rätt till självdefiniering och till psykologisk hjälp. De 56 kvinnorna som förlorat ett barn i direkt anslutning till förlossningen hade genom sina intervjuer gett en bild av hur ”den normala” människan kunde hamna i en svår livssituation; från denna insikt utvecklade Cullberg en begreppsapparat för att förklara psykiska kriser. Centralt för denna utveckling var utvecklings- eller mognadskriserna som på många sätt knöt an till en mycket äldre betydelse av ordet kris. Att koppla samman kris med utveckling var något Cullberg skulle komma att utveckla i den bok som kom fyra år efter skriften.

Den utvecklande krisen

År 1975 introducerar Cullberg ett mer genomarbetat synsätt på den psykiska krisen i sin bok *Kris och utveckling*³⁶. Cullbergs bok fick en stor utbredning även utanför den psykiatriska professionen och har fortsatt att tryckas i omarbetade utgåvor. I förordet knyter Cullberg samman de tidigare artiklarnas resonemang med det resonemang han utvecklar i boken: ”Vårt liv är en lång serie av psykiska kriser. Krisen är en förutsättning för utveckling och självkännedom – den kan också innebära inkörsporten till livslång psykisk invaliditet.”³⁷ På detta sätt kom han att utveckla sitt resonemang om hur människor kan hamna i psykiska kriser när en ny livssituation uppenbarar sig, men också som ett begrepp för att förstå hela människans utveckling från spädbarnstiden till ålderdomen och döden. I sina memoarer tydliggör han syftet med bokens tillkomst, att det handlade om att ”göra en bredare studie av krisbegreppet, där jag också tog in människans så kallade utvecklingskriser; de naturliga, men ändå utmanande, situationer som vi möter under livets olika faser”.³⁸

35 Cullberg (1971), s. 3.

36 Cullberg (1980).

37 Ibid., s. 7.

38 Cullberg (2007), s. 171.

I *Kris och utveckling* gavs alltså en mer specifik definition av den psykiska krisen, än vad som hade gjorts i de tidigare artiklarna och skriften. Inte minst i den definition av det psykiska kristillståndet som Cullberg ger i boken återfinns en precisering som tidigare saknats:

Ett psykiskt kristillstånd kan man sägas befinna sig i då man råkat in i en sådan livssituation att ens tidigare erfarenheter och inlärdade reaktionssätt inte är tillräckliga för att man ska förstå och psykiskt bemästra den aktuella livssituationen.³⁹

Skillnaden jämfört med den tidigare definitionen är att denna senare ser det psykiska kristillståndet som en reaktion på att tidigare erfarenheter och inlärdade reaktionssätt inte räcker till, medan den första definitionen från "Krispsykoterapi" definierade kristillståndet som en reaktion på att individen misslyckats med att anpassa sig till en specifik livssituation. Definitionen hade på detta sätt gått från att förklara reaktionen på individens psykiska tillkortakommande till att snarare betrakta kristillståndet som en central del i individens utveckling. Detta var inte ett helt nytt perspektiv för Cullberg, utan framkom också i skriften från 1971. Genom att få erfarenhet av den nya livssituationen var det psykiska kristillståndet också en möjlighet till utveckling. Det var därmed en definition som inte enbart behandlade psykisk kris, såsom det diskuterades i "Det psykiska traumat", utan det var en definition som också kunde innefatta utvecklings- eller mognadskriserna. I boken benämns dessa utvecklingskriser som livskriser och 40-årskriser, och det är dessa som avslutningsvis kommer att diskuteras.

40-årskrisen tar sin utgångspunkt i att individen, som psykologerna menar, börjar få en ökad medvetenhet om livets ändlighet; det kan handla om att de egna föräldrarna börjar bli gamla eller dör, men också att den egna kroppens ålderstecken börjar framträda tydligare.⁴⁰ I begreppet finns också andra faktorer som kan skapa krisen, det kan handla om att barnen flyttar hemifrån eller att man stöter på problem på arbetsmarknaden. Men vad som kanske är mest signifikativt för denna kris är hur individen, som Cullberg skriver, "halkat in i en livsrutin under vilken man långsamt upplever sig förstelna".⁴¹ Det är denna metafor om förstelning som jag ska stanna kvar vid och analysera.

Beskrivningen av 40-årskrisen går från att definiera möjliga faktorer som leder fram till en kris, till att beskriva en djup och inneboende känsla av att vara förstelnad. En förståelse för det förstelnade kan fås genom Gaston

39 Cullberg (1980), s. 12.

40 Jaques, Elliott (1965), "Death and the Mid-Life Crisis", *International Journal of Psycho-Analysis*, 46, s. 502-514.

41 Cullberg (1980), s. 83.

Bachelard som söker efter det förstenande drömmeriets metaforer i stenens föraktfulla hårdhet när han skriver:

Detta plötsligt avbrutna liv, det är någonting annat än ålderdomssvagheter. Det är själva ögonblicket för Döden, ett ögonblick som inte vill skingras, som drar ut på skrällen i det oändliga och som inte medför någon vila genom att göra allting orörligt.⁴²

Att metaforiskt framställa livet som förstelnat, som dött, hårt och orörligt, är också att framställa människan som den förlorade individen som vi mött tidigare. Här finner vi likheter med krisen som skapar ett liv i labyrint, men medan den förlorade varelsen i labyrinten gjorde allt för att hitta ut, söker den förstelnade varelsen uppbrottet.

Det är därmed inte heller konstigt att Cullberg skriver att förstelningen föder uppbrottet:

Genom detta kommer ett slags panikupplevelse med behov av uppbrott. Man kan börja hårdräna fysiskt, klä sig lite ungdomligt eller på annat vis utsätta sig för omgivningens mer eller mindre sarkastiska kommentarer.⁴³

Det är genom uppbrottet som den förlorade individen tar sig ut från sitt förstelnade liv. Livskrisen tar här form i den panikupplevelsen av att individen ser slutet på sitt liv, att denne upplever sig ha gjort fel val i livet eller att personen i fråga vill gå vidare i livet men att omgivningen försvårar ett sådant uppbrott. Vad som är centralt i Cullbergs resonemang är att denna livskris ska ses som en av många utvecklingsfaser individen måste ta sig igenom på ett positivt sätt för att också komma stärkt ur den. Cullberg skriver:

I den syn på människans liv som är genomgående i denna bok ligger att såväl de normala livskriserna som den traumatiska krisen *innebär en förutsättning för mänsklig utveckling och mognad*. Med mognad behöver man inte nödvändigtvis avse ökad styrka, motståndskraft och förmåga att njuta av livet, utan snarare ökad kunskap och *insikt* om livets förutsättningar, liksom om egna och andras resurser och begränsningar. Mognad innebär därför, enligt detta synsätt, både en pessimistisk och en optimistisk aspekt. Pessimistisk, därför att begränsning och det slutgiltiga försvinnandet hör till livets oundvikliga förutsättningar. Optimistisk, därför att de egna resurserna till glädje, gemenskap, kärlek och arbete i samverkan med andra människor innehåller en ständig möjlighet till förändring och utveckling av både individen och samhället.⁴⁴

42 Bachelard (1992), s. 209.

43 Cullberg (1980), s. 83.

44 Ibid., s. 98.

Genom att följa Cullbergs olika texter kan vi se hur livskrisen som begrepp tar form och hur ordet kris får en annan innebörd av Cullberg och hans användning av psykoanalysen. Livskrisen i sig genererade inte några förlorade varelser utan det var i krisen som det fanns möjligheterna till insikt och mognad. Liksom i de tidigare skrifterna betraktas krisen här som något positivt för individen och något hon bör gå igenom. Cullberg menar också att det inte bara är för individens egen förändring och utveckling detta är viktigt, utan även samhället utvecklas genom de kriser dess medborgare går igenom.

Centralt för denna syn är att krisen inte betraktas som att individen ska hitta tillbaka till den väg hon vandrat, utan snarare att hon ska inta en ny roll i livet. Vi såg inledningsvis hur Lindhés och Strindbergs användning av ordet kretsade kring den urspårade människan som på olika sätt tar sig tillbaka till den stig Gud har valt ut för henne att vandra på. Stigen har legat där hela tiden och det handlar inte om att människan ska hitta någon ny stig. I Cullbergs bok finns inte någon sådan sakral betydelse utan han söker efter en annan förståelse för de kriser han möter hos sina patienter. Under ett antal år i slutet av 1960-talet och i början av 1970-talet testar han sig fram i olika texter och det blir först i boken *Kris och utveckling* som vi finner ett tydligt och genomarbetat perspektiv på den individuella krisen. Ord som förändring och utveckling blir centrala för den syn Cullberg nu lägger på krisen. Det handlar inte längre om att hitta tillbaka, utan om att individen genom krisen ska växa och bli en annan människa.

Avslutning

Jag ska återvända till Strindberg, men inte genom hans egna texter utan genom Cullbergs analys av hans så kallade *Inferno*-kris. I boken *Skaparkriser: Strindbergs Inferno och Dagermans* genomför Cullberg en psykoanalytisk studie av Strindberg genom de brev och böcker han efterlämnat.⁴⁵ Vad som är intressant i denna studie är att Cullberg analyserar och betraktar Strindbergs *Inferno*-kris inte enbart som en psykisk kris utan också som en utvecklande kris. I boken återfinns vi många av de metaforer som beskrivits tidigare i kapitlet. En sådan är den förlorade varelsen där Strindberg beskrivs som om han går under, men också att han förlorar sig i den kreativa upptäckts labyrint: ”Men stigarna till nytänkandet, till den kreativa upptäckten kan vara lika ommarkerade, lika labyrintiska och lika ovissa som stigarna till galenskap”, skriver Cullberg.⁴⁶ Det psykoanalytiska språkbruket och de gömda metaforerna i språket går hand i hand. Samtidigt är Cullbergs

⁴⁵ Cullberg (1992).

⁴⁶ *Ibid.*, s. 38f.

undersökning av *Inferno*-perioden psykoanalytisk, vars begrepp, förståelse och tolkningar genomsyrar sätten på hur ordet kris används och förstås. I förordet skriver också Cullberg att kunskapen om Strindbergs liv samt det Strindberg själv skrivit ”ökar vår förståelse för hur kriser av detta slag hänger ihop med vår tidigare utveckling och med aktuella belastningar”.⁴⁷ På detta sätt vill Cullberg ge den stora mängden förvirrande fakta som Strindberg lämnade efter sig i form av bland annat romaner och brev en psykoanalytisk tolkning.

Vi återfinner i Cullbergs beskrivning också en bild där Strindberg inte bara genomgår en individuell kris utan också en psykisk växtprocess:

Skeendet är psykologiskt sett Infernoperiodens stora projekt – Strindberg reparerar genom detta sin bräckliga och traumatiserade självkänsla. Men det är naturligtvis väsentligt att han, med sitt införlivande av den gudomliga Fadern utan ett samtidigt omvärderande och integrerande av de onda och de goda aspekterna av den jordiska fadern, inte kommer att kunna genomgå en mera radikal psykisk växtprocess.⁴⁸

I Cullbergs psykoanalytiska perspektiv blir Strindbergs kris en radikal psykisk växtprocess. Här tolkas självkänslan som både bräcklig och traumatiserad, men något som växer genom krisen. Detta är en beskrivning av krisen som inte har så mycket med hur Strindberg själv beskrev den och som analyserats inledningsvis i kapitlet, utan snarare är denna analys starkt präglad av den förändring av den individuella krisen som skedde under början av 1970-talet.

Bilden av den inre psykisk växtprocess är ett modernt betraktelsesätt på hur människans identitet utvecklas och har ingenting med hur Strindberg själv beskrev den individuella krisen i brev och böcker. Snarare visar boken *Skaparkriser* hur de metaforer som ger förståelse för sådana abstrakta ord som kris också färgar synen på den utvecklande människan. Ordet har en anpassningsbarhet och en flertydlighet som gör det möjligt att använda ordet för att förklara och förstå oss själva och våra medmänniskor, i vår omgivning och historiskt. Det kan handla om Strindberg, en nutida kändis eller, för att återvända till exemplet i inledningen, en terrorist. En forskning som intresserar sig för krisen tar sin utgångspunkt i detta bredda förklaringsvärde.

47 Ibid., s. 8.

48 Ibid., s. 105.

JESSICA ENEVOLD

En sprucken verklighet

Den ludiska vägen från kris

till hälsa i *The Biggest Loser*

I came here to lose weight, not to play games

Ramone, 24 år, deltagare, *The Biggest Loser* säsong 12

Tre gravt överviktiga personer står i ett rum fyllt av sockerdoftande flotturmunkar. Stora som lastbilsdäck hänger de som dekorationer på väggarna runt omkring dem – glaserade, chokladdoppade, ströslade donuts överallt på hyllor och fat. Varje person har ett bord framför sig och skiljs från de andra med hjälp av en tunn vägg. På given signal har de tre minuter på sig att äta från en pyramid av minimunkar som står framför dem på en tallrik – så många de vill. Men de kan också välja att låta bli. En av dem skruvar tummarna och väger från fot till fot, plockar sedan försiktigt upp en sockrad ring, trycker den mot näsborrarna och drar in dess söta doft och suckar. Den andra deltagaren knäpper händerna på ryggen och stirrar stint upp i taket, fast besluten att inte låta sig påverkas av sötsakerna på bordet. Den tredje plockar i rask takt i sig elva donuts som han sväljer med klunkar ur sin medhavda vattenflaska. Den första frestelsen i säsong 12 av *The Biggest Loser* har inletts.

Det finns möjligtvis inget tema, förutom sex, som går hem bättre i media och säljer fler tidningar, videor, böcker och andra konsumtionsvaror än bantning. Den eviga frågan som alla söker ett svar på verkar vara: Hur kan man enklast och snabbast tappa i vikt? Beskrivningen ovan är ett utdrag från *The Biggest Loser*¹, hädanefter refererat till som *BL*, en amerikansk dokusåpa eller så kallad *Reality TV*, en *gameshow* byggd kring temat viktninskning, som presenterar en radikal lösning på problemet. Den är inte enkel, men under förutsättningarna sensationellt snabb. Programmets sjukligt övervik-

¹ *The Biggest Loser*, ABC/NBC 2004.

tiga² deltagare tävlar i att gå ner i vikt under en period av sex månader. Mellan en och 16 veckor av denna tid tillbringas på Biggest Loser Ranch i Malibutrakten i Kalifornien. Tv-tittarna får följa 16–20 deltagare under 16 veckor och sedan återse dem i en *grand finale* den sjuttonde veckan. Programmet visas med en eftersläpning om åtta veckor, så att finalen den sista veckan presenterar resultatet av sammanlagt 24 veckors träning och diet. Finalen inkluderar även de som slagits ut under tävlingens gång; varje vecka har en av de som gått ned minst röstats ut. Tre kvarvarande finalister tävlar om ett pris om 250 000 dollar och övriga utslagna deltagare tävlar om ett *at home-prize* om 100 000 dollar som vinnas av den som lyckats gå ned flest kilon på egen hand. Deltagarna vägs vid finalen in en efter en i en ceremoniell procedur med spektakulära filmklipp. Det kritiska läget och utseendet ”före” och, i de flesta fall, sensationella tillståndet ”efter” *BL*-processen visas upp. Viktnedgången ligger på mellan 20 procent och uppseendeväckande 50 procent av den ursprungliga kroppsvikten. Detta uppvisande av personlig fysisk, men även psykisk, transformation gör att *BL* ibland också räknas till så kallad *makeover*-television. Tv-programmet, som lanserades 2004, har miljoner tittare, cirka 25 lokala nationella varianter produceras runt om i världen och programmet sänds i cirka 90 länder.

Det inledande utdraget beskriver en sekvens i säsongens första *temptation*, frestelse. Kan deltagarna stå emot eller inte? Paradoxalt nog är det den som äter mest som vinner en fördel i tävlingen. Det kan tyckas högst ineffektivt att man måste äta för att vinna en tävling som handlar om viktne­dgång, men det är just denna paradox som karakteriserar vad jag här benämner *a game* och jag använder avsiktligt den engelska termen, ett språkval jag förklarar längre fram. Filosofen Bernard Suits definierar 2005 i *The Grasshopper* en aktivitet som *a game* som den aktivitet som resulterar av att man antagit en *lusory attitude* (från latinets *ludus*, ungefär *game*) och åtagit sig att nå ett mål genom att acceptera en tillämpning av en uppsättning regler, medel eller verktyg, som gör det mindre effektivt att nå det målet.³ Golf spelas till exempel inte genom att man tar bollen från ena sidan av ett fält i handen och springer över och släpper ned den i ett hål på andra sidan

- 2 Sjuklig övervikt, eller patologisk fetma definieras bl.a. m.h.a. *body mass index* (BMI). Vid sjuklig fetma har individen ett BMI över 50. Normalviktiga ligger mellan ca 18 och 25. Dessa individer har också det som kallas metaboliskt syndrom, vilket innebär att man redan fått eller riskerar att drabbas livshotande kardiovaskulära sjukdomar som hjärtinfarkt och diabetes typ 2. See t.ex. Amerikanska National Institute of Healths websidor för detaljerade förklaring av denna patologi (NIHL 2012).
- 3 Suits, Bernard (2005), *The Grasshopper: Games, Life and Utopia*, Peterborough, Ont.: Broadview Press.

detta fält, vilket vore det mest effektiva sättet att uppnå målet: att få bollen i hålet. *BL* är utan tvekan *a game* som uppfyller Suits definition genom sina ludiska aktiviteter och strukturer. Ludisk används i detta kapitel för att terminologiskt hålla samman ett flertal fenomen, objekt, aktiviteter, kvaliteter, uttalande med mera i det empiriska materialet som kopplas ihop med ordet *game*.⁴ Jag använder förenklande och övergripande ordet strukturer som en förkortning för olika typer av ludus-relaterat innehåll.

I det här kapitlet vill jag föreslå en förståelse av *BL* genom att läsa programmet genom dess ludiska strukturer. Tidigare studier av *reality TV* som inkluderar *BL* nämner oftast dess ludiska kvaliteter endast flyktigt. De tar dem för givna som ett inarbetat programformat och fokuserar i större grad på frågor om till exempel självdisciplin⁵, representationer av den feta kroppen⁶ eller dess informativa kvaliteter och möjligheter att utbilda kring hälsa.⁷ Stor kritik har riktats mot dokusåpor för att de är elaka och grymma och att de bör betraktas som kommersiell smörja som håller folk fångslade vid sina tv-apparater; i denna betraktelse återfinns förstås den välbekanta Frankfurtskolans litania över populärkultur som opium för folket. Ett annat perspektiv på dessa program är att betrakta dem som interventioner, ett utslag för den moderna statens misslyckande att ta hand om behövande människor, vars omhändertagande istället läggs ut på entreprenad eller på individen själv.⁸ Jag hävdar i detta kapitel att de ludiska strukturerna är grundläggande för programmets framgång och att lägga fokus på dem genererar en tolkning som delvis kan förklara varför *BL* faktiskt lyckas som interventionsprogram och varför de verkar kunna tillhandahålla transformationsredskap i en krisande och sprucken verklighet.

- 4 Enligt Roger Caillois (1961) är *ludus* något annat än *paidia*, nämligen regelbaserad lek snarare än fri lek eller allmän lekfullhet. I mitt kapitel håller jag mig i princip till denna uppdelning, men utökar termen till att vara en samlingsterm för allt – adjektiv, verb, substantiv – som jag uppfattar som nära besläktat med det engelska ordet *game*. Se Roger Caillois (1961), *Men, play and games*, New York: The Free Press of Glencoe.
- 5 Andrejevic, Mark (2004), *Reality TV: The Work of Being Watched*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers.
- 6 Exv. Sender, Katherine & Sullivan, Margaret (2008), "Epidemics of Will, Failures of Self-esteem: Responding to Fat Bodies in the Biggest Loser and What Not to Wear", *Continuum*, 22 (4), s. 573–584.
- 7 Christenson, Peter & Ivancin, Maria (2006), "The 'Reality' of Health: Reality Television and the Public Health", Henry J. Kaiser Family Foundation, <http://www.kff.org/entmedia/upload/7567.pdf> [hämtad 2011-03-15].
- 8 Murray, Susan & Ouellette, Laurie (red.) (2004), *Reality TV: Remaking Television Culture*, New York, N.Y.: New York University Press; Ouellette, Laurie & Hay, James (2007), *Better Living Through Reality TV*, Oxford: Blackwell; Andrejevic (2004).

Gamification

Speldesigner och forskningsledare vid Institute of the Future i Palo Alto, Kalifornien, Jane McGonigal, skriver i sin senaste bok, *Reality is Broken*, att det faktum att så många människor emigrerar till den virtuella världen – ”the world of games” – antyder att det är något fel på verkligheten.⁹

Where in the real world, is that gamer sense of being fully alive, focused, and engaged in every moment? Where is the gamer feeling of power, heroic purpose and community? Where are the bursts of exhilarating and creative game accomplishments? Where is the heart-expanding thrill of success and team victory? [...] the real world just doesn't offer up as easily the carefully designed pleasures [...] the powerful social bonding afforded by virtual environments. Reality doesn't motivate us as effectively. Reality isn't engineered to maximize our potential. Reality wasn't designed from the bottom up to make us happy. [...] Reality, compared to games, is broken.¹⁰

Ska spel därmed avskaffas så att vi åter blir ett med den vanliga världen? Nej, tvärtom. Verkligheten ska göras mer meningsfull genom att vi genomsyrar den med ludiska strukturer. McGonigals ambition är både ludisk och långtgående: Hon vill förklara, som undertiteln på hennes bok lyder, *Why Games Make us Better and How They Can Change the World*. Boken representerar ett ambitiöst bidrag till en trend inom marknadsföring, näringsliv, speldesign, sociala medier, interaktiva web-sajter med mera som kallas för *gamification*. (På svenska används ibland termen ”spelifiering.”) *Gamification* innebär att man bygger in ett slags vinstmekanism i form av en virtuell utmärkelse (*achievement*) för att man loggat in på en sida, rapporterat sin geografiska position (exempelvis i applikationen *Foursquare*¹¹) eller kryssat i en ruta ett visst antal gånger, eller samlat ett visst antal kor eller majscolvar (till exempel i Facebookspelet *Farmville*¹²).

Gamification-trenden¹³ och McGonigals bok, är några anledningar till

9 McGonigal, Jane (2011), *Reality is Broken: Why Games Make us Better and How They can Change the World*, New York, N.Y.: Penguin Press.

10 Ibid., s. 3.

11 *Foursquare* (Crowley, Dennis & Selvadurai, Naveen 2009), applikation.

12 *Farmville* (Zynga 2009), spel

13 *Gamification* har kritiserats hårt av speldesigners som motsätter sig vad de anser är en släpphänt appropriering av deras estetiska och intellektuellt drivna yrkeskunskande för simplistiska, ideologiskt krassa (läs, strikt kapitalistiska) applikationer. *Gamification* anses inte göra så att en aktivitet uppfyller kriterierna för att man har varken spelat något och framförallt inte ett spel. Ian Bogost, spelforskare och designer, vill hellre kalla dessa mekanismer *exploitationware* (Bogost, Ian. ”Persuasive Games: Exploitationware”, http://www.gamasutra.com/view/feature/6366/persuasive_games_exploitationware.php [hämtad 2011-05-03]. Jag går inte här vidare med denna debatt

att jag funderat närmare på ludiska strukturers betydelser i *BL*. Deltagarna och deras livshistorier representerar för mig ett stycke sprucken verklighet som genom det ludiska kan/ska fixas och förvandlas. Jag återger mer av dessa livshistorier nedan som likt Kristofer Hanssons beskrivning av psykiatriska kriser i denna antologi kan liknas vid livskriser. För mig stod det ganska snart klart att *BL*:s ludiska struktur är ideal för att hantera något som är en så stor utmaning att den blir övermäktig att hantera i en helt ”verklig” värld. Vart tar man vägen när krisen är som störst om det inte finns något eller någon som tvingar kvar en i verkligheten? Hur tar man steget tillbaka till en hälsosammare verklighet utan att helt och fullt konfrontera den? Väldigt förenklat kan sägas att ett sätt att hantera verklighetens utmaning kan för barn vara att hitta på låtsaslekar och för vuxna detsamma, men i något annan form: att konstruera tävlingar, utmaningar, sätta upp mål att nå. De flesta veckotidningar kan en vanlig månad ge den intresserade en mängd exempel på hur detta kan systematiseras. När det gäller viktminskning sätts tiden oftast upp som den största motståndaren – gå ned *X* kilo på *Y* veckor. När du gått ned ett kilo så får du en gul prick; när du har gått ned tre kilo får du en guldstjärna. De två senare exemplen är en känd variant av *gamification* som en av världens mest kända viktminskningsklubbar – Viktväktarna¹⁴ – över hela världen använt sig av i tillägg till en ”vetenskaplig grundsyn” och peppande gruppmöten. *BL* är en sådan liknande tävling och jag vill här visa hur *BL*, på grund av dess ludiska struktur, kan förse sina deltagare med verktyg som tillåter dem att befinna sig i ett gränsland mellan verklighet och icke-verklighet. Denna paradox, hävdar jag, är transformationsgrundande.

Ludisk diskurs och verklighetsdiskurs

Det ludiska i *BL* ger en bas för formulering av två huvudberättelser om livsmening som åberopas i situationer som kräver svar på frågorna ”vem är jag?”, ”vad är meningen med livet?”, vad är verkligt och viktigt, överkligt, oviktigt?” Handlingar och uttalanden av olika aktörer i *BL* formuleras ofta som tillhörande en av två huvudberättelser om var i tid och rum man befinner sig – det ludiska rummet eller livets rum? Dessa två berättelser skulle också kunna betecknas som en ludisk diskurs och en verklighetsdiskurs. Jag kommer nedan att förklara hur dessa diskurser omsätts, vilket är en av många viktiga paradoxer i *BL*. Jag kommer även redogöra för hur dessa diskurser förhåller sig tillvarandra och hur de sam- och motverkar i fallet *BL*.

annat än att notera och ta med mig den passion som uppstår i debatten och som ger eftertryck till övertygelsen att spel har transformerande kvaliteter som bör tas tillvara och som bör tas på allvar.

14 Nidetch, Jean (1963), *Weight Watchers*.

Paradoxernas paradis

Biggest Loser är i detta kapitel ett diskursivt empiriskt fält. Analysen baseras på närläsning av 200 program om ca 80 minuter (tolv säsonger). *BL* ter sig vid första anblick som ett paradoxalt, kanske till och med groteskt och grymt nöjesprogram om fetma; en tävling i viktnedgång för kvinnor och män som väger mellan cirka 115 och 250 kg. Paradoxalt kan det sägas vara för att temat är kontroversiellt, för att slutmålet med programmet är både *to win a game* och att övervinna en livshotande fetma. Programmets namn är i sig också en paradox – ”den största förloraren” – även om den är lättförklarad: Den som förlorar (tappar) mest i vikt procentuellt sett blir den största vinnaren, vilket avsiktligt vänder på förlorarlogiken och alluderar till den misär många deltagare initialt befinner sig i – de betraktar sig ofta som *losers*, misslyckade. Det som vid ett första påseende kan te sig allra mest paradoxalt är kanske ändå hur en persons livskris och extrema övervikt blir till någon annans underhållning.¹⁵ Den paradox som jag specifikt vill fokusera på här är hur de ludiska elementen blandas och ges i ett metaforiskt sammelsurium där *game* i ena stunden definieras som essentiell, rådande norm och i den andra som en oväsentlig princip. Detta ska förstås som uttryck för de olika diskurser jag nämnde ovan: den ludiska diskursen eller verklighetsdiskursen åberopas omväxlande beroende på kontext och syfte. Denna blandning av definition och diskurs kan härföras till den *employment*¹⁶ av sina handlingar de ständigt gör, det vill säga det ständiga tillrättaliggande av sina och andras

15 Denna paradox är förstås inte ny inom underhållningsindustrin vars *reality-shows* frekvent använder sig av människors vardagsliv och problem för att producera tv. Laurie Oullette och James Hay klassificerar i sin bok *Better Living Through Reality-TV* (2007) *The Biggest Loser* som ett interventionsprogram som i likhet med showerna *Dr Phil* och *How Clean is Your House* kliver in med beteenderåd och social kontroll (s. 64). De förstår dessa typer av tv-underhållning i termer av ”an analytic of government” (s. 8ff) med referens dels till en bred uppfattning av *government* som olika sätt att styra oss själva och andra, dels en mer specifik, Foucault-inspirerad förklaring av det postmoderna välfärdssamhällets makt och styre i termer av liberalism som har teknologiserat pastoralismen i de institutioner och handlingar som kännetecknar civilsamhället (s. 11). Den pastorala tanken om staten som flockens herde i välfärdssamhället har, skriver Oullette och Hay, tagits ytterligare ett steg i det neoliberalistiska samhället där den överlämnas allt mer till privata institutioner och media, samt till individens egen företagsamhet (s. 12). Ett program som *The Biggest Loser* deltar enligt denna logik i ”the reinvention of active responsible citizens” och konceptualiseras av Oullette och Hay som en kulturell teknologi (s. 12ff), men kan också förstås som ”a technology of the self” (Foucault, i Martin, Luther H., Huck Gutman & Patrick H. Hutton (red.) (1988), *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*, Amherst: University of Massachusetts Press).

16 White, Hayden (1973), *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, Baltimore: Johns Hopkins U.P.

livsberättelser¹⁷ som både deltagare, tränare och andra aktörer använder sig av i *BL*. Till detta måste självklart även räknas hopklippningen av programmet, men jag kan på grund av platsbrist inte här tilldela den delen av tillrättalägganden något större utrymme, utan centralt i detta kapitel är analysen av det sända slutresultatet, det som kan tolkas genom skärmen. Härnäst redogör jag översiktligt för *BL:s* ludiska strukturer för att sedan bryta ned dem i mindre detaljer och förklara betydelsen av det ludiska ifrån ett spelforskningsperspektiv, relatera detta till kris för att sedan successivt dra diskussionen vidare in på mer traditionell antropologisk teorimark.

Ludiska strukturer

Programmets ludiska strukturer är tolkade via programtext i vid mening (uttalanden, text, bild). De inbegriper retoriska figurer, exempelvis metaforer och *ludus*-relaterade argument. Deltagare, tränare, läkare med flera intervjuas hela tiden och deras svar klipps in som kommentarer i programmet.¹⁸ Dessutom inbegrips programupplägg och deltagares och tränares handlande. För att göra en sammanfattning, så återfinns det ludiska och är signifikant bland annat i:

1. själva programkonceptet: *Biggest Loser* är en *gameshow*. Man tävlar om 250 000 dollar i förstapris, men även andra priser som bilar, gymutrustning, mat, resor, kontantvinster, presentcheckar;
2. att en *gameshow* är ludisk till sin struktur i och med att den är regelbaserad. Detta är inte fri lek, utan vägen från start till mål är indirekt och kantad av hinder, just så som Suits förklarar varför golf är ett spel och inte en bolltransport från A till B;
3. att det ludiska motiverar: viktminskningen blir en tävling och en utmaning, en av de få saker som kan få människor att göra sådant de normalt inte skulle göra;

17 Enligt Ricoeur skapar människor en s.k. *ipse*-identitet genom att narrativt rekonstruera sitt liv till meningsskapande berättelser. Jag associerar fritt till denna typ av process av *sense-making* utan att förstå den i exakt samma mening. Sense-making förstås också mer i allmän betydelse än i systematisk teoretisk mening, med endast avlägsen koppling till konceptets användning inom exv. organisationsteori (se t.ex. Weick, Karl E. (1995), *Sensemaking in Organizations*, Thousand Oaks, Calif.: Sage;) om storytelling och annan narrativ teori, se t.ex. Czarniawska, Barbara (2008), *A Theory of Organizing*, Cheltenham: Edward Elgar.

18 De som intervjuar syns inte. Jag planerar fältstudier av produktionen där osynliga delar ska synliggöras, dvs. det som ligger utanför kamerafältet och begränsas av produktionen, redigeringen, klippningen etc. Allt som sägs här, som inte hämtats från forum, pressklipp, eller andra media, begränsas alltså av TV-rutan och kan sägas förse tittaren med en "scripted path" (för en förklaring av detta begrepp se exv. Enevold, Jessica (2003), *Women on the road: regendering narratives of mobility*, Diss. Göteborg: Univ.).

4. deltagarnas krisdefinitioner som lett till den grava övervikten och deltagandet i programmet omtalas gärna och ofta i ludiska metaforer: Man ”leker med döden” och ”spelar med livet som insats”;
5. utbildningsmomenten i ranchvistelsen pedagogiseras i ludisk form: Deltagarna förhörs om motion, kost och övervikts ekonomiska konsekvenser för individ och samhälle genom frågesporter som ger priser eller fördelar;
6. hälsoresultat vid före- och efterbesök hos tv-seriens läkare Dr Robert Huizenga, även kallad Dr H, docent vid UCLA Medical Institute och tidigare idrottsläkare för fotbollslaget Los Angeles Raiders, visualiseras ofta med hjälp av datorprogram som sakta tickar en siffra upp eller ned för att till slut landa på ett värde som jämförs med var personen egentligen bör ligga, eller har legat – detta blir också en pedagogisk ludisk genomgång och tävling, likt punkt 5. Man uppmanas tävla mot sitt sämre jag och siffrorna blir en typ av *game parameters*. Exempel på detta finns i säsong II, episod II;
7. att ha lyckats öka sin levnadslängd, vilket visas i en steg för steg-animering, efter att ha minskat sin fettprocent, sitt blodsocker eller blodtryck, som avslutas med ett triumferande grafiskt framställt resultat, kan liknas vid att få en personlig *achievement* (utmärkelse). Denna *gamification* av vardag och industri som nämndes inledningsvis anses generellt sett öka individens motivation att delta;
8. *BL* finns även som datorspelsprogram.¹⁹ Detta används bland annat i en utmaning i säsong II, och datorspelet omtalas även som något som deltagarna kan göra hemma eller spela med sina barn – det presenteras både som ett spel för nöjes skull och ett pedagogiskt och funktionellt verktyg;

Det ludiska förekommer alltså i en mängd fenomen, aktiviteter, artefakter och strukturer relaterade till *BL*. För att tydliggöra det paradoxala i det ludiska kommer jag nedan att angripa det från ett spelforskningsperspektiv och även närma mig språkproblematiken som är behäftad engelskspråkig forskning om spel och lek.

Homo ludens – diskurs och forskning om begreppen *play* och *game*

Det empiriska materialet som behandlas i detta kapitel är engelskspråkigt och jag har där jag anser att det skulle orsaka begreppsförvirring eller betydelseutslätning inte översatt till svenska och inte heller de teoretiska

¹⁹ *The Biggest Loser* (THQ, Nintendo Wii 2009), spel.

förutsättningarna för att diskutera desamma, det vill säga jag utgår huvudsakligen från den engelskspråkiga diskurs där *play/game*-begreppen stöts och blöts, eftersom det på svenska får en annan nyansering i översättningen.

BL är alltså en *reality show*, det vill säga, en show om *verklighet*. *Game* sätts dock ofta i motsats till just *reality*. *BL*-deltagare hörs emellanåt utbrista ”It’s just a game!”; det är inte på riktigt; det är inte verkligt. Deltagarnas allvarliga kristillstånd, det vill säga en mycket påtaglig verklighet, sätts då upp i en dikotomi gentemot *game*, vilket *BL* är enligt de definitioner som givits ovan. Paradoxen i dikotomin *reality/game* fördjupas av språkproblematiken kring ordet *game*. *To play a game*, kan på svenska översättas både till att leka en lek och att spela ett spel. Denna språkliga nyansering existerar inte på engelska, utan är kontext- och tolkningsberoende. Det är en anledning till att spelforskare ständigt strävar efter att definiera vad människor gör *when they play* och varför uppfattningarna om *play* är så väsensskilda – de varierar från mycket starkt gillande av aktiviteter till ogillande och tabubeläggning. *To play golf, handball, soccer, football*, är relativt ”ofarligt” och accepterat, medan *to play Call of Duty, Tetris, World of WarCraft* (datorspel) är mindre sanktionerat, för att inte tala om *gambling*, spel om pengar. Dessa kan också ställas i relation till de mer generellt uppskattade aktiviteterna *play Chess, Monopoly* eller *Scrabble*. Spel/lek är alltså generellt sett värdeladdade och kulturellt rangordnade aktiviteter. De deltar i en språk- och kulturhistoria. Låt mig förklara här helt kort.

Den översättning och nyansering som görs när ett engelskt *play* eller *game*-begrepp uttrycks på svenska som *lek* eller *spel* reflekterar den kulturella och sociala kategorisering som görs av *play* och säger något om hur aktiviteterna spela/leka organiseras och förstås på svenska. Vi leker inte golf, vi leker inte datorspel, vi leker inte *Monopol* – vi spelar dem och kategoriserar dem som spel, inte lekar. Lekar har en mycket specifik betydelse på svenska. Leken tillhör, i den dominerande språkliga uppfattningen av ordet, främst barnomens domäner eller ritualer som dans kring midsommarstången, hoppa grodor, blindbock med mera. Dessa aktiviteter kan förvisso utövas även av vuxna, men ligger för det mesta utanför tävlingsområdet. Detta stämmer dock inte helt och hållet, eftersom lekar, ryttarlekar och vapenlekar även kan vara tävlingar för vuxna och de blir då också spel; spel om någonting, till exempel ära eller pengar. Vokabulären är tät, definitionsförbryllande och mångfacetterad, och springer ur svensk såväl som allmän historie- och etnologisk forskning om militära strategier och övningar, hovens symboliska evenemang och nöjen, sport²⁰, hobby-, lek- och fritidsverksamheter²¹ och

20 Elias, Norbert, & Dunning, Eric (1986), *Från riddarspel till fotbollscup: Sport i sociologisk belysning*. Stockholm: Atlantis.

21 Stattin, Jochum (2007), *Hobbyentusiaster och folkhemsbyggare*, Stockholm: Carlsson.

rollspel²². Det finns goda skäl för att som kände folkloristen och *play/game*-forskaren Brian Sutton-Smith konstatera: *play is ambiguous*.²³

I sin bok, *The Ambiguity of Play*, refererar Sutton-Smith till de många områden inom vilka begreppet *play* förekommer. Han försöker åstadkomma dels en systematiserad förståelse av vardagliga lekpraktiker, dels belysa hur *play scholarship* liksom annan vetenskap är underbyggd av ideologi, vilket han betonar är del i samma projekt som Wittgensteins belysning av hur språk beror på sin kontext och användning och Foucaults anmärkning att kunskap alltid är en maktövning, inte neutral information.²⁴ Sutton-Smith förklarar vidare sitt val av retorik som term:

[E]ach is called a rhetoric because its ideological values are something that the holder likes to persuade others to believe in and to live by. Much of the time such values do not even reach a level of conscious awareness. People simply take it for granted, for example, that children develop as a result of their playing; or that sports are a part of the way in which different states and nations compete with each other; or that festivals are a way in which groups are bonded together; or that contrary to all of these, play is a waste of time.²⁵

Sutton-Smith placerar i sin analys *play* inom sju olika retoriska kategorier. Dessa kategorier är alla kulturellt och ideologiskt färgade, och han placerar dem dels som härstammande från en äldre tid: *play as power*, *play as fate*, *play as identity*, *play as frivolous*; dels från modernare tid: *play as progress*, *the rethoric of the self*, *play as the imaginary*. Sutton-Smiths sju typer av retorik innehåller i sig flera varianter och en retorik bör därför förstås som flera retoriker i en. Dessa har, om vi återvänder till praktiken, olika valör beroende på kontext. I vardagslivet tenderar ofta både spel och lek att (omedvetet, vilket Sutton-Smith också poängterar) hänföras till fält som är positivt präglade: kul, fritid, barn, utveckling, glädje, socialt umgänge och så vidare. De verkar öppna för alla och befrämja en tillfredsställande interaktivitet. Men när tävlingsmomentet i lekar accentueras vrids perspektivet och insatserna ökar. När spelmarkerna i monopol byts ut mot riktiga pengar, när den man leker med inte längre är synlig, som när sonen, dottern eller partnern spelar online-spel, eller lägger hushållspengarna på lotter och poker, då ändrar allting karaktär i vår föreställningsvärld, det vill säga hur

22 Fine, Gary A. (1983), *Shared Fantasy: Role-playing Games as Social Worlds*, Chicago: University of Chicago Press.

23 Sutton-Smith, Brian (1997), *The Ambiguity of Play*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

24 Ibid., s. 11ff.

25 Ibid.

vi ser på aktiviteten och den som utför den. *Play* tolkas då genom en ram av arbetsmoral, som frivolt, som ett ifrågasättande av rätten till individens självtillfredsställelse och utveckling och det varierande värdet i individens eskapistiska tilltag. Det visar sig då ofta *vem* som får leka och *när*. När lekar blandas in i tävlingsssammanhang där spelplanen härmar vardagsrummet och tävlingsmomentet testar förmågan till social ingenjörskonst snarare än renodlad atletism eller intellektuell skärpa, vilket det gör i många exempel på *reality TV*, så infinner sig genast frågorna ”vad kan man spela om och vad får man leka med?”. Svaren formuleras ofta i dikotoma föreställningar om vad som är verklighet och vad som är på låtsas, alltså ’bara’ *game*.

*Stadskampen*²⁶, en svensk tv-satsning som blandar lek och tävling till ett nöjesprogram för hela familjen och vars grenar är igenkännliga och relativt okontroversiella. Andra populärkulturella mediesatsningar sätter ofta sina gränser långt från traditionella svar på vad man får leka med. *Big Brother*, *Expedition Robinson*, *Fear Factor* är några exempel. På ett sätt reproducerar dessa *reality shows* en form av radikala *games* som återfanns i tidig historia: gladiatorspelen – att kämpa på liv och död, för att underhålla andra. tv-programmet *Gladiatorerna*, som nyligen fått en renässans i svensk tv efter många års frånvaro, plockade upp denna tråd, men höll sig för det mesta inom en regelbaserad atletism, som bara i vissa moment dristade sig till att egga upp deltagarna, exempelvis i det så kallade gatloppet, där deltagaren skulle forcera flera stycken gladiatorer som ibland tog i så hårt att deltagaren fick grundligt med stryk och blev rejält upprörd. Där visade det sig tydligt var deltagaren tyckte att gränsen för spelet var nådd. *Sportmanship* med mera, det nobla i *fair play*, åberopas då i ett försök att hålla spelet inom spelets ramar, dess ”magiska cirkel”²⁷ för att inte tillåtas sippra ut och in i en verklighet där uppfattningar om orättvisa och personlig integritet plötsligt står på spel: en situation där kul och nöje generellt sett uppfattas som om det blivit allvar.

I jämförelse med gladiatorerna i romarrikets spel, är deltagarna i *Gladiatorerna*, *Expedition Robinson* eller *Biggest Loser* inte tvingade att delta, vilket också brukar tjäna som det enskilt viktigaste definierande elementet när det gäller att klargöra vad *play* och *game* betyder och det är ofta här som Huizingas magiska cirkel²⁸ brukar tas upp för att peka på att *play/game* försiggår inom en begränsad tid och plats och att den skiljer sig från ”verkligheten”. Huizinga beskrev *play* som ”en act apart”, en magisk cirkel:

26 *Stadskampen* (TV4 1997).

27 Huizinga, Johan (1955/1938), *Homo ludens: A Study of the Play-element in Culture*. Boston, Mass.: Beacon Press.

28 *Ibid.*

All play moves and has its being within a play-ground marked off beforehand either materially or ideally, deliberately or as a matter of course. [...] The arena, the card-table, the magic circle, the temple, the stage, the screen, the tennis court, the court of justice, etc, are all in form and function play-grounds, i.e. forbidden spots, isolated, hedged round, hallowed, within which special rules obtain. All are temporary worlds within the ordinary world, dedicated to the performance of an act apart.²⁹

Den magiska cirkeln har adopterats³⁰, diskuterats, kritiserats³¹ och förkastats av flertalet moderna spelteoretiker som med stöd i nya tiders lekar, särskilt datorspel, pekar på hur världen och spelet/leken sömlöst överlappar och korsar varandra, hur den magiska cirkeln är en permeabel barriär, ett membran, eller ska ses som en pusselbit snarare än en cirkel.³² Dagens spelteoretiker brottas även med en mediapanik kring digitala spel, som har präglat datorspelsdiskursen av motsättningar främst i termer av retoriken *play as frivolous* och *play as progress*, och en läsning av Huizinga som direkt applicerbar på nutiden trots att den tillämpar en syn på relationen (motsättningen) mellan fritid och arbete som är mer än 70 år gammal.³³

Men teoretikernas insikter till trots så använder sig praktiken av sina egna system, och *players* av diverse spel – digitala som analoga – åskådliggör genom sina handlingar och uttalanden att de (paradoxalt nog vill jag hävda) samtidigt drar en mycket skarp gräns gentemot verkligheten, kan säga exakt var den går, och överskrider den. Spelteoretikerna börjar nu närma sig

29 Ibid., s. 10.

30 Salen, Katie & Zimmerman, Eric (2003), *Rules of Play: Game Design Fundamentals*, Cambridge, Mass.: MIT Press.

31 Caillois (1961).

32 Pargman, Daniel & Jakobsson, Peter (2008), "Do you believe in magic? Computer Games in Everyday Life", *European Journal of Cultural Studies*, 11 (2), s. 225–244; Juul, Jesper (2008), "The Magic Circle and the Puzzle Piece", i Stephan Günzel, Michael Liebe & Dieter Mersch (red.) *Conference Proceedings of the Philosophy of Computer Games 2008*, Potsdam: Potsdam University Press; Castronova, Edward (2005), *Synthetic Worlds: The Business and Culture of Online Games*, Chicago: University of Chicago Press; Nieuwdorp, Eva (2005), "The Pervasive Interface: Tracing the Magic Circle", Conference proceedings of DiGRA 2005 Conference, *Changing Views – Worlds in Play*, Digital Games Research Association (DiGRA).

33 Lauteren Georg (2007), "No Work, All Play: Social Values and the 'Magic Circle'", konferensbidrag vid *Game and Action*, Gothenburg, University of Gothenburg; Consalvo, Mia (2009), "Hardcore casual: Game culture Return(s) to Ravenhearst", Proceedings of the *4th International Conference on the Foundations of Digital Games*, Orlando, Florida; Ehrmann, Jacques (1968), "Homo Ludens Revisited", *Yale French Studies*, nr. 41, s. 31–57; Malaby, Thomas (2007), "Beyond Play: A New Approach To Games", *Games and Culture*, 2 (2), s. 95–113.

denna dynamik mer framgångsrikt, när de drar sin uppmärksamhet alltmer från *game* gentemot *play* och visar hänsyn till hur spelarna förhandlar gränserna för vad som är *gameplay*³⁴ och hur spelare ständigt rör sig in och ut ur olika ramar eller rum.³⁵ Den magiska cirkeln som spelforskare tidigare älskade att hata³⁶ är nu mindre kontroversiell och har lagts åt sidan ju större förståelsen har blivit för dess ursprung i levd praktik – ju skarpare fokus som läggs på spelarna istället för spelet och dess regler så blir detta i alla fall för etnografiskt informerad forskning mer självklart.³⁷ I förståelsen av *BL* kan den magiska cirkeln användas, eftersom den igen återförs till det sammanhang ur vilket den en gång togs: den kulturantropologiska förståelsen av människan och den icke-digitala leken/spelet som förutsättning för all kultur, vilket är en av Huizingas huvudteser. Jag vill emellertid understryka att jag här inte är ute efter att definiera vad *game* betyder annat än i hur *BL:s* olika aktörer ger det mening genom sin *emplotment* av olika händelser och ofta betonar dess avstånd från *real life*.

BL kan sägas vara en hybridform av *gameplay* – deltagarna är sina egna speljäser och deras liv är deras spelplan, om än tillfälligt geografiskt förskjutet till Biggest Loser Ranch i Kalifornien. Samtidigt är vistelsen på denna ranch en högst väsentlig verklighet; en vistelse som genom deltagarnas dagliga hårda arbete tar itu med en reell kris och livshotande fetma. Programmet iscensätter alltså en lång rad av *play*-begreppets mångfasetterade och förbryllande betydelser, specifikt det som ofta ses som dess motsatser: ”allvar” och ”verklighet.” Retoriken och praktiken kring deltagarnas livshotande tillstånd, deras motivation och resultat, tränarnas interaktioner med deltagarna visar på den extrema överlappning som existerar mellan *game, play och reality* i *BL* och hur denna överlappning och gräns utnyttjas både av deltagarna själva och underbygger programidén, samt bidrar till att belysa var *the ambiguity of play* huserar. Men för att förstå alla aspekter av den postmoderna representation av individuell kris som *BL* förmedlar finns det

34 Juul (2008); Taylor, T.L. (2006), *Play Between Worlds: Exploring Online Game Culture*, Cambridge, MA: MIT Press; Copier, Marinka (2005), ”Connecting Worlds. Fantasy Role-Playing Games, Ritual Acts and the Magic Circle”, Proceedings of DiGRA 2005 Conference: Changing Views – Worlds in Play, Digital Games Research Association (DiGRA).

35 Fine (1983); Goffman, Erving (1974), *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, Cambridge, Mass.: Harvard U.P.

36 För en sammanfattning om magisk cirkel, se t.ex. Moore, Christopher (2011), ”The Magic Circle and the Mobility of Play”, *Convergence*, 17 (4), s. 373–387; Dibbell, Julian (2006), *Play Money: or, How I Quit My Day Job and Made Millions Trading Virtual Loot*, New York, N.Y.: Basic Books.

37 Malaby (2007).

även anledning att återvända till de klassiska förklaringarna av det rituella och sakrala i *play*-begreppet, vilket mer eller mindre utelämnas i dagens *play/game*-forskning³⁸, men som återfinns i mer traditionell antropologisk lek- och ritforskning.³⁹ De rituella/sakrala i de ludiska strukturerna har stor betydelse för den transformation som programmet vill åstadkomma och representera. Men för att förstå kopplingen till denna del, så behöver jag först säga något om krisens betydelse och vari deltagarna kristillstånd består. Programmets gradvis förändrade representation av kris antyder också en transformation av programidén som helhet över tid – från att vara ett rent underhållningsprogram till att ha betydligt större ambitioner.

Homo crisis

Från början är *BL* en *weightless reality show* men tävlingen kommer (enligt min läsning) att successivt över säsongerna att handla mer om livskriser och vägen genom dessa än om underhållning; mer om hälsa och individers lärandeprocess än en *reality show* som krasst slår mynt av ett folkhälsoproblem. Retoriskt formuleras ingresser, presentationer och mellansnack i programmet, att handla om människor som vill överleva för att se sina barnbarn växa upp och om att övervinna svåra kriser, medan den ekonomiska belöningen om 250 000 dollar görs mindre framträdande. Ohälsan presenteras allt mindre som ett obegripligt fysiskt tillstånd som ska bekämpas med ett radikalt träningsprogram, som innehåller vägning av mat och dryck, räkning av kalorier och försakande av hem, familj och annan trygghet under längre tid. Ohälsan ses istället som uttryck för personlig kris, sjukdom (latinets *crisis*), vilshenhet och mental och emotionell ohälsa.

Krisrelationen bekräftas också i Sender och Sullivans studie av *BL*-publik som visar att programmets regelbundna tittare uppfattar att *BL*-deltagarnas ”fat bodies manifest a crisis of the inner self that the makeover can solve”.⁴⁰ Fetma relateras också av Sender och Sullivans informanter som ett resultat av lättja, vilket även det kopplas till kris, nu inte bara i det inre livet men även på nationell nivå: ”sloth is not only a crisis for the individual, but also for the nation”.⁴¹ Detta är en central sammankoppling som i denna antologi också analyseras av Jan Eric Olsén.

Deltagarnas kriser lyfts i produktionen fram som den kulmen som lett

38 Thomas Malabys berömvärda processuella förklaring är ett anmärkningsvärt undantag här (Malaby 2007).

39 Turner, Victor W. (1977/1969), *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*, Ithaca, N.Y.: Cornell U.P.

40 Sender & Sullivan (2008), s. 579.

41 Ibid., s. 581.

dem till att söka sig till programmet. ”Min sista chans, min andra chans, mitt livs chans” är ofta förekommande beskrivningar bland deltagarna när de återberättar sin livshistoria, sina skäl för att söka sig till programmet och ”andra chanser” är temat för hela säsong 8. Det förekommer många tragiska livsöden i denna säsong och serien som helhet, exempelvis en kvinna vars man och två små barn har omkommit i en trafikolycka, en kvinna som växt upp med en mor som var heroinist, flera deltagare har sett sin familj dö i cancer eller av överviktsrelaterade sjukdomar som diabetes, stroke eller hjärtattack. Flera deltagare har förlorat sina hem och släktingar i stormen Katrina, och det finns de som blivit misshandlade, fysiskt och mentalt, av sina föräldrar. Det finns ett antal deltagare som inte fått barn på grund av sin övervikt och avrätts skaffa dem och en far vars son har av sagt sig bekantskapen med honom för att han efter det att den andra sonen avlidit inte tar sin hälsa på allvar, utan gått in i sorg med mat som tröst. Exempelen är många. Gemensamt har de händelser som drivit dem in i vad som faktiskt är långvariga kriser och som drivits så långt att de nu upplever att de står vid randen av en avgrund och inser att de antingen faller mot sin undergång eller måste göra genomgripande förändringar. I deltagarnas berättelser om sin motivation för att söka till programmet förekommer ofta uttrycket ”I realized that if I didn’t change, I would die” och senare i processen, när de fått veta sina (livshotande) vitala värden (blodtryck, kolesterol, socker med mera) av Dr Huizenga, uttrycks det i mycket dramatiska former av att man inser att man har lekt med döden, spelat om sin hälsa med livet som insats.

Homo sapiens

Efter cirka sju, åtta säsonger av *BL* tydligt utläsas i programmets utformning att det ses som en stor läromästare, en av de största möjligheterna att ställa allt till rätta som en sjukligt fet amerikan, en människa i kris, i dagens USA kan få. Seriens läkare Dr H uttrycker i ett specialprogram inför inledningen av säsong 10 sin förundran över programmets utveckling och dess bidrag till forskning och framsteg:

They said diet and exercise could not do it for morbidly obese people... but, we had a theory [...] we’re seeing incredible results, that were heretofore felt to be impossible, and as far as I am concerned... Nobel peace prize, you know, here we come! We believe we have a solution to a deadly disease. We have gone full force with the help of the producers and all the people of this show to research and try to use what we learn here to help everyone in this country and everyone around the world, and to think this is part of reality-TV that people sometimes sneer at and look down on... it has really affected me far more than

I would have ever dreamed. It is a gift to me... that I have been given, and I am very thankful for that.

Det är alltså inga små ambitioner och resultat som omtalas i förhållande till *BL*. Väsentlig i diskursen i och omkring *BL* och som ses i Dr H:s uttalande ovan, är kampen, tävlingen, att vinna och bekämpa den stora fienden fetman, att återta sitt liv, ja rentutav rädda hela USA från att gå under fysiskt, ekonomiskt och emotionellt. Fetma kostar USA miljarder varje år. Två av tre amerikaner anses överviktiga.⁴² De nästan utopiska strävandena ("Nobel Peace Prize, here we come") är även de färgade av ludisk retorik – vi ska vinna det här, men inte enbart metaforiskt utan genom en konkret *achievement*: Nobelpriset. Det ludiska lever här parallellt med kampen mot ett allvarligt nationellt medicinskt epidemiskt kristillstånd. Dr Huizengas ord har också en aura av respekt inför något okänt – detta har blivit honom givet. Det är ett vördnadsfullt, nästan gudfruktigt, sätt att uttrycka sig på som klingar av andliga toner.

Homo discriminans

Det som var en bantningstävling från början har alltså fått betydligt större ambitioner och oförutsedda konsekvenser och detta reflekteras successivt i programutformningen över tid. Programledarens under säsong 1–3, Caroline Rheas obarmhärtinga uttryck: "Ladies and gentlemen, it is time to cut the fat", en tuff metafor som hon uttalade varje gång det var dags att rösta ut någon – hörs inte längre. Från säsong 4 och framåt är utröstningsmomentet snarare en sorglig tillställning än en uppvisning i pennialism för tv-tittarens höga nöje. Nya programledaren, Allison Sweeney, som sitter ordförande i elimineringsrummet där utröstningen äger rum, beklagar medlidsamt när någon måste lämna gemenskapen för att klara sig på egen hand hemma: "I am sorry to say, that you are not the Biggest Loser and it is time for you to leave the ranch". Deltagarna klappar därefter medkännande om varandra. Det ludiska, både i form av tävling och det lekfulla, tonas i dessa situationer ner till förmån för allvar och fokus på gemenskap och liv – det kan snart vara dags att återgå till verkligheten utanför *BL*.

Livskrisen och processen genom krisen kommer istället i blickfånget. Här gäller det att skilja på det som inte är viktigt och det som är riktigt väsentligt – det fortsatta livet utanför ranchen. *Discrimen* är den latinska termen för kris som inte direkt kan hänföras till sjukdom, för vilket istället används termen *crisis*, vilket jag gjorde i stycket om deltagarna livssituation

42 Flegal, Katherine M. et al. (2010), "Prevalence and Trends in Obesity Among US Adults, 1999–2008", i *JAMA*, 303 (3), s. 235–241.

ovan. *Discrimen* översätts som vändpunkt eller skiljelinje, en punkt där något delar sig. Sjukdomskris och allmän kris ligger förstås i *BL*-deltagarnas fall extremt nära varandra. Jag väljer här att leka en aning med termerna och ser den krisande människan när hon kommit i detta läge som en *homo discriminans*, en person som kommit till en vändpunkt eller insikt i en plågsam process och som nu står vid ett vägval. Denne måste nu välja mellan två sidor, det vill säga diskriminera i betydelsen urskilja. Valet står mellan fetma, sjukdom och nederlag eller hälsa, framgång och gemenskap. Utröstningen blir nu en rit som befäster mål och det ludiska momentet, i tolkningen tävling, blir suddigare, medan det rituella i det ludiska blir tydligare. Nöjesvärdet ligger plötsligt i en nästan sakral gemensam kamp, snarare än lättsam lek och tävling om 250000 dollar. Nedan följer en rad empiriska exempel som illustrerar aspekter av det ovan sagda kring ludiska strukturer.

Tillbaka till flottyrmunkarna...

Donut-rummet som beskrevs i inledningen av detta kapitel levererar *BL*-säsongens första *temptation*, en frestelse, en av de *games* som jämte så kallade utmaningar, *challenges*, förekommer i programmet. Säsongens tema är "Battle of the Ages"; 15 personer har delats in i *the young team*, *the medium team* och *the old team*. Alla lag i säsong 12 är med i frestelsen. Det lag som har ätit flest friterade ringar, räknat i kalorier, vinner en fördel för sitt lag. Men eftersom tävlingen innehåller ett utröstningsmoment – det lag som tappat minst vikt vid veckans slut måste rösta ut en av sina medlemmar – är det också en risk att satsa på att äta. När de tre minuterna är slut, upprepas processen igen med resten av lagens representanter.

I andra rundan är Johnny, 65, från *the old team* med. Han försöker lura sina medtävlanade och försöker med hjälp av ljudeffekter låta som om han sätter i sig en stor mängd donuts. Han suckar och kluckar och stönar, men är inte så övertygande. Programledaren Alison Sweeney, som tar tiden, och de övriga deltagarna har svårt att hålla sig för skratt då hans fejkade frosseri låter mer som sängkamarstön än som glupskt inmundigande av konditorivaror. Efter hans misslyckade försök att manipulera spelet, kommer resterande deltagare in i omgångar och utsätts för frestelsen och sedan samlas man för att få höra resultatet av kalorisammanräkningen.

Vid sluträkningen visar det sig att mellanlaget har vunnit; John, från mellanlaget, har ätit 37 munkar. Han motiverar sitt utspel med att han vill ha kontroll över utgången av tävlingen. Priset är att få bestämma när vilket lag ska få ha tillgång till gymmet denna vecka och Sweeney motiverar

frestelsens tema med att ”in real life” så kan man inte tillbringa hela dagarna i gymmet utan man har ett vanligt jobb att gå till, barn att passa, partners att ta hänsyn till. Det poängteras alltså att *BL* och dess ranch är en tillfällig sfär, inte riktigt verklig, utan en magisk cirkel.

Åsikten att unga människor föredrar kvällstid och äldre morgontid ska nu testas. Kan de ändå prestera? Kan de klara sig i ”verkliga livet”? Det finns bara två timmar per dygn och lag att tillgå. Laget som vinner frestelsen får bestämma när de och de andra lagen ska träna. Mellanlaget väljer morgontiden klockan 5–7 och ger lunchtiden 12–14 till det äldre laget och 21–23 till det yngre laget. På frågan om varför de givit de äldre lunchtimmarna svarar mellanlaget att de vill respektera de äldre, på vilket det yngre laget reagerar mindre positivt, medan de äldre blir nöjda.

Mellanlaget ger här bort en fördel, vilket är ett av många sätt att bygga allianser och motsättningar mellan och över lagens gränser som står till buds och som klipps in i programmet som små glimtar av *gameplay* som kan förekomma mellan lagen bakom och framför kulisserna. Eftersom *BL* innehåller utröstningsmoment gäller det att undvika att få röster mot sig och att se till att ha röstmajoritet med sig om man själv eller någon annan upplevs som ett alltför stort hot eller om man vill undvika att bli utröstad eller rösta ut någon annan.

Utmaningar och invägningar

BL innehåller alltså flera *games*: frestelser, utmaningar, alliansbyggen och den veckoliga invägningen. Invägningen sker de första veckorna i lag, för att senare övergå i individuell invägning. Det lag som har tappat minst, procentuellt sett, måste rösta ut en lagmedlem. Den som haft störst vikt-nedgång i laget den veckan är dock immun mot utröstning. Utmaningar är oftast kraftprestationer, som kräver snabbhet, styrka, smidighet, uthållighet, eller lagstrategi. Men det kan även vara en *quiz*, en frågetävling som testar deras kunskaper i näringslära, träningsformer, ekonomi, kaloriinnehåll, kaloriförbränning med mera. De kan också förekomma i form av en matlagningsutmaning. Det mest eftertraktade priset i både utmaningar och frestelser är att få ett *pound* (ca 0,5 kilo) eller fler att räkna av på vågen vid veckans slutinvägning. Andra priser är pengar, bilar, mat, spa- eller hotellvistelser, brev eller videor hemifrån. Dessa utmaningar ger sällan upphov till konflikter som berör dikotomin *game/reality* men det gör frestelserna i desto större utsträckning, vilket blir extra tydligt i ljuset av tränarnas reaktioner som jag beskriver nedan.

”I hate the game!”

En liknande variant av flottyrmunksfrestelsen är de frestelser som innebär att man för att hitta ett pris måste äta en kaka eller annan mat för att få ledtrådar som leder till priset, som ofta innebär en fördel på vägen kilomätsigt. I säsong 5, episod 10 får deltagarna polletter som går till en automat som delar ut godis, frukt, chips med mera samt lappar med olika summor pengar. För att spela vidare måste man äta det som trillar ned, om det inte trillar ned en kontantlapp. Bland alla varorna finns också en lapp som ger immunitet mot utröstning. Pengar och immunitet sporrar alltså till vidare spel, medan kaloriintaget hotar viktminskningen och hindrar vidare spel. Kontroversialitet är därmed inbyggt i själva spelmomentet, det vill säga regler som ineffektiviserar och definierar aktiviteten som ludisk.

Frestelserna uppstår säsong efter säsong främst tränarna, men även vissa lagmedlemmar. Här återfinns många av *BL:s* glidningar mellan ludisk och verklighetsdiskurs. Tränarna tar som regel aldrig del av frestelserna, men får hantera kaloriekonomin efteråt. Detta är förstås ett tillfälle för *reality TV* att låta det affektiva blomma ut, men det som är slående är att konflikterna för det mesta uttrycks i termer av tränarnas frustration att deras hantering av deltagarnas kristillstånd korrumpas; de blir tvungna att kompromissa med sin övertygelse att det är viktminskningen och deltagarnas omvändning av sitt liv som är det viktiga. De är alltså för det mesta anhängare av verklighetsdiskursen; för dem handlar *BL* om en krishanteringsprocess som ska rädda deltagarnas liv, inte om att vinna; om och om igen uttrycker tränarna sin stora besvikelse och ilska över att deltagarna har velat ”control the game” eller ”win the game” eller ”win control”. Tracey, deltagare i säsong 8, får en stor utskällning av tränaren Jillian Michaels, för att hon inte lyssnar på hennes och den andre tränaren Bob Harpers råd att strunta i *gameplay* och koncentrera sig på att träna, inte manipulera. Michaels är rasande över att Tracey oförblommerat ”plays the game” och därmed sätter sin egen och sin partners vistelse på ranchen på spel: ”This is the worst kind of gameplay I have ever seen!” skriker Michaels. Tränarnas mål är att deltagarna ska kunna stå emot frestelserna och prioritera sin diet, träna hårt, gå ned i vikt och inte bry sig om det ludiska.

Harper uttrycker sig också häftigt ogillande: ”I hate the game; I hate gameplayers; it is a fact, gameplayers will gain all the fat back!” Han varnar paradoxalt nog deltagarna för att göra det de är där för, ”play the game”. Här ses igen den omvända retoriken: ”if you play the game you lose, if you do not play the game, you win”. Igen kan man se hur ludisk diskurs och verklighetsdiskurs ”infekterar” varandra och omväxlande återopas be-

roende på kontext och syfte. Om man ser till *game*-formatet som helhet, är det egentligen till deltagarnas fördel att de med det ludiska formatets hjälp sporras till viktminskning.

Tracey, som blir utskälld ovan, har genom att äta 4 cupcakes om 100 kalorier styck vunnit ”fördelen” att bestämma vem i varje par – för deltagarna är denna säsong indelade i par – som ska vägas in i slutet på veckan, då den personens vikt ska räknas för hela laget. Detta innebär att hon genom att gissa vem som kommer att gå ned mest eller minst kan försöka bestämma vilka hon vill ska vara kvar i tävlingen, genom att ställa den med minst förväntad viktnedgång på vågen gentemot de andra. Naturligtvis är detta inte helt enkelt att kontrollera, eftersom deltagarnas viktnedgång varierar från vecka till vecka, men vissa mönster är lättare att urskilja än andra. Fram till veckans slut förhandlar de olika paren med Tracey om vem som ska ställas på vågen i deras duo; i vissa par är det tydligt att det är den ena partnern som bär laget, i andra fall är deltagarna mer lika i sin viktnedgång. Under stor dramatik vägs deltagarna till sist in; Tracey får säga vem hon har valt precis innan de ställer sig på vågen. Mycket tårar och ilska uppkommer och två av de mest uppskattade och tyngsta lagen (”de behöver vara här”) får sitta vid utröstningsbordet. Tracey är kvar i tävlingen och har ökat sina förutsättningar för att gå ned i vikt, vilket alltså talar för att hennes *gameplay* gagnat hennes ”real life ambitions”.

Den magiska cirkeln, och därmed den ludiska diskursen, refereras ofta till när deltagare uppfattar att något är orättvist och därför protesterar de mot och distanserar sig från *game*-formatet. Från att ha befunnit sig mitt i den magiska cirkeln, i *Biggest Loser Land* bokstavligt talat, häver de sig indignerat ur denna konceptuella cirkel med referens till att det inte är något att bry sig om. Det vill säga den magiska cirkel, som de uppfattar den, vidgas plötsligt till att innefatta något som de inte är villiga att inbegripa i den, regler som de inte vill följa, konsekvenser som de inte är beredda att acceptera. Cirkeln vidgas alltså momentant till att hotfullt inkludera det utanför liggande *real life*, uppstår ett tag, men krymper oftast till obetydlighet igen, för att kunna förkastas. ”It’s just a game”, hörs åter.

Vinny, i säsong 12, episod 8, förklarar med hänsyn till verklighetsdiskursen hur han vämjes över att höra hur någon röstar ut en annan deltagare på grund av att denne utgör ett hot. Detta uttalande bygger vidare på samma persons uttalande i episoden före (episod 7), där han nämner att den person som röstar ut en annan på grund av att den utgör ett hot har en konstig uppfattning om spelet. Hans bästa väns flickvän har just då röstats ut. Vännen, Ramone, uttalar sig på ett liknande sätt i episod 8 och i munkepisoden som återgivits ovan säger han eftertryckligt: ”I came here to lose weight, not

to play games!”. Utröstningen är naturligtvis fullt logisk med programmets ludiska struktur, men får åter paradoxalt nog skulden för att den är just detta – ludisk – och förskjuts som irrelevant. Deltagarna alternerar förstås i sin inställning till detta; det finns de som alltid drar mot 250 000 dollar och de som drar mot att övervinna sin fetma oavsett priset, och ibland verkar de inte veta varför de deltar, som till exempel Arthur i säsong 11. Andra motsäger sig själva och ofta, bland annat Ramone, som vid andra tillfällen deklarerar klart och tydligt att han tänker vinna hela rasket; även efter att han röstats ut förklarar han att han ska komma tillbaka och vinna det maraton som hålls i slutet av säsongen, och vars vinnare automatiskt kvalificerar sig till finalen.

Oavsett deltagarnas deklarerade relation till det ludiska, och trots Bob Harpers uttalande om att de som lägger ned mycket tid på att betrakta *BL* mer som en *game*, det vill säga ett avgränsat förlopp snarare än en livslång förändring, inte lyckas i samma utsträckning, går det att säga att i de allra flesta fall äger någon form av transformation rum. Denna transformation av ”verkliga livet” kan också, paradoxalt nog, sägas bero på spelet och dess magiska cirkel.

Transformation

När deltagarna antagits till programmet, efter ansökan och omsorgsfull selektionsprocess, och anländer till Biggest Loser Ranch, kan de sägas inleda en passagerits⁴³ första stadium – separation – i vilken de vänjer sig vid verklighetens nya skepnad. Denna formas av *BL:s* ludiska strukturer – reglerna stipulerar vad de ska göra, vem de ska bo med, hur de ska äta, sova, träna och deras sociala, fysiska, emotionella beteende påverkar hur länge de kommer att stanna kvar. Det tar tid och möda att vänja sig av med ett stillasittande liv med skräpmat och anamma det nya, att inte träffa sina vänner eller sin partner och sina barn, att inte sova i sin egen säng. Biggest Loser Ranch kan här som sagt liknas vid den magiska cirkeln, men också vid ett gränsland och övergångszon, det vill säga den liminala fasen; deltagarna kommer efter en tid av separation att ingå i denna för att senare när det är deras tur att lämna ranchen återföras till – inkorporeras i – den vanliga världen: verkligheten. Den första och sista fasen ses som världsiga stadier (*profane*), medan det andra är helgat eller heligt (*sacred*). Viktor Turner vidareutvecklade Artur van Genneps arbete om passageriter och liminala faser. Jag använder här Turners term liminal snarare än liminoid, eftersom det liminala tjänar just till att upplösa personlig kris, medan liminoid avsågs

43 Van Gennep, Arnold (1960/1909), *Rites of Passage*, London: Routledge & Kegan Paul.

för mer sekulära fenomen⁴⁴ och inte för denna typ av ritual.⁴⁵ Jag väljer att behålla *liminal* just för dess allusion till det andliga och heliga, trots att *BL* kanske ter sig mer som ett sekulärt fenomen. Men det håller jag bara delvis med om, och jag utvecklar den tanken mer nedan. I det andliga stämmer Turners och Huizingas teorier om hur mänskligt liv kan tolkas via *ritual and play* väl överens. De konvergerar i det heliga. Huizinga ser

play as ritual, and ritual as form of play: play consecrates the temporary world of the play-ground as a hallowed location where specific rules operate beyond the mundane and enable the 'special' duality of the ritual/play performance.⁴⁶

BL är paradoxernas paradis, en liminalfas både geografiskt och temporalt. Den består av verklighet och icke-verklighet, beroende av ett ludiskt kontrakt. Utan *Biggest Loser, the game*, ingen liminalfas. Detta är inte den riktiga världen; till slut ska alla lämna ranchen, landet *betwixt and between*.⁴⁷

Liminality transponeras en aning i betydelse här från sakrala ritualer som pilgrimsfärder i sin nutida form, men processen som deltagarna i *BL* genomgår kan även den tolkas som en andlig resa. Vardagen och det heliga (*the sacred*) överlappar, vilket går igen i situationer där *play/game* praktiskt och retoriskt omsätts. Processen, erfarenheten, övergången från vardagslivet och dess okunskap, rädslor och bördor, till livet på ranchen och sedan återanpassningen, skapandet av en ny människa till kropp och själ, kan definitivt läsas som en passagerit – en övergångsrit.

Biggest Loser Family

BL har som jag försökt visa genomgått en förändring över tid. Det har vuxit fram en tydlig gemenskap och en utåtriktad verksamhet som förklaras av den stora förvandling som deltagarna genomgår som ett resultat av sin passagerit genom *BL:s* ludiska land. Före detta deltagare välkomnas tillbaka till

44 Turner, Victor W. (1974), "Liminal to Liminoid in Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbolology", *Rice University Studies*, 60 (3), s. 53–92.

45 "Turner insisted that the concept of liminality must not be applied to modern societies (1982). He suggested a new term, 'liminoid' – meaning 'not quite liminal' (1982: 32) [...] since Turner wrote these words, anthropology and the rest of the social sciences have agreed that there is no 'great divide' between so-called premodern and modern societies (Sahlins, 1994, 2000). We shall therefore continue to use the old concept of liminality." Se Czarniawska, Barbara & Mazza, Carmelo (2003), "Consulting as a liminal space", *Human Relations*, 56(3), s. 267–290.

46 Moore, Christopher (2011), "The Magic Circle and the Mobility of Play", *Convergence*, 17 (4), s. 375.

47 Turner, Victor W. (1982), *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness at Play*, New York. N.Y.: Performing Arts Journal.

ranchen för att tala med nya. Det organiseras tävlingar och sammankomster och de som genomgått riten blir medlem i *Biggest Loser Family*, vilket är ett uttryck som cirkulerar bland tränare såväl som tidigare deltagare som deltar i olika evenemang. Tävlingsmomentet, till och med i löplopp som arrangeras, annonseras under Bob Harpers slogan "Don't compete, just complete!" (*BL* säsong 10, special edition). Verklighetsdiskursen vinner, men inom en ludisk ram.

Tv-kanalen NBC som producerar *BL* samarbetar sedan 2008 med välgörenhetsorganisationen Feeding America i kampanjen Pound for Pound Challenge, som innebär att för varje halvkilo viktminskning som amerikanerna registrerar på kampanjens websida doneras ett halvt kilo mat till USA:s fattiga. Esther och Jerry Hayes, tävlingens dittills äldste deltagare, 64 år, från säsong 7, och Abby Rykes, säsong 8, är exempel på medlemmar i *BL*-familjen som besöker lokala *food banks* och håller inspirationstal. I säsong 5, episod 8 säger Allison Sweeney i sin påannonsering av säsongens pågående inblandning i kampanjen och den enorma framgång den röner: "You can't believe the community that is forming!" Jag vill här gå så långt som att hävda att *BL* bidrar till uppkomsten av vad Turner såg som ett resultat av liminalfasen och kallade *communitas*. Erfarenheten på ranchen förändrar deltagarna fysiskt och själsligt och de omvänds inom sin nya *communitas* till att förkasta delar av den kultur de tidigare ingått i. Flera deltagare vädrar sin rädsla för att återvända, för att tvingas vara annorlunda och stå fast vid sitt "nya" liv och leverne. Detta liv med mycket träning och helt och hållet ändrade matvanor och tankebanor skiljer sig radikalt från det som väntar hemma i soffan bredvid den fortfarande feta partnern och ett tidigare stillasittande liv med skräpmat. Erfarenheten blir en katartisk period, inte bara temporalt utan även spatialt med den rumsliga avskildhet som ranchvistelsen innebär. Förekomsten av en *Biggest Loser Family* på andra sidan ranchgrindarna lovar en fortsättning av den socialitet och solidaritet som man upplevt på insidan och hopp om en bättre och annorlunda framtid. Detta *communitas*-tillstånd, fyllt av glädje och autenticitet, argumenterar Turner, är upprinnelsen till utopiska rörelser. Som jag ser det skapar *BL*-erfarenheten paradoxalt nog en lågkulturell kontraströmning rakt in i den amerikanska mittfåran, som förkastar skräpmat och soffliggande.

Homo ludens spiritualis och den spruckna verkligheten

Vad Huizinga i sin teori om den magiska cirkeln gör, som Jacques Ehrmann påpekat, är att han hela tiden förutsätter att det finns en *reality* som kan sättas i motsättning till *play* och *game* och som på något vis ligger utanför kulturen.⁴⁸ Som jag försökt demonstrera försöker människor i praktiken ändå hävda detta. Men slutresultatet och förutsättningarna för *BL* är, denna spänning mellan ludisk och verklighetsdiskurs till trots, något som äger rum i det vi i dagligt tal benämner verkligheten. Analysen av de ludiska strukturerna i *BL* visar dock hur effektivt en sådan spänning organiserar och åstadkommer uppseendeväckande transformation, krisresolution och *communitas*-bygge. Den sakrala liminalfasen innehåller en rituell erfarenhet, som utmynnar i en förvandling – en återuppståndelse ur krisens aska. ”God put me here to work with these contestants” säger Bob Harper (säsong 5, episod 1). Det ludiska kontraktet ger djupa avtryck i verkligheten. Den ludiska skapelsen *BL* kanske är att likna vid den virtuella värld och dess ”powerful social bonding” som McGonigal talar om. Kanske är det som hon sade:

Reality doesn't motivate us as effectively. Reality isn't engineered to maximize our potential. Reality wasn't designed from the bottom up to make us happy. [...] Reality, compared to games, is broken.⁴⁹

Kanske är det så att *BL* faktiskt bidrar till att ludifiera verkligheten i tillräcklig grad för att åstadkomma just detta – maximera några människors potential, göra dem lyckliga och kroppsligt såväl som själsligt tillfredsställda och beredda att utträta det McGonigal efterlyser: bättra sig själva och förändra världen. Som Sutton-Smiths uttryckte det: *play* är något som människor utvecklas i eftersom det är en komplex form för utveckling.⁵⁰

Tränaren Bob Harpers motto pryder väggarna i *BL*-gymet på ranchen i Malibu, Kalifornien. I skrivande stund spelar han antagligen in säsong 14 av *BL USA*. Det är till honom och en av hans omtalade deviser sista ordet går: ”This isn't about *winning a game*. It's about *fixing what's broken*.”

48 Ehrmann (1968).

49 McGonigal, Jane (2011), s. 3.

50 Sutton-Smith (1997).

Att göra kris till rutin

Hur dokument och information skapar rutiner kring hjärtstopp och hjärt-lungräddning

Genom nyhetsmedia tar vi del av berättelser och nyheter som handlar om plötsligt hjärtstopp och hjärt-lungräddning (HLR). Sociologen Anthony Giddens talar om ”förmedlande erfarenheter”, berättelser, fiktiva eller dokumentära, genom vilka vi skaffar oss erfarenheter utan att vi själva har upplevt det som beskrivs. De förmedlade erfarenheterna bidrar till att skapa det riskmedvetande som karakteriserar dagens senmoderna samhälle.¹ Uppskattningsvis drabbas 10 000 personer om året av plötsligt hjärtstopp i Sverige, då inkluderas inte de som drabbas när de befinner sig på sjukhus.² Även om hjärtstopp beskrivs som relativt vanliga är det ingenting som tillhör gemene mans vardag. Via medier blir dessa berättelser, förmedlade erfarenheter, om plötsligt hjärtstopp och hjärt-lungräddning en del av vår egen kunskap. Dessa kan handla om överlevare såväl som den som räddat livet på någon som drabbats av hjärtstopp. Ofta avslutas den här typen av berättelser med att påpeka hur enkelt det är att lära sig hjärt-lungräddning, hur viktigt det är att man påbörjar denna räddning så snart någon drabbats samt att ett hjärtstopp kan inträffa närsomhelst. Det handlar om att vara förberedd inför situationen att konfronteras med ett hjärtstopp.

Idag är det relativt enkelt att hålla sig uppdaterad gällande både instruktioner för HLR och var det finns hjärtstartare. Det finns mobilapplikationer med instruktioner som är gratis att ladda ned och defibrillatorer är markerade på de kartor som kan laddas ned från internet.³ Som privatperson har man möjlighet att gå kurser i första hjälpen och hjärt-lungräddning, det finns en uppsjö av organisatörer. I många fall är det på våra arbetsplatser vi uppmanas att gå dessa kurser. Vanligt förekommande är även information

1 Giddens, Anthony (1997), *Modernitet och självidentitet: Självet och samhället i den senmoderna epoken*, Göteborg: Daidalos.

2 <http://www.hlr.nu/hjartstopp>, [hämtad 2011-11-25].

3 Sådana sajter är t.ex.: <http://www.eniro.se> och <http://www.hjartstartarregistret.se>, [hämtad 2011-11-25].

från någon intresseorganisation som arbetar för att upplysa allmänheten om hjärt- och lungsjukdomar. Denna information kan bestå av statistik som beskriver dödligheten, uppmaningar om hur enkelt det är att lära sig hjärt-lungräddning eller så kan den handla om information om hjärtstartares placering. Hela tiden återkommer påpekandet att det är viktigt att göra något, att inte vara rädd att påbörja HLR när någon har drabbats av hjärtstopp.

I nyhetsartiklar och kampanjer talar man om hjärtsäkra platser. En sådan plats som ofta återkommer i berättelser och informationsmaterial är arbetsplatsen. Ett sådant exempel är en intervju med dansbandet Streaplers i *Borås Tidning*. De har gjort sin turnébuss till en hjärtsäker arbetsplats. Samtliga bandmedlemmar har utbildat sig i hjärt-lungräddning och de har köpt in en hjärtstartare som de har med sig i turnébussen. Fem gånger har en av bandmedlemmarna varit med om att personer i publiken drabbats av plötsligt hjärtstopp mitt under en konsert. ”Om det sker igen kommer vi direkt att rycka ut för att hjälpa till”, säger bandets sångare Kenny Samuelsson.⁴

I detta kapitel avser jag synliggöra hur olika typer av dokument är med och skapar rutiner kring hjärtstopp och hjärt-lungräddning. Det latinska ordet *documentum* syftade i första hand på muntliga framställningar med avsikt att instruera eller lära ut något.⁵ De praktiker och rutiner som omgärdar produktionen och användningen av dokument har visat sig vara betydelsefulla för att förstå hur kunskap produceras och etableras inom ett område.⁶ Här handlar det om allmänhetens kunskaper om hjärtstopp och hjärt-lungräddning. Forskning som tar sin utgångspunkt i dokument istället för information vill lyfta fram betydelsen av materialiteten och den rumsliga och tidliga kontext där dokumentet skapats och används.⁷ Idag finns instruktioner för hjärt-lungräddning tillgängliga i flera olika typer av medium med olika egenskaper att förmedla instruktionerna i bild, text och ljud. Utöver själva instruktionerna som beskriver hur man ger hjärt-lungräddning finns andra dokument som ger uttryck för eller pekar på vikten av att dessa kunskaper distribueras och fördelas bland allmänheten.

4 ”Streapler är rädda om livet”, *Borås Tidning*, 18 dec. 2010.

5 Lund, Niels Windfeld (2010), ”Document, Text and Medium: Concepts, Theories and Disciplines”, *Journal of Documentation*, 66 (5), s. 734–749.

6 Brown, John S. & Duguid, Paul (1996), ”The Social Life of Documents” *First Monday* 1 (1) <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/viewArticle/466/387> [hämtad 2011-11-28]; Frohmann, Bernt (2004), *Deflating Information: From Science Studies to Documentation*, Toronto: University of Toronto Press.

7 Francke, Helena (2008), *(Re)creations of Scholarly Journals Document and Information Architecture in Open Access Journals*, Borås: Valfrid.

Det är den typen av dokument som jag kommer att fokusera på. I kapitlet presenteras tre dokument som används på olika sätt, en föreskrift från Arbetarskyddsstyrelsen, en berättelse från media om en överlevare och en räddare samt riktlinjer och ett certifikat som garanterar att en arbetsplats är hjärtsäker.

I kapitlet använder jag mig av Giddens analys av senmoderniteten som riskkultur som ett ramverk för att närma mig materialet. Giddens vänder sig mot att kalla samtiden för postmodern då dagens samhälle bygger på samma grundvalar som moderniteten.⁸ Senmoderniteten präglas dock, till skillnad från moderniteten, av en högre grad av reflexivitet. Denna har uppstått som en konsekvens av ständigt pågående kunskapsutveckling och genom upplösningen av tid och rum som medier bidragit till. Reflexiviteten innebär att det blir möjligt att föreställa sig sådant som sker på andra platser och sådant som skulle kunna ske i framtiden; eventuella och potentiella framtida risker placeras i nuet. Att begreppet risk blivit centralt för organiseringen av det sociala livet handlar då inte om att livet har blivit farligare idag jämfört med tidigare samhället utan om att livet upplevs det som mer riskfyllt.⁹ Mot denna bakgrund blir det intressant att undersöka hur kunskaper i hjärt-lungräddning genom olika typer av dokument ingår i och är med och skapar den reflexivitet som karakteriserar senmoderniteten.

Arbetsmiljölagstiftningen

Arbetarskyddsstyrelsens föreskrifter om första hjälpen och krisstöd kan ses om ett uttryck för den här typen av reflexivitet på en samhällsnivå. Föreskriften trädde i kraft den 1 juli 2000 och i den regleras krav på första hjälpen och krisstöd för de verksamheter som regleras av arbetsmiljölagen. Föreskriften betonar arbetsgivarens ansvar att göra riskbedömningar med avseende på eventuella olyckor som skulle kunna inträffa på arbetsplatsen. Med första hjälpen syftas i föreskriften på åtgärder som bör tas omedelbart och på plats för att lindra skador och upprätthålla livsviktiga kroppsfunktioner. Det kan handla om åtgärder som ögonspolning och nödduschning samt åtgärder som syftar till att så snabbt som möjligt se till att den skadade får medicinsk vård. Utöver sådant som handlar om att lindra skador av frätande vätskor och att snabbt få olycksdrabbade under medicinsk vård syftar föreskriften på ”de hjälpåtgärder som vid olycksfall och akut sjukdom omedelbart måste vitas på plats för att återställa och upprätthålla livsviktiga kroppsfunktioner eller hindra vidare skadeutveckling”.¹⁰ Hjärt-lungräddning är en sådan

⁸ Giddens (1997), s. 24.

⁹ Ibid., s. 12.

¹⁰ AFS 1999:7, Första hjälpen och krisstöd Arbetarskyddsstyrelsens föreskrifter om första

hjälpande åtgärd och kan förstås som en rutin. Föreskriften är ett juridiskt bindande dokument medan rekommendationerna som kommer med föreskriften inte är tvingande utan främst syftar till att förtydliga föreskriftens innebörd. Förverkligande av föreskriften bygger på att personal på arbetsplatsen får kunskaper om hur de bör agera i samband med olyckor eller kriser. Den anger att det ska framgå av anslag uppsatta på ”lämpliga ställen” var det finns utrustning för första hjälpen samt vem som kan ge första hjälpen. Anslaget ska även innehålla information med telefoner till taxi och utryckningsfordon samt färdbeskrivningar till den aktuella arbetsplatsen.¹¹

Som ett juridiskt bindande dokument leder föreskriften för första hjälpen och krisstöd till att riskmedvetandet, som Giddens talar om, utageras genom olika typer av utbildningsinsatser eller utveckling av rutiner. Arbetsgivarens skyldighet att identifiera risker och utarbeta rutiner och förberedelser för eventuella kriser och katastrofer på arbetsplatsen regleras i arbetsmiljölagstiftningen, i föreskriften om första hjälpen och krisstöd. Utöver själva föreskriften innehåller dokumentet en text med råd för tillämpning av föreskriften för respektive paragraf. Dessa är inte tvingande utan syftar till att förtydliga och ge förslag och upplysningar på hur kraven i föreskriften kan uppfyllas.¹² Syftet med arbetsmiljöarbetet är att förebygga ohälsa och olycksfall bland arbetstagare. Det är arbetsgivarens ansvar att inte bara bedöma risker, utan också ha en handlingsberedskap när risken blir en kris:

Även om åtgärder vidtas för att hindra att olycksfall eller andra allvarliga händelser inträffar kan det inte alltid undvikas att människor drabbas på olika sätt. Det är därför viktigt att ha en handlingsberedskap för ett omedelbart omhändertagande och att de drabbade så snart som möjligt kan komma under lämplig behandling.¹³

Att på detta sätt verka riskförebyggande är karakteristiskt för senmoderniteten. Föreskriften talar explicit om rutiner och kunskap som på olika sätt underlättar handlingar som syftar till att minimera framtida skador i de fall de trots förebyggande åtgärder ändå förekommer. Arbetsplatsen är den kontext där dessa rutiner förankras och omsätts till rutiner och handlingar. Vid många arbetsplatser finns det en företagshälsovårdsverksamhet som ser till att dessa krav uppfylls samtidigt som föreskriften fungerar som ett

hjälp och krisstöd samt allmänna råd om tillämpning av föreskrifterna, http://www.av.se/dokument/afs/afs1999_07.pdf [hämtad 2011-11-28].

¹¹ AFS 1999:7, s. 6

¹² Ibid., s. 8.

¹³ Ibid.

stöd för företagshälsovårdens verksamhet. Att ha kunskaper i HLR är en riskförebyggande åtgärd som kan kopplas till de riskförebyggande insatser som regleras i Arbetarskyddsstyrelsens föreskrifter om första hjälpen och krisstöd, en lagstiftning som i allra högsta grad kan betraktas som konstituerad genom moderna institutioner.

Hjärtstopp på jobbet – en berättelse från media

Via media tar vi del av personliga berättelser från de som drabbats av hjärtstopp och räddats, anhöriga och livräddare. Här återges ett sådant exempel som publicerades i en annonsbilaga av Hjärt-lungfonden i tidningen *Metro* den 29 september 2011.¹⁴

Artikeln beskriver hur Per mycket plötsligt och oväntat, under ett möte på arbetet, drabbades av ett hjärtstopp. Själv minns han ingenting men kollegorna berättade i efterhand hur han trillade av stolen utan varken puls eller andning. Medan två kollegor påbörjade hjärt-lungräddning ringde en tredje 112. En fjärde gick ut på gatan i väntan på ambulans och förhörde sig bland förbipasserande om det vara någon som hade kunskap om hjärtproblem. Det visade sig att SJ Service Academy som utbildar i HLR och har hjärtstartare höll till i byggnaden bredvid. Morgan som arbetar där och som satt på sitt kontor fick höra om hjärtstoppet och begav sig till byggnaden bredvid. ”Man ser direkt på någon när det är allvar och min enda tanke var hjärtstartaren som sitter på väggen i entrén. Sedan pekade min kollega mot porten och jag sprang. Ben Johnson hade inte varit snabbare...”, säger Morgan. Han beskriver vidare Pers hjärtstopp och omständigheterna kring det som ett skolboksexempel.

När Per drabbades av hjärtstopp påbörjade kollegorna HLR direkt. Med hjälp av hjärtstartaren konstaterades att Per hade ”en kaotisk hjärtrytm”. Hjärtstartaren instruerade Morgan att ge Per elstötar och hjärtat började åter pumpa. Enligt artikeln kunde Per återgå till jobbet efter några veckors vila och återhämtning. Trots återgång till vardagen menar både Per och Morgan att händelsen påverkade dem. Per tror att omgivningen upplever honom som annorlunda idag, som mer direkt, att han uttrycker sig tydligare och prioriterar annorlunda. För Morgan innebar incidenten motivation och incitament för att fortsätta arbeta med att utbilda människor i hjärt-lungräddning. Morgan säger: ”För mig har det varit så värdefullt att kunna utnyttja fallet i undervisningen. Det blir så påtagligt. Drivkraften är att kunna rädda en annan människas liv och det är ganska enkelt om jag bara vet vad jag ska göra.” Per säger: ”Ett hjärtstopp vet jag kommer utan

¹⁴ ”Pers hjärta stannade – då ryckte Morgan in”, *Metro*, Skåne 29 sept. 2011.

förvarning och ingen väljer varken tidpunkt eller plats. Själv är jag mycket tacksam för de omständigheter som rådde då jag drabbades.” Hjärtstoppet var plötsligt och oväntat, ett avbrott ifrån allt vardagligt för samtliga inblandade samtidigt som Morgan och Pers kollegor var förberedda för just den här situationen. Artikelns retorik vill visa hur utbildning i HLR omvandlar krisen, ett plötsligt hjärtstopp, till en rutin, men också möjligheten att göra en plötslig och oväntad risk hanterbar.

Det finns i berättelsen en ton som lätt kan uppfattas som moraliserande samtidigt som berättelsen även är dramatisk. Hade Morgan inte ryckt in hade Per kanske inte överlevt. Historien om Per och Morgan uppmanar läsaren att lära sig HLR, att vara förbered. Att gå en kurs innebär att man övar på de olika momenten som ingår i HLR, man simulerar situationen då man stöter på en person som eventuellt drabbats av hjärtstopp. Detta skulle också kunna kategoriseras som en förmedlad erfarenhet, men då man istället för att läsa om händelsen, spelar upp den, utagerar den. Giddens menar snarare att de förmedlade erfarenheterna förstärker dess konfiskering snarare än övervinner dem.¹⁵

Riskmedvetenhet, som antagligen inte är proportionerlig i relation till de verkliga risker en individer erfar blir i risksamhället en del av vardagen. Inte enbart genom berättelser i media men även genom litterära och konstnärliga uttryck samt diverse olika typer av självhjälpsböcker. Även samhällsorienterad forskning kan betraktas som ett uttryck för modernitetens självreflexivitet. Döden och erfarenheten av allvarliga sjukdomar är exempel på just den typen av erfarenhet vi i dagens samhälle tar del av via medier och konst i långt mycket större utsträckning än vad de verkligen förekommer i våra egna liv.¹⁶ Riskkulturen strävar efter att försäkra samhället och individer gentemot dessa beskrivna faror, att kontrollera framtiden och motverka osäkerhet.

Det finns ett antal olika föreningar och organisationer i Sverige som på olika sätt är engagerade i att utbilda allmänheten i hjärt-lungräddning. I Sverige är det Svenska rådet för hjärt-lungräddning, HLR-rådet, som leder arbetet kring implementering och förändringar av riktlinjerna för hjärt-lungräddning samt för hur de ska läras ut. HLR-rådets riktlinjer bygger på internationellt utvecklade sådana, HLR-rådet är vidare Sveriges representant i den europeiska organisationen, European Resuscitation Council (ERC). Vidare finns en mängd organisationer som företräder människor med olika typer av kroniska sjukdomar eller som samlar anhöriga till personer som lider av någon hjärt- eller lungsjukdom som också ägnar sig åt att utbilda

¹⁵ Giddens (1997), s. 201.

¹⁶ Ibid., s. 200.

allmänheten i hjärt-lungräddning. Arbete som berör HLR bedrivs på flera olika nivåer, intresseorganisationer som utbildar allmänheten i HLR och bedriver lobbyverksamhet riktad mot högre instanser som kommuner och riksdag. Exemplet hämtat från *Metro* är ett sådant där Hjärt-lungfonden, genom den dramatiska berättelsen om Morgan och Per, vill visa på vikten av att kunna HLR och att ha tillgång till hjärtstartare.

Genom artikeln i *Metro* får vi ta del av erfarenheten att drabbas av hjärtstopp men också erfarenheten att rädda livet på en som drabbats. Medier har löst upp de gränser som tidigare utgjordes av tid och rum och härigenom har gjort det möjligt för individer att ta del av långt många fler erfarenheter än de självupplevda.¹⁷ Som gratistidning är *Metro* lättillgänglig, man kan läsa den på bussen eller på tågen, kanske när man är på väg till arbetet. Giddens menar att erfarenheter nästa alltid är förmedlande, förmedlingen sker genom socialisering och genom språket. Moderniteten, och därigenom riskkulturen, är vidare förbunden och oskiljaktig från sina medier. Som exemplen här visat kan erfarenheterna materialiseras i olika typer av dokument som används på olika sätt. Arbetsmiljölagstiftningen och berättelser som den om Per och Morgan förmedlar erfarenheter och planterar avlägsna risker och händelser i våra medvetanden.

Hjärtsäkra arbetsplatser

Riktlinjer och certifikat är exempel på ytterligare dokument som knyter HLR till arbetsplatser men som används på ett annat sätt än arbetsmiljölagstiftningen eller personliga berättelser. I tidningar kan vi läsa om hur olika platser har blivit hjärtsäkra. Det kan handla om flygplatser, skolor, samhällen eller kommuner men för det mesta benämns dessa platser som hjärtsäkra arbetsplatser.¹⁸ Begreppet hjärtsäker arbetsplats används även av de som ordnar och säljer utbildningar i HLR och hjärtstartare, men vad innebär det att en plats är hjärtsäker och vad är det som gör en plats hjärtsäker? Hjärtsäker arbetsplats är en arbetsplats som uppfyller följande fem kriterier:

- det finns rutiner och beredskap att kunna hantera ett plötsligt hjärtstopp
- det finns en strategi för larm vid plötsligt hjärtstopp
- hjärt-lungräddning kan startas omedelbart

¹⁷ Ibid., s. 34ff.

¹⁸ "Landvetter flygplats har också defibrillatorer" *Göteborgs-Posten*, 22 februari 2005; "Ålsta folkhögskola är nu 'hjärtsäker'", *Sundsvalls tidning* 13 jan. 2011; "Han vill göra Enköping hjärtsäkert", *Ena-Håbo Tidningen*, nr 23, 11–17 juni 2011; "Leksand satsar på hjärtsäkerhet" *Falu Kuriren*, 22 jan. 2011.

- behandling med hjärtstartare sker inom fem minuter
- all personal vet var hjärtstartaren finns och kan hantera den¹⁹

Kriterierna har formulerats av Hjärt-lungfonden men konceptet hjärtsäker arbetsplats är etablerat och brukas av flera organisationer, föreningar och intresseorganisationer. Ett försäkringsbolag som samarbetar med Hjärt-lungfonden skriver på sin hemsida att målet är: ”minskad dödlighet i plötsligt hjärtstopp genom ökade kunskaper och en ökad trygghet i att kunna och våga agera om någon i ens närhet drabbas”.²⁰ Det handlar om att våga agera och återigen är det kunskap som antas vara centralt för att våga ingripa vid eventuella framtida risker.

Inte sällan jämförs hjärtstartare med brandsläckare. Brandsläckare är självklara på arbetsplatser och HLR-rådet och Hjärt-lungfonden menar att så borde även hjärtstartare vara. Generalsekreteraren för fonden, Staffan Josephson, säger följande i en intervju i *Örnsköldsviks Allehanda* den 4 september 2010: ”Idag är det en självklarhet att det finns både brandsläckare och brandfilt på våra arbetsplatser. Men få arbetsplatser är utrustade med hjärtstartare, trots att det dör betydligt fler av plötsligt hjärtstopp än av brand.”²¹

I *Sundsvalls tidning* kunde man den 13 januari 2011 läsa att Ålsta folkhögskola nu blivit hjärtsäker efter det att samtlig personal och elever genomgått utbildning i HLR samt att man köpt in tre hjärtstartare. Skolan fick då diplomert ”Hjärtsäker arbetsplats” av Svenska rådet för hjärt-lungräddning som de kunde hänga upp på skolan.²² Diplomet är ett bevis för att det finns rutiner och kunskap för hur hjärtstopp hanteras och för hur HLR utförs. Diplomet finns att ladda ned både på hjärt-lungfondens hemsida och via HLR-rådets hemsida.²³ På diplomert finns ett sigill där det står hjärtsäker arbetsplats och mitten av sigillet finns den symbol för hjärtstartare som används för att märka ut deras placering i offentliga miljöer och på kartor. Certifikatet intygar att arbetsplatsen uppfyller kraven för ”Hjärtsäker arbetsplats” och dessa är listade undertill på diplomert. Längst ned finns Hjärt-lungfondens loggotyp som ger legitimitet och tyngd till hela dokumentet. Som utfärdat av en organisation som representerar expertis då den ger råd kring hur arbetsplatser minimerar risken för dödsfall till följd av hjärtstopp, utgör loggan ett uttryck för den tillit vi har gentemot expertisen. Genom

19 <http://www.hjart-lungfonden.se/Kampanjer/Hjartsaker-arbetsplats> [hämtad 2012-04-12].

20 <http://www.bliwa.se/Halsa/Radda-livet-pa-din-kollega> [hämtad 2011-11-28].

21 4 sept. 2010, *Örnsköldsviks Allehanda*.

22 13 jan. 2011, *Sundsvalls tidning*.

23 <http://www.hlr.nu/artikel/hjartsaker-arbetsplats> [hämtad 2011-11-28].

tillit kopplas individuella aktiviteter till expertkunskap.²⁴ Certifikatet är ett materialiserat uttryck för att kunskapen faktiskt finns samtidigt som de kan ses som dokument som materialiserar riskkulturen.

Återigen beskrivs rutiner och kunskap som det som behövs för att hantera ett eventuellt plötsligt hjärtstopp. Dessa dokument, föreskrifter, biografiska berättelser och diplom förmedlar en bild av att något bör göras, när det ska göras och hur det ska göras. De aktualiserar framtida risker.

HLR som förmedlad erfarenhet

Genom förmedlade erfarenheter, såsom skönlitteratur och dokumentära skildringar blir både död och sjukdom bekanta fenomen. I och med medicinernas expansion har förmedlade erfarenheter fått en allt större påverkan idag än under förmoderna perioder.²⁵ Som allmänhet kan man ta del av instruktioner för HLR genom kurser. Genom praktiska övningar går man igenom de olika stegen som ingår i HLR, från det att man finner en medvetlös person till dess att inblåsningar och hjärtkompressioner påbörjats. Instruktioner finns även tillgängliga i andra former och kan då innehålla både stillbilder, rörliga bilder, text och ljud. Instruktioner är lätta att hitta via webben som filmer, de finns även gratis att ladda ned som mobilapplikationer.²⁶

Giddens har påpekat hur abstrakta system i form av symboliska tecken och expertsystem fått ett allt större inflytande över det sociala livet under senmoderniteten. Symboliska tecken utgörs av exempelvis pengar och medier, dessa har samma betydelse oavsett kontext medan expertsystemen syftar på olika former av expertis framtagen av forskare, läkare eller andra experter med en rådgivande funktion. Ett exempel på just ett expertsystem är framväxten av medicinska behandlingar, erfarenheterna av sjukdom och död konfiskeras av medicinen. Bedömningen av huruvida någon är död blir en fråga för de medicinskt bildade och avgörs utifrån funktionaliteten eller icke-funktionaliteten av olika kroppsfunktioner. Att döden kommit att osynliggöras på ett rutinmässigt sätt under senmoderniteten härleder Giddens till de medicinska professionernas expertroll.²⁷ Även Michel Foucault har visat hur den medicinska vetenskapen och expertisen har tolkningsfö-

24 Giddens (1997), s. 16.

25 Ibid., s. 200.

26 ”Så räddar du ett stannat hjärta”, <http://www.bliwa.se/Hjarta/> [hämtad 2011-11-30]; Röda Korset har utvecklat en sådan applikation som finns att ladda ned gratis för både iPhone och Androidtelefoner. <http://www.redcross.se/detta-gor-vi/kurser/kurser-i-forsta-hjalpen/forsta-hjalpen-tips/> [hämtad 2011-11-30].

27 Giddens (1997), s. 193.

reträde i förhållande till patienters eller andra icke-medicinskt utbildade personers utsagor om sjukdomar.²⁸ Döden tillhör inte vardagen, det är ingen vanlig företeelse i människors vardag förutom för de som arbetar inom medicinska professioner. De flesta av oss har aldrig behövt uppleva situationen beskriven av Morgan och Per i *Metro*. Men genom deras och andras berättelser i media, genom förmedlade erfarenheter, får vi en idé om vad en sådan händelse eller upplevelse kan innebära. Berättelser om hjärtstopp och riktlinjer för hjärt-lungräddning blir en död i plötsligt hjärtstopp en ständigt överhängande risk samtidigt som möjligheten att rädda de som drabbas i vår närhet beskrivs som verklig och genomförbar.

Som exemplen visat finns HLR i många typer av dokument, inte enbart sådan som avser instruera och förklara de olika moment som HLR är uppbyggt av. Dokumenten som beskrivits här knyter HLR till arbetsplatsen, en plats vi alla kan relatera till på något sätt. Dokumenten fungerar som kulturella objekt som skapar och koordinerar praktiker.²⁹ Samtidigt är det ett uttryck för det fokus på riskförebyggande åtgärder som karakteriserar senmoderniteten. Genom förmedlade erfarenheter förankras vetenskapen om hjärtstopp och hjärt-lungräddning i våra medvetanden.

Diskussion

Rutiner är ett återkommande tema i Arbetarskyddsstyrelsens föreskrift. Den talar om beredskap och det handlar då om att det ska finnas rutiner anpassade till arbetsplatsens specifika verksamhet och att de anställda skall känna till hur åtgärder relaterade till första hjälpen och hur krisstöd är organiserade. I kriterierna som gör en arbetsplats till en hjärtsäker arbetsplats återkommer också påtalandet av nödvändigheten av rutiner. Att åtgärder och tillvägagångssätt beskrivs som rutiner, i exempelvis instruktioner och riktlinjer, innebär alltså inte att själva utförandet i skarpt läge alltid blir så rutinartade. Rutinen är ett ideal inför en i stunden inte aktuell realitet.

Rutiner skapar ordning genom att de organiserar tiden och vardagen. Det kan handla om att äta och sova eller om återkommande aktiviteter i vardagen.³⁰ På detta sätt konstituerar rutiner praktiker och genom dessa utgör de en möjlig enhet för analys av det sociala. Men praktiker, konstituerade av rutiner, präglar inte bara sätt att agera utan även förståelse och

28 Foucault, Michel (1980), "Two Lectures", i Colin, Gordon (red.), *Power/Knowledge Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, New York: Harvester Wheatsheaf, s. 78–108.

29 Brown & Duguid (1996).

30 Shove, Elisabeth, Trentmann, Frank & Wilk, Richard (2009), *Time, Consumption and Everyday Life Practice Materiality and Culture*, Oxford: Berg.

tänkande.³¹ En potentiell risk och fara samt en eventuell lösning implanteras i vardagsmedvetandet genom riktlinjerna. En företeelse som kallas för en rutin har redan en värdeladdning samtidigt som rutiner är något som ofta behandlas som en kontrast i förhållande till plötsliga och oväntade handlingar.³² Pers hjärtstopp var ett avbrott i vardagen, både för honom själv och hans kollegor, samtidigt som HLR kan vara en rutin i sig då den inarbetas och följer föreskrifter så som de beskrivs enligt exempelvis kriterierna för hjärtsäker arbetsplats. Rutiner kan uppfattas som begränsande då de kan innebära att handlingsutrymmet minskar. I andra fall fungerar de som sätt varigenom individer lär sig hantera vardagen på ett skickligare sätt. Rutiner kan i sin tur även ses som performativa genom att de utgör ett handlingsutrymme som strukturerar och formar praktiker och normer.³³ Rutinerna beskrivna här, som lagstiftning och riktlinjer, definierar ett handlingsutrymme och förespråkar specifika åtgärder. Certifikatet intygar inte bara att det finns kunskap om de specifika rutinerna utan ger även stöd för värderingar och normer som ställer krav på individuella medarbetare.

Information som rör hjärtstopp och HLR förekommer i flera olika typer av dokument. I juridiska föreskrifter och i berättelser från nyhetsmedia nämns rutiner och kunskaper som nödvändiga och de tillskrivs en riskförebyggande funktion. Rutinerna och kunskapen berättar inte bara om förebyggande åtgärder utan ger även uttryck för den riskkultur Giddens talar om, ett riskmedvetande som i sin tur reproduceras genom framställningen av exempelvis diplom för hjärtsäkrade arbetsplatser, nyhetsartiklar som handlar om hjärt-lungräddning och plötsligt hjärtstopp och lättillgängliga instruktioner i olika digitala medier. Dessa dokument materialiserar riskmedvetandet.

Rutinerna för första hjälpen och krishantering likväl som rutinerna för HLR handlar om framtiden. De ger uttryck inte bara för hur vi bör handla utan bidrar även till att konstituera uppfattningar och föreställningar om potentiella risker och hot. Hjärtsäkra arbetsplatser, HLR-kurser, distribution av instruktioner via filmer och mobilapplikationer är all sätt genom vilket risken för plötsligt hjärtstopp översätts och omvandlas till en rutin. Kunskaper likställs med att vara förberedd och att vara förbered innebär att det finns rutiner.

31 Reckwitz, Andreas (2002), "Towards a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing", *European Journal of Social Theory*, 5 (2), s. 267–290.

32 Slater, Don (2009), "The Ethics of Routine: Consciousness, Tedium and Value" i Shove, Elisabeth, Trentmann, Frank & Wilk, Richard (red.) *Time, Consumption and Everyday Life Practice Materiality and Culture*, Oxford: Berg.

33 Ibid., s. 217.

Presentation av klimatkrisen bortom en representationskris

Bilder som gör skillnad istället för bilder av spatial likhet

”How, and when, does it become possible to conceptualize a truly planetary crisis?”¹ frågar sig antropologen Joseph Masco när han jämför bilden av atomvapenhotet under kalla kriget med bilder av dagens klimatförändringar. Även om jämförelsen i förstone ter sig alldeles förskräcklig så kan de ekologiska följderna likna varandra enligt Masco, som slår fast att vi har tydliga inre bilder av atomvapenkriget men inte av klimatförändringarna. Våra inre bilder av klimatförändringarna blir inte lika tydligt hotfulla som atomvapenkriget då atombomben har en uppenbar kraft som också gör sig bra på bild. Atombomben är den svällande svampen som lämnar pur ödeläggelse efter sig när tryckvågen gått igenom landskapet, men denna mentala bild är resultatet av det Masco kallar teknoestetisering. Det ödelagda landskapet vi ser inför vårt inre öga är producerad genom att en verklig atombomb detonerats i ett iscensatt landskap i Nevadaöknen. Skogen var ditforslade träd som i betong ställts i prydliga rader där atombombstestet skedde. Masco menar att iscensättningen behövdes för att göra bomben till ett hot om massförstörelse eller kanske till ett löfte om den egna vapenmakten och bilden var en del av vapnet.²

Klimatförändringarna saknar en sådan tydlig inre bild som vi har av atombombsdetonationen. Medan detonationen är händelsen *par excellence* så kommer inte klimatförändringarna som enstaka tydliga händelser utan är ett ständigt pågående under ytan som i sinom tid ger sig tillkänna som kriser. Frågan som intresserar mig i detta kapitel är vilken form den vetenskapliga kunskapen om klimatförändringar ska ges för att kunna spridas och samtidigt också engagera sin publik att bidra till att minska klimatförändringarna genom ändrat beteende, och om det inte lyckas så

¹ Masco, Joseph (2010), ”Bad Weather”, *Social Studies of Science*, 40 (1), s. 7.

² Ibid (2010), s. 11.

förberedas på dess åtföljande kriser. Denna fråga undersöks genom att ställa två olika begrepp om det virtuella mot varandra. Genom att utveckla en temporal förståelse av virtualitet, istället för en spatial, så visar jag att man inte behöver hamna i en representationskris bara för att den vetenskapliga bildens ursprung bär på osäkerhet. Det finns många olika slags representationskriser och de återkommer i olika skepnader i konstvetenskapen och filosofihistorien. Anledningen till att de återkommer är att de utgör grundläggande filosofiska frågor som inte tycks ges något slutgiltigt svar; det är därför de återkommer men också därför de är intressanta.

För att illustrera min problemställning kommer jag att visa var gränserna går för vad som är vetenskapligt enligt de forskare som producerar bilderna jag tolkar, men också diskutera det generella problemet som uppstår när framtidsscenarier av en öppen och med nödvändighet osäker framtid ska gestaltas. Representationskrisen i detta sammanhang uppstår i glappet mellan vetenskapens behov av sanning och framtidens obevekliga öppenhet. Mer specifikt i min fallstudie uppstår representationsproblemet när förändringen i sig ska ges visuell manifest gestalt. För så fort den manifesta visuella gestalten tillkommit så har den förändring som den är en bild av blivit något annat. Förändring i sig själv är ett pågående och stannar inte av utan att då bli till något annat. Problemet med bilder är att de i sin gestalt är avstannade och blir därför föråldrade i samma stund som de uppkommer med ett anspråk på att återge en värld i förändring. Jag kommer förklara hur man kan växla från ett spatialt virtualitetsbegrepp till en temporalt virtualitetsbegrepp i klimatfrågan och på det sättet undvika denna bildens kris som uppstår. Min hypotes är att krisen som uppstår i detta fall bara är ett problem om man håller sig med ett representationsideal där bilden är en avbild i bemärkelsen ikonisk. Jag bygger min undersökning till stor del på filosofiska texter och mitt syfte är främst att göra en teoretisk reflektion. De observationer som finns med som utgångspunkt för mina reflektioner kommer främst från fältarbete på Norrköpings Visualiseringscentrum (NVC). Där har jag följt projektet Klimatvisualiseringar, ett forskningsprojekt som vill förmedla kunskap om klimatförändringar. Här möter publiken vetenskapliga och populärvetenskapliga bilder som ska engagera den till att reflektera över sin egen klimatpåverkan och ta klimatsmartare beslut.

Begreppen

Begreppsparen *virtual reality/real virtuality*, representation/presentation och synligt/visuellt återkommer på många ställen i texten för att de är centrala för resonemangen som förs, och därför kommer här en kort beskrivning.

Mina två viktigaste begrepp är de två formerna av virtualitet som nämns ovan, och jag utvecklar en kontraintuitiv förståelse av begreppet virtualitet utifrån Henri Bergsons filosofi. Jag kommer inte här att kunna ge en fullständig beskrivning av begreppet utan den skrivs fram genom tolkningen av mitt empiriska material och ett teoretiserande utifrån ett flertal filosofer. I grunden innebär det kontraintuitiva att främst se att det som jag tidigare beskrivit som en representationskris endast är ett problem om man håller fast i föreställningen att det primärt finns en fast materiell värld. Bergson å sin sida utvecklar en filosofi mot konventionen att den fasta materian är varats primära grund i två böcker som jag använder för mina tolkningar: *Materia och minne* och *Introduktion till metafysik*.³ Det som finns före materian, enligt den bergsonska filosofin, är rörelse och tid. Materians verklighet förnekas inte utan kommer bara i andra hand. Den franska filosofen Gilles Deleuze utgår från Bergson och menar att den moderna människan har lärt sig att betrakta världen som beständig snarare än flyktig och manar oss att tänka på världens ständiga tillblivande istället för ett statiskt vara. Det är på grund av vana som det är kontraintuitivt för oss att tänka att rörelsen i sig själv kommer innan det som rör sig, då det är genom materian som rörelsen blir synlig för oss. Det finns rörelse i världen innan vi ser den rörda materian; rörelsen finns redan innan den sätter materian i rörelse om vi tänker att det temporala är den första dimensionen och det spatials ger den andra, tredje och fjärde dimensionen. Deleuze har i boken *Bergsonism* gjort detta tänkande om världens beskaffenhet till en kritisk teori som jag använder för att analysera klimatvisualiseringar.⁴ För Deleuze är det virtuella något helt annat än fiktiva återgivningarna av andra rum som det brukar vara när vi talar om *virtual reality* och det är också en utmaning för vårt sätt att tänka på världen. Det är ett radikalt alternativ till vårt inlärdas sätt att se världen som ett tredimensionellt rum först och dess rörelse som om det vore den fjärde dimensionen. Tiden är istället den första dimensionen. Kan vi för vårt inre öga se världen på detta nya sätt kan vi också förändra världen, tycks Deleuze mena. Därmed fångar detta deleuzianska tänkande den problematik som vidhäftar visualiseringarna av framtidens klimatförändringar, menar jag. Detta eftersom klimatvisualiseringar vill gestalta en inneboende potentialitet som både är risk- och möjlighetsdimensionen när det kommer till klimatförändringar, som jag tolkar forskarnas intention som producerar klimatvisualiseringarna.

3 Bergson, Henri & Ruhe, Algot (1913), *Materia och minne: en undersökning av kroppens förhållande till själen*, Stockholm: Wahlström & Widstrand; Bergson, Henri (1992), *Introduktion till metafysiken*, Lysekil: Pontes.

4 Deleuze, Gilles (1988), *Bergsonism*, New York: Urzone, s. 92f.

I min text benämns den ovan nämnda inneboende potential som ännu inte kommit till aktualitet som *real virtuality*. Jag behåller uttrycket på engelska för att lättare skilja det från *virtual reality* som vanligtvis används översatt på svenska. *Real virtuality* är rörelsen i sig själv innan den kommer till uttryck i världens materia. *Real virtuality* kan vara känslan vi har av att något kommer att hända innan det faktiskt har hänt och det är denna känsla som kan göra kommande, men inte nödvändiga, klimatkriser verkliga för oss innan de inträffat. Det är något som stärker vår föreställningsförmåga om klimatförändringarnas realitet innan klimatkriserna vunnit katastrofal aktualitet. Men *real virtuality* betecknar inte allt möjligt som vi inte vet, allt är inte möjligt, utan *real virtuality* betecknar mer precist det potentiella. Till skillnad från det möjliga liknar det potentiella inte det som uttrycks i ögonblicket det vill säga det realiserande alternativt aktualiserande. Det finns ingen ikonisk likhet mellan det potentiella och det materiella som kommer till uttryck ur det potentiella då processen från potential till materiellt uttryck, eller från *real virtual* till aktualitet, är en skapande och differentierande process. Det möjliga liknar däremot det som kommer till uttryck i ögonblicket av realiserande men det tillkommer i och med händelsen. För att exemplifiera och konkretisera: Det möjliga framtidsscenarioet liknar det som kommer till uttryck i framtiden i realiserandet men problemet är att våra framtidsscenarioer med nödvändighet är ofullkomliga. Det försvinner snarare än skapas något nytt när man går från det möjliga till det reella, enligt Deleuze filosoferande kring världens rörelse och uppkomsten av skillnader.⁵ Bilderna av det möjliga liknar det vi vet om världen men tillför inget nytt.

Det finns ingen bild som liknar det potentiella utan den kan först bli till när händelsen aktualiseras. Det är därför som detta är intressant i förhållande till kris eftersom kriser ofta uppstår när till exempel ett klimatsystem går från ett fungerande till ett annat, på ett sätt som inte var möjligt att förutsäga. Deleuze förklarar på vilket sätt som *the virtual* skiljer sig från det möjliga: "The virtual, on the other hand, does not have to be realized, but rather actualized; and the rules of actualization are not those of resemblance and limitation, but those of difference or divergence and of creation."⁶ När det virtuella aktualiseras sker det på ett sätt som är kreativt till skillnad från när det möjliga realiseras då det vi redan visste kommer att existera: "It simple has existence or reality added to it, which is translated by saying that from the point of view of the concept, there is no difference between the possible and the real."⁷ Det är skillnad på att aktualisera och realisera något;

5 Ibid., kap. V: *Élan vital* as Movement of Differentiation.

6 Ibid., s. 96.

7 Ibid., s. 97.

aktualiserandet är skapande av något nytt medan realiserandet är begränsat av det som redan finns. Och detta är helt i linje med hur Deleuze skapar begreppspår som han menar är något annat än dikotomier, allt för att få användbara begrepp att tänka nytt med.

Real virtuality är verkligt även om det inte kan mätas med varken våg, måttband eller andra vetenskapliga instrument och det kan därför inte heller avbildas. Det handlar om att acceptera att allt inte är tillgängligt för oss genom naturvetenskapliga metoder men att vi ändå kan föreställa oss dem som närvarande. Det finns anledning att tro att klimatförändringar håller på att ske även om vi inte ser dem nu. Föreställningsförmågan behövs för att tänka sig en värld efter klimatkollapsen, det är ett nytt tillstånd som ännu inte finns men det är troligt att det kommer att infinna sig.

Real virtuality som inneboende potential ställs mot det konventionella *virtual reality* som vi känner som en representationsform från VR-kuber, *black boxes* eller andra simulerande miljöer. Det är med denna konventionella förståelse av det virtuella som Klimatvisualiseringar producerar upplevelser, enligt min analys. Den slovenske filosofen Slavoj Žižek menar att

[v]irtual Reality in itself is a rather miserable idea: that of imitating reality, of reproducing its experience in an artificial medium. The reality of the Virtual, on the other hand, stands for the reality of the Virtual as such, for its real effects and consequences.⁸

Jag menar att även *virtual reality* har sina förtjänster men att det uppstår problem om Klimatvisualiseringar bara tillåter sig verka inom ett representationistiskt paradigm, i alla fall om det är en förståelse av förändring man vill kommunicera.

Jag anser att man istället borde ta till sig Marcel Prousts madeleinekaka som exempel på *real virtuality* och känna det ofrivilliga minnet som kastar sig fram i individen från minnets mörker och blir något annat än det var.⁹ Så fort minnet kommit till uttryck så är det inte längre virtuellt utan aktuellt och liknar inte det som det sprungit ur; minnet fanns där också när vi inte tänkte på det men det liknade inte de bilder vi såg för vårt inre öga när vi mindes det. Upplevelsen av framspringandet ur det vi ännu inte ser är differentiellt, det gör skillnad i ögonblicket av aktualiserandet. I min analys är det framspringandet ur det virtuella något verkligt och affektivt. Även bilder kan röra om i oss, de ger oss en känsla som gör skillnad.

8 Žižek, Slavoj (2004), *Organs Without Bodies: Deleuze and Consequences*, New York: Routledge, s. 3.

9 Proust, Marcel (1996), *In Search of Lost Time*, London: Vintage.

Begreppsparat representation–presentation återkommer också i tolkningen. Snarlika ord som i vissa sammanhang står som vattendelare mellan de som hävdar bildens förmåga att återge något annat än sig själv och de som hävdar att bilder aldrig kan vara något annat än presentationer av sig själva. I analysen av materialet använder jag begreppet representationell i betydelsen att någon anser att bilder kan avbilda en annan extern verklighet. I *virtual reality*-miljöer återger man ofta andra miljöer med anspråket att dessa ska vara just representationer; det kan vara något så konkret som landskapsbilder eller abstrakta figurer som sägs vara ett mått på något från en annan plats. Hela tiden representerar bilderna något som sägs hända någon annanstans istället för här. Från mitt tolkningsperspektiv är bilder istället presentationer i världen och de kan skänka sin publik en stark känsla av närvaro i världen, trots att de inte är avbilder av världen. Detta är ett sätt att ta sig an den ständigt återkommande representationsproblematiken som häftar vid bilderna av klimatförändringarna. Mitt tolkningsfokus hamnar på det som sker inne i domteatern genom att jag ser på bilder som presentationer här och nu.

Det tredje begreppsparat är det synliga–det visuella som i detta sammanhang får en strikt betydelse utifrån den franske konsthistorikern Georges Didi-Huberman.¹⁰ Till vardags anser vi att det visuella är något synligt men Didi-Huberman spetsar till orden och gör det synliga till det som vi är medvetna om att vi ser och kan benämna med ord medan det visuella är det som faller utanför vår medvetna kognition men som ändå finns i vårt synfält. När man börjar tänka på allt som finns framför oss men som vi inte tänker på, så blir bilders verkan och det visuellas effekter så mycket mer än bara det vi uppfattar som dess budskap. Vi är nedsänkta i en värld av visuella stimuli som rör mer än det vi har ord för.

Klimatvisualiseringar

Jag har följt projektet Klimatvisualiseringar som visas på NVC sedan öppningen av centrumet i maj 2010 och sett visningen sex gånger i olika skepnader, dock med mer eller mindre samma moduler varje gång. Moduler är de sekvenser av visualiseringar som sätts ihop till en sammanhängande längre visning. Genom att komponera ihop olika moduler och låta dessa presenteras av projektmedarbetarna anpassar man visningarna till olika typer av publik. Denna anpassning framstår som viktig.

En av de vetenskapliga ambitionerna på NVC är att ge visuell gestalt åt forskningsdata. I klimatvisualiseringsprojektet är det främst meteorologiska

¹⁰ Didi-Huberman, Georges (2009), *Confronting Images: Questioning the Ends of a Certain History of Art*, University Park: Penn State University Press.

data från mätningar över lång tid som används. Dessa forskningsdata kan hämtas från SMHI och kombineras med data från andra databaser och i stort sett omedelbart ges en visuell gestalt åt det som i databasform är abstrakt och svårtolkat, både för lekmän och forskare. Den som vistas i en immersiv miljö kallas för en immersant; i detta fall besökarna i domteatern. Ordet antyder att man ska sänkas ned i upplevelsen, bli en del av det som gestaltas. En av de stora forskningsförtjänsterna man lyfter fram i presentationer på NVC är möjligheten att kombinera flera olika databaser med stor datorkraft och direkt kunna visualisera resultatet i den immersiva miljö, som gör att immersanten ser och upplever materialet på ett nytt sätt. I klimatvisualiseringsprojektet är det som ska ges visuell gestalt något undflyende men ändå närvarande, det är världens ständiga rörelser som fångats av väderstationer och satelliter. Genom en infrastruktursatsning av Vetenskapsrådet har SMHI idag ansvar för att möjliggöra sökning, publicering, långsiktig tillgänglighet och lagring av klimat- och miljödata som kan användas i projektet. Förändringar över lång tid som är för små för att vara uppenbara för oss blir genom databaserna påvisbara och sedan synliggjorda i den immersiva miljön i domteatern. Immersionen gör oss känsliga nog att uppleva det som annars undflyr våra sinnen, på ett sätt som också berör oss. Utmaningen är också att utifrån detta stora och svårtolkade material visa på vad som är ett troligt framtidsscenario utan att exakt veta dess fullständiga förlopp. Komplexiteten i vädersystemen gör att orsakssambanden inte alltid är enkla utan processerna är inneboende och kanske osynliga men ändå högst verkliga.¹¹

Engagemanget hos publiken ska skapas genom att gestalta och förklara hur klimatförändringar drabbar oss personligen och kroppsligen när de väl vinner aktualitet. Publiken får se sin huvudstad översvämmas av vattenmassor eller flyga fritt över jorden på ett stort avstånd och därmed få en känsla av atmosfärens tunnhet mot rymdens tomhet. Klimatförändringarna kommer att leda till kriser för våra samhällen och jag tolkar det som att vi ska inse vår litenhet i naturen och att bilderna handlar om vår sköra existens i en värld i förändring. Det finns även realpolitiska ambitioner med klimatvisualiseringar i det att forskargruppen vill påverka världen utanför domteatern genom det som visas därinne. Även om den politiska viljan inte alltid är uttalad så är motivet jag söker ändå inte dolt. Man slår fast att växthuseffekten är verklig och måste motverkas; runt detta finns stor enighet. Däremot råder diskussioner kring vilken position vetenskapen ska ha till sin publik, det politiska är kontroversiellt. Frågan är om man är

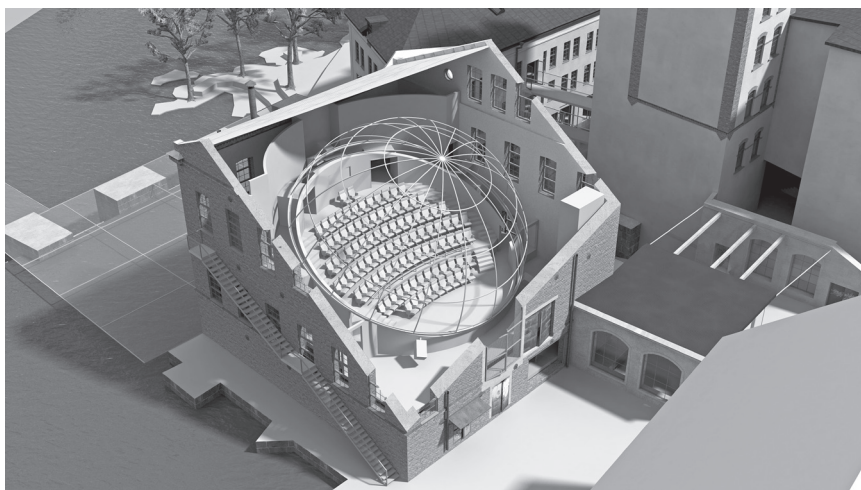
11 "Background – Responding to the grand challenges of our times" <http://www.smhi.se/ccds/About/background-1.16946> [hämtad 2012-06-13].

en neutral spridare av sanningen eller om man tillåter sig att säga sin sanning i affekt. Som exempel på de affektiva medlens väg kan man i ett kort informationsblad med bilder läsa:

Med plats för drygt 100 besökare erbjuder domteatern på Norrköpings Visualiseringscenter en miljö för gränsöverskridande föreställningar. Upplevelsen av att befinna sig omsluten av ljud och bild lämnar ingen oberörd, något som gör det särskilt angeläget för att ansvarsfullt lyfta viktiga samhällsfrågor såsom klimatförändringar.¹²

Detta är en talande text som kan brytas ned till mindre delar för att lyfta fram retorik och ambitioner. Till exempel används beteckningen domteater istället för vad som ofta kallas planetarium för att beskriva den byggnad där föreställningen ges och så är det även i andra texter som beskriver detta slags sfäriska rum med dessa specifika egenskaper.

Byggnaden kallas sällan för planetarium även om där ofta ges rymdvisualiseringar. Istället är det en vetenskapsteater, domteater eller visualiseringsdom, och marknadsföringen menar att det sfäriska visningsrummet är något mer än ett vanligt planetarium, den är något som ger ”upplevelsen av

Figur 1. Domteatern i genomskärning. Det som är avtecknat likt en jordglob är den sfäriska skärmen som används som projektionsyta. Immersanterna sitter mer eller mindre i sfärens mitt och blickar uppåt. Projektionsytan är perforerad och låter ljud passera, vilket tillåter att högtalarna sitter utanför sfären, allt för att immersanternas upplevelse inte ska bli störd. (Upphovsman: Kristoffer Jansson, Interactive Institute)

12. Neset, Tina & Przybyl, Katarina (2009), ”WorldView – ett nytt sätt att visualisera klimatförändringar”, <http://www.cspr.se/vcc/arkiv/1.70215/Klimatprojekt090213.pdf> [hämtad 2011-10-06].

befinna sig omsluten av ljud och bild”.¹³ Denna upplevelse skulle även ett planetarium ge men jag menar att valet av benämningen domteater ska ses som ett uttryck för viljan att vara mer än ett vanligt populärvetenskapligt projekt. Det finns redan många populärvetenskapliga centra som riktar sig till allmänheten och det gör även NVC i stort och inte bara projektet Klimatvisualiseringar. Därför är det viktigt att finna sin egen nisch. På NVC är man således nogga med vad man kallar det sfäriska rummet. I klimatvisualiseringsprojektet menar man att NVC kan göra skillnad för klimatet genom publikens upplevelser i domteatern. På hemsidan beskriver man det som att:

[V]isualiseringstekniken hjälper oss människor att se saker som vi egentligen inte skulle ha möjlighet att se, eller underlätta att se saker som är väldigt komplexa. Det kan röra sig om rymdresor, resor in i den mänskliga kroppen eller ner i de allra djupaste delarna av världshaven.¹⁴

Publiken ska se längre, djupare och vetenskapligare, upplevelsen ska vara engagerande och berörande. Det immersiva är en viktig del i den upplevelse jag undersöker eftersom det framställs som en ny informationsteknik som är möjlig i domteatern. Konsthistorikern Oliver Grau beskriver begreppet immersion i sin bok om virtuell konst:

[T]he intention is to install an artificial world that renders the image space a totality or at least fills the observer's entire field of vision [...] these images integrates the observer in a 360° space of illusion, or immersion, with unity of time and place.¹⁵

Jag hävdar utifrån klimatvisualiseringsprojektets textmaterial att det handlar om att skänka enhet och räddning åt en värld som håller på att fragmentiseras genom att låta publiken uppslukas av en artificiell värld på duken. Den uppslukande upplevelsen gör att världen utanför blir förståelig och därmed också möjlig att rädda. Den moderna tekniken möjliggör immersionen och publiken kan tillfälligt sjunka ned i upplevelsen som ges i domteatern. Vi vet alla hur det är att försjunka i sina egna dagdrömmar och glömma tid och rum men här ska hela publiken sjunka ned i någon annans bilder – drömmar om gårdagen och mardrömmar om framtiden.

¹³ Ibid. (2011).

¹⁴ "Visualisering?" <http://www.visualiseringscenter.se/visualisering/sv/> [hämtad 2011-10-06]

¹⁵ Oliver, Grau (2003), *Virtual Art: From Illusion to Immersion*, Cambridge, Leonardo Books, Mass., s. 13.

En visning med publik

Jag var på en av visningarna med en inbjuden publik från ett kommunalt fastighetsbolag. Speakern gjorde ett avsteg från manuset under en visningsmodul som gav publiken känslan av att sitta i mitten av en virvelvind med dokument som snurrar runt oss. Denna virvel skulle illustrera informationsflödet som översvämmar den samtida mediekonsumenten.

Speakern: ”Blunda gärna om ni tycker att det är otäckt.” (mumlande det sista)

Man i publiken: ”Jäklar!”

Kvinna som låter illamående: ”Åhhh!”

Det har hänt tidigare att publiken blivit illamående av upplevelsen och så verkar det vara även denna gång. Om det finns ett möte med tekniken som är hisnande så är det detta. Intressant är att speakern uppmanar oss att blunda, vilket inte är den reaktion man sökt. Att döma från de ljud som publiken utstötte, den rörelse som gick igenom auditoriet när kroppar skruvade på sig, samt av min egen känsla så var detta en affektiv öppning eller koppling mellan kropp och bild som var en rörelse utöver den som tillhör det rent läsbara i bilderna. Denna rörelse åstadkommen med teknikens uttrycksfullhet borde vara en möjlighet till en immersiv inlevelse genom att virveln sveper med publiken. Forskargruppen bakom projektet beskriver den nya tekniken i kombinationen med berättelse och upplevelse som ett sätt att motverka andra mediers (läs: negativa) inflytande, det var ju det som illustrerades av virvelvinden. Något som också poängteras är att ”i takt med att information om klimatförändringarna ökar, växer också behoven av att balansera medias ibland förenklade bild av ett komplext problem. Visualiseringstekniker, nya berättelseformer och upplevelsebaserade medier och mötesplatser är kraftfulla verktyg som kan möta dessa behov”.¹⁶ När speakern ber publiken titta bort är det för att de inte ska störas av de inre rörelser som den nya tekniken rör upp, speakern återför publiken till den berättelse vetenskapen vill förmedla. Men blunda så blir det lättare, för här går tydligen gränsen för vad vetenskapen kan låta publiken uppleva i sitt namn. Det är ett vägval som görs i denna uppmaning där den vetenskapliga berättelsen är viktigare än upplevelsen av det nya mediet och de känslor som kan framkallas. Men det är inte ovanligt att immersanterna känner olust eller till och med illamående inför de nya immersiva upplevelserna som blir möjliga i VR-miljöer¹⁷, utan det nya och okända rör om i oss kroppsligen. Betraktar man resten av Klimatvisualiseringarna så utnyttjas domens tekniska möjligheter inte fullt ut. Många av de visualiseringar av forskningsdata

¹⁶ Neset & Przybyl (2011).

¹⁷ Johnston, John (1999), ”Machinic Vision”, *Critical Inquiry*, 26 (1).

Figur 2. Detta är en typisk bild för Klimatvisualiseringar där länders utsläpp omräknat till koldioxidequivivalenter och relaterat till per capita, total mängd per år och över industrialiserad tid visas som staplar på en jordglob. Komplexa skeenden reduceras till en statisk återgivning av ett rum. (Fotograf: Anna Öst, Visualiseringscentrum C).

som visas, till exempel grafer, stapeldiagram och liknande, hade fungerat lika bra på en platt skärm; icke desto mindre utgör dessa traditionella vetenskapliga figurer den största delen av modulerna. Man vill förmedla vetenskap med så tydliga figurer som möjligt, och resultatet är att man producerar välkända vetenskapliga figurer i ett rum som byggts för att göra mycket mer, enligt sina egna marknadsföringstexter. Entydighet verkar vara målet, allt för att budskapet ska nå fram, men resultatet är att visningarna också blir ganska platta. Det var något annat man ville uppnå i domen, nämligen att ge ”upplevelsen av att befinna sig omsluten av ljud och bild för att detta lämnar ingen oberörd”.¹⁸ I en rapport av forskargruppen bakom projektet beskrivs de visuella utmaningar Klimatvisualiseringar står inför:

Major challenges are scientific visualization of complex interlinkages between numerous phenomena in nature as well as in society, interrelations across vertical scales over time, substantial uncertainty of feed back mechanisms and often massive numerical representation of scientific results.¹⁹

¹⁸ Neset & Przybyl (2011).

¹⁹ Neset, Tina, Johansson, Jimmy, & Linnér, Björn-Ola (2009), *State of Climate Visualization, Elektronisk resurs*, Linköping: Linköping University Electronic Press, s. 5.

Frågan är hur man ska kunna visualisera dessa sammanlänknings, som inbördes förhållande, långa tidsperioder, osäkerhet och överväldigande mängder numeriska representationer på ett tydligt och konkret sätt. Det som ska visualiseras saknar ofta en aktuell referent ute i världen. Jag vill hävda att ett problem för Klimatvisualiseringar är att man försöker skapa bilder som sägs ha spårbara referenter ute i världen även när denna konkreta och aktuella referent saknas. Inte desto mindre kan processerna, riskerna, de hotande kriserna och de inneboende potentialerna vara verkliga, de saknar bara ännu aktualitet och kan därför inte ges en representationell spatial gestalt. Det man säger är att man ska visualisera flöden och tid snarare än landskap eller annat som kan gestaltas figurativt. Som jag ser det från det temporala virtualitetsperspektivet skulle upplevelsen i den immersiva miljön verkligen kunna ge en känsla av vad som finns men ännu inte är aktualiserat i en fysiskt påtaglig form. Den immersiva miljön kan ge publiken en upplevelse av *real virtuality*, det som är troligt men som ännu inte aktualiserats, den än så länge okända framtid som vi behöver vår föreställningsförmåga för att känna och förstå för att vara förberedda på.

Vad är det vi ser, representation eller presentation?

Den filosofiska frågan i rubriken är svår, kanske rentav omöjlig, att besvara på ett generellt plan, men för ett givet bildmaterial är det åtminstone möjligt att föra ett resonemang. När det gäller vetenskapliga bilder så finns mycket skrivet från vetenskapssociologiska och vetenskapsteoretiska perspektiv.²⁰ Utifrån sådana hävdar jag att om man söker sig bakåt och frågar sig vad som finns bakom bilden är det i de flesta fall svårt att finna en fysisk referent som låtit sig representeras eller avbildas direkt. En tidig klassisk studie som tydligt visar på denna representationsproblematik är Bruno Latours ”Pedofilen i Boa Vista”,²¹ där man får följa en pedologisk forskargrupp som undersöker ett förmodat ökenspridningsområde. Jordprover samlas in enligt ett protokoll, jordproverna ges koder och etiketter och allt analyseras, kartor ritas och samlingar bildas. Forskningsmaterialet transporteras och arkiveras. Jordproverna från fältarbetet blir till bilder. Allt görs för att svara på frågan om öknen breder ut sig eller drar sig tillbaka. Att det finns en pågående förändring är förgivettaget, världen är i förändring, men man vet inte åt vilket håll den är på väg mot. I slutändan kommer

20 Pauwels, Luc (2006), *Visual Cultures of Science: Rethinking Representational Practices in Knowledge Building and Science Communication*, Hanover, N.H.: Dartmouth College Press.

21 Latour, Bruno (2012), *Artefaktens återkomst: ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, Stockholm: Santérus Academic Press.

inte forskargruppen fram till något entydigt svar, enligt Latour. Som vetenskaps sociolog följer Latour arbetet på plats och visar att de vetenskapliga bilderna saknar *ett* ursprung, trots att han följt arbetet i fält och sett bilderna skapas. Bilderna produceras i en process där det sociala, semiotiska och ekonomiska är bestämmande i dess uppkomst och därmed finns det inte *ett* ursprung att finna tillbaka till. Den färdiga bilden som cirkulerar i tidskrifter och läroböcker har inte en given fysisk koppling till det den säger sig representera. Liknande problem skulle den kunna få som söker källan till det som visas i Klimatvisualiseringar. Även om klimatförändringarnas fakticitet ter sig obestriddliga kommer källan kunna ifrågasättas genom till exempel det socialas inblandning, mätinstrumentens kalibrering, den sneda fördelningen av forskningsresurser eller som i fallet med FN:s klimatpanels rapport där man blandade ihop vittnesmål med mätningar. I klimatpanelens rapport från 2007 användes ett ögonvittnesmål om smältande glaciärer i Himalaya istället för naturvetenskapliga mätningar och detta ledde till att hela klimatpanelen ifrågasattes och hamnade i en medial kris.²²

Den som söker, han ska finna fel, särskilt om den virtuella verklighet som Klimatvisualiseringar producerar förmodas ha sin exakta rumsliga förlaga ”där ute”. I sin bok *New Philosophy for New Media* förklarar Mark Hansen att:

[T]he digital image has only an ”electronic underside,” which ”cannot be rendered visible” precisely because it is entirely without correlation to any perceptual recoding that might involve human vision. Accordingly, the digital image is not really an ”image” at all: far from being a correlate of the imaginary domain of sensory experience, it designates the ”objective” circulation of digital data.²³

Hansen refererar till John Johnston, författaren av artikeln *Machinic Vision*, som där i sin tur deklarerar att den digitala bilden helt saknar en utsida från vilken den skulle komma.²⁴ Bilderna kan inte, som konstaterats tidigare, vara en återgivning av något annat rum eller plats, därför måste bilderna ses som presentationer av sig själva. Det som Hansen och Johnston dessutom pekar på är att de digitala bilderna gömmer en stor del av det som är deras grund; det mesta av siffrorna bakom den vetenskapliga bilden förblir osynligt för oss, det ligger bortom det som ryms inom vår normala perceptuella förmåga och blir därför inte till en bild som vi tycker oss känna igen. Jag menar att man kan se begränsningar i bilder som produceras med anspråket

22 *Science* [2010], vol. 327, nr 5965, 29 jan. 2010, s. 510f.

23 Hansen, Mark B.N. (2004), *New Philosophy for New Media*, Cambridge, Mass.: MIT Press, s. 98.

24 Johnston, (1999), s. 39.

att återge världen spatialt, då rummen på bilderna behöver likna de rum som vi känner oss bekanta med från det vi ser som deras förlaga. Detta gör det svårare att visualisera något som vi vanligtvis inte ser med våra ögon. När en bild är ”naturtrogen” är den trogen mot hur våra begränsade sinnen uppfattar världen och inte mot det objekt som avbildas; till vår egen natur är vi också begränsade.

Som konstaterats tidigare är det för Klimatvisualiseringar många gånger ingenting som finns konkret ”där ute” som ska visualiseras, det är, som jag har kunnat konstatera, komplexa sammanlänknings-, inbördes förhållande över långa tidsperioder, betydande osäkerheter om återkopplingsmekanismer och överväldigande mängder numeriska representationer.²⁵ Vi kan inte göra bruk av våra ögon för att få se detta, och att då göra representationer som överensstämmer med hur vi uppfattar en extern värld hjälper oss inte; här finns inget vi kan se med våra vanliga ögon.

Att känna igen sig och att känna sig engagerad

I klimatvisualiseringsprojektet försöker man engagera publiken genom att visa på kopplingar till publikens vardag, både vad gäller riskerna och lösningarna. För att koppla det som visas till publikens vardag så är tanken att visa landskapsvisualiseringar av publikens hembygd. Oftast utgörs publiken av en skolklass eller ett företag. Det är mer sällan som allmänheten är publik, vilket gör att man vet var publiken kommer ifrån och vad de känner igen som ”hemma”. Därmed kan projektet kombinera aktuell befolkningsstatistik med kartor från den plats som publiken kommer ifrån och visa hur många som skulle drabbas av havsnivåhöjningar just där.

I rapporten om klimatvisualiseringars villkor och möjligheter refererar man till klimatkommunikationsforskaren Stephen Sheppard som hävdar att realistiska landskapsvisualiseringar skulle vara särskilt lämpliga för att skapa känslor och engagemang och i förlängningen ge förändrade beteenden. Sheppard har skrivit flera artiklar om möjligheter till kommunikation av vetenskap genom ny visualiseringsteknik utifrån undersökningar om hur beteendeförändringar kan åstadkommas. I den artikel som Klimatvisualiseringar refererar till här beskrivs en kedja vars första länk är kognitiv igenkänning, den andra är en affektiv koppling som ska leda till beteendeförändring hos betraktaren. Rapporten anger att det i synnerhet är realistiska landskapsvisualiseringar som snabbt kan öka folks medvetenhet om klimatförändringarna.²⁶ Anledningen till att specifikt landskapsvi-

²⁵ Neset, Johansson & Linnér (2009).

²⁶ Ibid.

sualiseringar av hemmiljön är lämpliga är att det formas en associativ länk mellan det man ser inne i domteatern och det man känner igen som hem. Först kommer den kognitiva igenkänningen och sedan den känslomässiga drabbningen som leder till önskade beteendeförändringar.²⁷

I Klimatvisualiseringar omsätts Sheppards kedja i praktiken genom att den visar landskapsöverflygningar över Stockholm som översvämmas av vatten. Utifrån samtal med personer ur publiken konstaterar jag att det är svårt att åstadkomma realistiska och överväldigande representationer eftersom många redan är bekanta med bilderna. Flera nämner att det liknar Google Earth som man har tillgång till från den egna datorn. Bilderna som visas må vara goda vetenskapliga bilder men når inte fram till sin publik. Jag vill mena att problemet för Klimatvisualiseringar främst är ett hämmande behov av representationell förankring. Det finns mycket att vinna på att istället tala om visualiseringarna som presentationer av en värld i tillblivande och se att bilderna snarare är aktiverare av rörelse och föreställningsförmågan än bara neutrala sanningssägare.

Det visuella och det synliga för analysen

I bildmaterialet har jag sökt efter gränserna mellan det synliga och det visuella. Detta eftersom det inte bara är det som är läsbart som tecken i bilderna som är mitt forskningsmaterial utan också det som kan bli förstäligt genom mötet med bilderna i en miljö och i detta fall är det den immersiva miljön i domteatern. Det visuella kan vara det som finns i utkanten av bilderna, det som överlappar och kanske till och med skymmer sikten, skuggan som faller bakom tecknen eller den effekt som kan uppstå i flödet av bilder. Didi-Huberman beskriver det visuellas verkan på en inträdande besökare i munkcellen där Fra Angelicos *Bebådelsen* finns på en vägg som man möter i motljus:

It is the phenomenon of something that does not appear clearly and distinctly. It is not an articulated sign; it is not legible as such. It just offers itself: a pure appearance "of something" that puts us in the presence of the chalky color, long before it tells us what this color "fills" or qualifies.²⁸

Didi-Hubermans analys av detta möte mellan målningen och betraktaren pekar inte på det som finns i målningen utan istället allt som omger den

27 Sheppard, Stephen R.J. (2005), "Landscape Visualisation and Climate Change: The Potential for Influencing Perceptions and Behaviour", *Environmental Science & Policy*, 8 (6), s. 637–654.

28 Didi-Huberman (2009), s. 18.

och som är lika viktigt, eller kanske än viktigare än de läsbara tecknen för betraktarens upplevelse i detta fall. I domteatern framträder liknande effekter. Innan publiken kommer in i projektorummet passerar de genom ett rum med svarta väggar och röd takbelysning. Väl inne i domen spelas lugn bakgrundsmusik och alla sitter bekvämt tillbakalutade i rätt vinkel för att underlätta immersion. Allt detta är en del av den kroppsliga upplevelsen och som därmed blir en del av de bilder som visas. Didi-Huberman använder det virtuella som begrepp i en snarlik men ändå en annan mening än Bergson och Deleuze, men även Didi-Huberman pekar på känslans möjlighet att tänka virtualitet som något närvarande, förändrande och samtidigt svåråtkomligt. Det virtuella är inte enstämigt utan ger oss mönster av mening men aldrig en helhet:

The word virtual is meant to suggest how the regime of the visual tends to loosen our grip on the "normal" [...] The event of virtus, that which is in power, that which is power, never gives a direction for the eye to follow, or a univocal sense of reading. Which does not mean that it is devoid of meaning. On the contrary: it draws from its kind of negativity the strength of a multiple deployment; it makes possible not one or two univocal significations, but entire constellations of meaning, of which we must accept never to know the totality and the closure, constrained as we are simply to make our way incompletely through their virtual labyrinth.²⁹

Men det virtuella är också en kraft som rör oss mer än kroppsligt, fylld med mening utan att vara synlig, det leder oss framåt in i världens labyrint.³⁰ Det som är synligt för oss är vi medvetna om och läser på ett annat sätt än det som blott är visuellt. Ett objekt eller en situation som vi befinner oss i kan beskrivas från dessa två sidor. Samtidigt påminner Deleuze oss om att:

[D]et synliga och det läsbara, exteriören och interiören, fasaden och rummet, dessa två är ändå inte två världar, ty det synliga har sin läsning [...], det läsbara sin teater [...]. Vi hänvisas alltid till en ny typ av korrespondens eller ömsesidigt uttryck, ett 'mellan-uttryck', veck efter veck.³¹

Jämför labyrintens veck. Båda sidor av vecket är lika viktiga i och med att de finns där framför och runt omkring oss och bakom det hörnet där framme, vi är veckade in i världen som vore den en labyrint. Och vad är inte domteater om inte ett aktuellt och väldigt konkret veck i världen? För mig handlar det om att se om det finns något i bilderna som inte uttalas som

29 Ibid.

30 Ibid.

31 Deleuze, Gilles (2004), *Vecket: Leibniz & barocken*, Göteborg: Glänta, s. 72.

tecken men ändå finns där bortom gränsen som skiljer det virtuella från det aktuella,³² eller med Bergsons ord:

Det ligger i materien någonting mer än det aktuellt givna, men icke något som är därmed olikartat. Utan tvivel omfattar den medvetna perceptionen icke materien i dess helhet, alldenstund den såsom varande medveten består i att skilja på och fördela det som i denna materie har betydelse för våra olika behov.³³

Jag menar att domteatern är ett veck i världen som kan visa på den andra sidan än det direkt synliga och ge gestalt åt det som ligger där i material, utan att ännu vara aktualiserat. Det är detta som vi har behov av att göra till upplevelse för att göra klimatförändringarnas rörelse kännbara innan de blivit till de klimatkriser vi vill undvika.

Didi-Hubermans analys utgår från en växelverkan mellan bild och betraktare. Det som gör att man inte ser Fra Angelicos målning till att börja med – motljuset – är en del vår upplevelse. För att målningen ska kunna framträda för oss måste vi vänja ögonen, betraktaren måste söka sig mot målningen och sedan sakta fyllas av den allt eftersom färgen fyller figuren.³⁴ Allt eftersom kommer motivet att bli synligt för att bli den bild vi känner som *Bebådelsen*, och aldrig igen kan bilden på nytt få framträda från det bländande ljuset. Bilden finns som en del av vårt minnes mörker. Utifrån Bergsons temporala virtualitetsbegrepp blir bilden till en del av oss – och vi är förändrade. Detta sätt att filosofera kring bilder vidgar bildbegreppet till att omfatta allt det som omger bilderna i sitt sammanhang och inkluderar dessutom oss själva. Bergson menar att ”min kropp är alltså inom den materiella världen i dess helhet en bild, som verkar likt andra bilder och det den upptar och åter avger rörelser”,³⁵ och därmed är vi helt invecklade i världen och kan inte se världen från ett neutralt perspektiv.

För någon som vill påverka framtiden genom sin publik är det som tillhör det visuella registret mer intressant att verka i snarare än det synliga registret då dess relation till världen inte avgjort kan bestämmas som en sann eller falsk representation; det behöver inte vara antingen vetenskap eller fiktion utan det kan vara berörande och närvaroskapande. I det visuella registret finns därmed lite större frihet och från detta perspektiv behöver det som presenteras i domteatern inte vara stränga representationer av världen, utan istället presentationer som kan skapa en känsla av en angelägen närvaro i världen, och detta kan också vara att ansvarsfullt lyfta samhällsfrågor. Sam-

32 Deleuze (1988).

33 Bergson & Ruhe (1913), s. 55

34 Didi-Huberman (2009), s. 18.

35 Bergson & Ruhe (1913), s. 3.

tidigt blir det svårare för avsändaren att veta exakt vad som kommuniceras när man släpper kravet på att alltid befinna sig i det representationella. Men med det perspektiv jag anlägger på vetenskapliga bilder är bilderna ständigt mångtydiga snarare än endast innehållande entydiga sanna budskap. Det är svårt att hävda att det i praktiken finns rena vetenskapliga bilder. Den sociala och ekonomiska inblandningen med alla konflikter och kompromisser framträder alltid samtidigt med alla instrument, handhavanden och kalibreringar som tillsammans producerar vetenskapliga bilder.³⁶

Real virtuality och virtual reality

Jag har ställt två virtualitetsbegrepp mot varandra där det ena är ett spatialt återgivande av andra rum i en datorgenererad virtuell miljö medan det andra är ett tidsligt begrepp. Bergsons kritik av det spatials som en efterhandskonstruktion plockas upp av socialteoretikern Brian Massumi i boken *Parables for the Virtual*:

When we think of space as "extensive", as being measurable, divisible, and composed of points plotting possible positions that objects may occupy, we are stopping the world in thought. We are thinking away its dynamic unity, the continuity of its movements. We are looking at only one dimension of reality.³⁷

Det är denna endimensionella och statiska bild av världen som också Bergson utmanar genom att använda sitt virtualitetsbegrepp där tid och rörelse utgör det primära varat i världen och där det spatials och materiella rummet uppkommer sekundärt. I min bergsonska bildanalys utgör den viktigaste skillnaden den att det första virtualitetsbegrepp aldrig lämnar det aktuella medan det andra är verkligt men inte ännu aktualiserat utan virtuellt. *Real virtuality* kommer i Deleuzes användning från Prousts *På spaning efter den tid som flytt*,³⁸ där huvudpersonen kastas tillbaka till gamla minnen genom madeleinekakan; detta litterära exempel visar hur det virtuella får aktualitet genom differentiering eller kreativt blivande:

Beklämd av en grå och dyster dag och av tanken på en lika dyster morgondag förde jag mekaniskt till läpparna en sked té, i vilken jag blött upp en bit kaka. Men i samma ögonblick som det med kaksmulorna blandade téet rörde vid min gom, spratt jag till, på helpänn inför något ovanligt som försiggick inom mig. [...] Det som skälver inom mig kan inte vara något annat än en bild, ett

³⁶ Pauwels (2006).

³⁷ Massumi, Brian (2002), *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation (Post-contemporary Interventions)*, Durham, N.C.: Duke University Press, s. 6.

³⁸ Proust (1996).

visuellt minne som är förbundet med denna smak och försöker tränga fram till mig tillsammans med den. Men det kämpar ännu i ett alltför dunkelt fjärran; jag skymtar knappt ens den neutrala återspeglingsen där de ogripbara, virvlande färger blandas med varandra. [...] Knappt hade jag känt igen smaken på den i lindblomsté doppade madeleinekakan [...] förrän det gamla grå huset åt gatan [...] dök upp likt en teaterkuliss.³⁹

Real virtuality som Proust här skriver fram är något som flödar tyst i materien och som finns i oss men som först blir kognitivt kännbart för oss när det vinner aktualitet, som ett minne som flyter upp till (medvetande)ytan, och därmed förlorar det också sin virtualitet. Detta virtuella kan beskrivas som en inneboende potential, det är verkligt men kan inte bestämmas eller mätas för att det ännu saknar aktualitet.

I naturvetenskapliga sammanhang blir detta givetvis problematiskt eftersom man inte kan acceptera att något skulle kunna finnas utan att vi också kan bevisa dess existens. Den bergsonska och deleuzeianska filosofin menar att vi inte kan fånga det virtuella utan att det i samma ögonblick är något annat än det var innan vi fångade det. Men i Žižeks läsning är Deleuzes virtualitetsbegrepp mer förankrat i den värld vi känner igen med våra ögon som är präglade av det konventionella:

This brings us to the constitutive ambiguity of the relationship between actual and virtual: (1) the human eye reduces the perception of light; it actualizes light in a certain way (perceiving certain colors, etc.), a rose in a different way, a bat in a different way [...] The flow of light "in itself" is nothing actual, but, rather, the pure virtuality of infinite possibilities actualized in a multitude of ways; (2) on the other hand, the human eye expands perception – it inscribes what it "really sees" into the intricate network of memories and anticipations (like Proust with the taste of madeleine), it can develop new perceptions, and so forth.⁴⁰

Žižeks utveckling av begreppet är bra men tar inte fasta på den deleuzianska innebörden, där det virtuella inte innebär *infinite possibilities*: Allt är inte möjligt utan istället bär det virtuella på något inneboende potentiellt och därmed avgränsat. Žižeks konkreta exempel ger det virtuella en materialitet, alltså ljuset, men Žižek menar förmodligen elektromagnetisk strålning även utanför synligt spektrum. Žižek antar, liksom Deleuze, det proustska synsättet att betraktarens minne först genom ögat "skriver på världen" och sedan blir del av minnet igen på ett sätt som obönhörligen framskrider. Våra

39 Proust, Marcel (1993), *På spaning efter den tid som flytt*, del 1, *Swanns värld*, Stockholm: Bonniers, s. 53ff.

40 Žižek (2004), s. 4.

minnen och förväntningar är med oss i det ständigt nya nuet och skapar världen för oss. Men vilken värld som helst är inte möjlig att skåda trots att den inte är given innan vi ser den.

Värdet med detta tänkande för det jag noterat i fältarbetet är, att *real virtuality* är de skillnader som uppkommer istället för det som redan är, det som är i blivande är viktigare att känna än det som var. Det kan vara skillnaden i känsla som publiken får efter att ha upplevt att bli nedsänkt i domteaterns bilder av framtiden, eller den skillnad det innebär att de globala vädersystemen plötsligt betar sig på ett nytt sätt. Plötsligt är allt kris och världen återvänder aldrig till det som den en gång varit. Enligt Bergson och Deleuze har detta alltid varit världens och människans villkor. Världen är en flod som flödar och vi befinner oss i den. Enligt Herakleitos stiger vi aldrig vi ner i samma flod, men Deleuze menar till och med att vi inte kan stiga ner i floden eftersom vi aldrig kan gå ur den. Det finns ingen neutral strand att gå upp på och det gäller också vår relation till klimatförändringarna. Det finns inga neutrala platser att stå på för att se världen utifrån, utan vi är alltid mitt i och påverkar klimatet i allt vi gör.

Diskussion om virtualitetens möjligheter

Man skulle kunna se vissa komponenter i det som orsakar klimatförändringar som virtuella krafter. Om vi säger att inlandsisarna potentiellt kommer smälta är det något som kommer hända om vi fortsätter släppa ut växthusgaser i atmosfären, men vi kan inte säga när det kommer hända eftersom materiella förändringarna varken är linjära eller fullt ut kända. Det är en fråga om tid men när det har hänt så har det aktualiserats och har då inte längre en virtuell potential utan är ett fullbordat faktum. Detsamma skulle kunna gälla för den potentiella risken att Golfströmmen kollapsar eller att permafrosten smälter, det är bara en tidsfråga, det är verkligt men har ännu inte aktualiserats, och vi känner inte materiens alla inneboende potentialer som avgör när det händer eller vad som blir dess konsekvenser.

Analogier har ofta sina brister i att det är lätt att komma med invändningen att det virtuella blott skulle vara det okända, men pekar ändå på ett sätt att tänka *real virtuality* istället för *virtual reality* eftersom mycket faktiskt är okänt om klimatförändringarna. Framtiden är en öppen och okänd plats. Att göra en spatioalt överensstämmande bild av förloppet tycks gå på gång leda till representationskriser eftersom det är lätt att hitta felkällor, ofta mänskliga, som nämnts ovan. Från mitt perspektiv är också varje presentation ny och går aldrig att representera, det enda som repeteras är möjligtvis repeterandet i sig själv, innehållet är alltid skillnad, den gör

skillnad, upprepningen är blott abstrakt.⁴¹ Även när det ser ut som att händelser upprepar sig är det inte detsamma som händer igen. Tag årstiderna som exempel. Även om det blir sommar varje år är det inte samma sommar som återkommer utan alltid en ny. Likheten är lömsk, det verkar ofta vara detsamma som återkommer men världen är ständigt i nyblivnade. Därför är det en fördel att tänka temporal virtualitet för att gestalta världens gång som framflödande istället för upprepning när förändring och kommande kriser ska kommuniceras.

Vi vet inte vilka kriser som kommer att bli resultatet av klimatförändringarna. Visste vi exakt vad som kommer hända skulle förberedelser kanske kunna göras för att undvika krisen innan den slår över från det virtuella till katastrofal aktualitet. Men klimatsystemet är alltför komplext för att kunna förutsägas och detta gör krisplaner svåra att konkretisera annat än i generella termer. Krisen kommer som en händelse, plötsligt och oförutsägbart. Vi kan vänta händelser som är irreversibla och systemändrande. Vi kan förvänta oss en ny värld utan att kunna veta hur den ser ut. Därför behöver vi bilder som inte är representationella utan istället sådana som ger förmågan att föreställa oss det oförutsägbara, det ständigt föränderliga. Bergson skriver i *Introduktion till metafysiken* att ”alla fotografier av en stad tagna från alla möjliga utsiktspunkter kan mycket väl komplettera varandra i det oändliga, men de kan aldrig mäta sig med det plastiska ting som själva staden man går omkring i utgör”.⁴² Istället är det med föreställningsförmågan som vi kan sammansmälta med det vi undersöker, och endast då kan vi se det inifrån.

”Bilderna som förspelet till en motorisk reaktion, början till en handling i rummet”

Det förhållningssätt till kommunikation av vetenskap jag föreslår att Klimatvisualiseringar skulle kunna bejaka ses kanske som ett angrepp på synen på människan som i alla lägen förnuftig och rationell, men från mitt perspektiv behöver man inte välja mellan att antingen se publiken som känslö- eller förnuftsdriven. Från det deleuzianska perspektivet är inte subjektet en fast punkt, som ett förnuft kan förankras i, utan även subjektet är i ständig rörelse och tillblivelse.⁴³ Bergson menar att en perception och en bild för oss är samma sak, bilden kommer till oss via perceptionen och den är ”förspelet till en motorisk reaktion, början till en handling i rummet”.⁴⁴

41 Deleuze, Gilles (2004), *Difference and Repetition*, London & New York: Continuum, s. 24.

42 Bergson (1992), s. 59.

43 Johnston (1999).

44 Bergson & Ruhe (1913), s. 112.

Minnen är däremot de bilder vi nu kan se för vårt inre öga och minnen finns inte lagrade utan är en del av det vi kallar medvetande. När de inte ses för vårt inre öga är de ändå virtuellt närvarande. Men minnen är bara bilder för oss i detta nu, de måste aktualiseras för vårt inre öga nu, det vi ser för vårt inre öga är verkligt och äger aktualitet. För att få fram dessa minnen kastar vi oss bakåt i historien för att finna till exempel vår nyårsafton vid millennieskiftet, detta finns virtuellt hos oss men i det ögonblick vi ser det för vårt inre blir det aktualiserat.⁴⁵ Perceptioner är det vi ser när vi öppnar ögonen nu, det som för en stund sedan var perceptioner är nu minnen, om vi framkallar dessa med stängda ögonlock. Bergson kommer sedan med en beskrivning av hur den virtuella bilden kommer till uttryck i oss:

Det förlopp varigenom den virtuella bilden förverkligas är ingenting annat än den rad av framsteg, genom vilka denna bild lyckas av kroppen uppnå nyttiga åtgärder. Retningen av de s.k. sensoriska centra är det sista av dessa steg, den är förspelet till en motorisk reaktion, början till en handling i rummet. Med andra ord, den virtuella bilden utvecklar sig i riktning mot den virtuella förnimmelsen, och den virtuella förnimmelsen mot den verkliga rörelsen: i och med att denna rörelse utföres, realiseras också den förnimmelse vars naturliga fortsättning de skulle bilda som den bild som velat förkroppsliga sig i och genom förnimmelsen.⁴⁶

Det som är intressant med bergsonism som bildfilosofi är att det förenar bilder, kroppar och rörelse. Bilderna vi uppfattar är inte representationer av en yttre värld utan en blandning av våra minnen och ögonblickliga synintryck, båda är kroppsliga rörelser som är ”förspelet till en motorisk reaktion, början till en handling i rummet”, varför just denna bildteori är relevant för oss.

Om Klimatvisualiseringar vill att publiken ska bli mer klimatsmart så är det mycket mer intressant vad publiken faktiskt gör i mötet med bilder än vad den tänker. Det är också här som vi kan frambringa en representations-teori som är både radikal och användbar för att tänka estetisk-etiskt kring klimatvisualiseringar. När vi verkar på den nivå Didi-Huberman kallar visuell kan vi lämna representationstänkandet till förmån för produktion av skillnad där bilder är differentierande, där de gör skillnad. Bilder retar vår kropp till rörelse i rummet som sin fysiologiska följd. I fallet klimatvisualiseringar handlar det om att våga lämna det som beskrivs som det synliga registret av tecken såsom grafer, staplar och diagram, enligt Didi-Huberman sätt att skilja mellan det synliga och det visuella, för att genom

45 Deleuze (1988), s. 56.

46 Bergson & Ruhe (1913), s. 112f.

det visuella snarare än det synliga ge en mer intuitiv känsla av det som ligger i en öppen framtid för att undvika kriser eller förbereda det som kommer efter. Mellan det virtuella och det som kommit att aktualiseras ur det finns ingen ikonisk likhet då processen är differentiell.

Vi har nu kommit att se bilder som något annat än representationer av en yttre verklighet och istället som något som rör oss, berör oss. Bergson visar att bilderna varken är representation av något annat eller endast ett materiellt vara utan öppnar för att bilderna är både aktiva och materiella, de är potentiellt differentierande och därmed en ingående del i en värld i förändring. Bilder som förbereder oss på de kommande klimatkriserna kan inte bara efterlikna det rådande utan måste ge oss en känsla som gör att vi kan föreställa oss mer än vi vet men som ändå finns som virtuella, inneboende, troliga kriser.

Referenser

- Adorno, Theodor W. (2003), "Music, Language, and Composition", i Richard Leppert, *Adorno. Essays on Music*, Berkeley: University of California Press.
- Adorno, Theodor W. (2004/1949), *Philosophy of Modern Music*, New York/London: Continuum.
- Ahlberg, Alf (1934), "Förord", i José Ortega y Gasset, *Massornas uppror*, Stockholm: Natur & Kultur.
- Ahlberg, Alf (1946), "Regnum hominis", *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, 3 (1), s. 5–8.
- Ahlberg, Alf (1948), "Den irrationella faktorn i kulturlivet", *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, 5, s. 167–171.
- Ahlberg, Alf (1960), "Det moderna massamhället", *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, 17 (1), s. 4–7.
- Alsmark, Gunnar (red.) (1997), *Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*, Lund: Studentlitteratur.
- Andersson, Greger (2005), "Nazismen och musiken", i Greger Andersson & Ursula Geisler (red.), *Fruktan, fascination och frändskap. Det svenska musiklivet och nazismen*, Lund: Sekel.
- Andræ, Carl-Göran (1998), *Revolt eller Reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918*, Stockholm: Carlssons.
- Andrejevic, Mark (2004), *Reality TV: The Work of Being Watched*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers.
- Andrén, Anders (1997), *Mellan ting och text – en introduktion till de historiska arkeologierna*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Arnoldi, Jakob (2009), *Risk. An Introduction*, Cambridge/Malden: Polity Press.
- Arvidson, Mats (2007), *Ett tonalt välordnat samhälle eller anarki? Estetiska och sociala aspekter på svensk konstmusik 1945–1960*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Ash, Mitchell G. (2000), "Krise der Moderne oder Modernität als Krise? Stimmen aus der Akademie", i Wolfram Fischer (red.), *Die Preußische Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1914–1945*, Berlin: Akademie Verlag.
- Bachelard, Gaston (1992), *Jorden och viljans drömmier*, Lund: Skarabé.
- Bachelard, Gaston (1994), *Jorden och drömmier om vila*, Lund: Skarabé.
- "Background – Responding to the grand challenges of our times" <http://www.smhi.se/ecds/About/background-1.16946> [hämtad 2012-06-13].
- Barthes, Roland (1977), "Change the Object Itself. *Mythology today*", i Stephen Heath (red.), *Image, Music, Text*, New York: Hill and Wang.
- Beck, Ulrich (1998), *Risksamhället. På väg mot en annan modernitet*, Göteborg: Daidalos.

- Beckman, Birger (1945), "Det asociala Sverige", *Samtid och Framtid. Tidskrift för idépolitik och kultur*, 2 (8), s. 473–481.
- Bengtsson, Ingmar (1949), "Vi gläntar på femtiotalet... Sv.D:s unga kritiker ger sin syn på aktuella frågor vid nyårströskeln", *Svenska Dagbladet*, 24 dec. 1949.
- Bengtsson, Ingmar (1951), "Har tolvtonsmusiken någon framtid?", *Svenska Dagbladet*, 10 juli 1951.
- Bengtsson, Ingmar (1957), "Modern musik – för vem?", *Svenska Dagbladet*, 16 jan. 1957.
- Bengtsson, Ingmar (1957), "Frågor och förslag i musikdebatten", *Svenska Dagbladet*, 23 jan. 1957.
- Benson, Mark F. (1988), *Arnold Schoenberg and the Crisis of Modernism*, diss., Los Angeles: University of California.
- Bergson, Henri (1992), *Introduktion till metafysiken*, Lysekil: Pontes.
- Bergson, Henri & Ruhe, Algot (1913), *Materia och minne: en undersökning av kroppens förhållande till själen*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Betänkande med förslag till ny normalportionstat för armén samt till vissa åtgärder för nedbringandet av arméns mathållningskostnader (1916), Stockholm: Marcus.
- Bildtgård, Torbjörn (2002), *Hur maten blev en risk. Medicinens bidrag till regleringen av det svenska ätandet*, Uppsala: Uppsala University.
- Billing, Björn (2001), *Modernismens åldrande. Theodor W. Adorno och den moderna konstens kris*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Bjerre, Poul (1950), "Individualismen som samhällsgrundval", *Samtid och Framtid. Tidskrift för idépolitik och kultur*, 7 (1), s. 3–10.
- Bjerre, Poul (1952), "Neuroserna och sinnesjukhusen", *Samtid och Framtid. Tidskrift för idépolitik och kultur*, 9 (8), s. 441–445.
- Björhem, Nils & Magnusson Staaß, Björn (2006), *Långhuslandskapet. En studie av bebyggelse och samhälle från stenålder till järnålder*, Malmö: Malmö Kulturmiljö.
- Björk, Maria (2011), *Problemet utan namn? Neuroser, stress och kön i Sverige från 1950 till 1980*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Blomdahl, Karl-Birger (1957), "Sängens vägar", *Dagens Nyheter*, 30 jan. 1957.
- Bogost, Ian (2011), "Persuasive Games: Exploitationware", *Gamasutra. The Art and Business of Making Games*, http://www.gamasutra.com/view/feature/6366/persuasive_games_exploitationware.php [hämtad 2011-05-03].
- Boserup, Ester (1981), *Population and Technological Change: A Study of Long-term Trends*, Chicago: University of Chicago Press.
- Braudel, Fernand (1985), *The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible*, London: Fontana.
- Breuer, Hans (1918), "Wandervogel und Volkslied", i Fritz Jöde (red.), *Musikalische Jugendkultur. Anregungen aus der Jugendbewegung*. Hamburg: Freideutscher Jugendverlag Adolf Saal.
- Brev till Max Rubner från Verwertung inländischer Produkte*, Charlottenburg 2, 30 sep. 1916, MPG-Archiv, III, Abt., Rep. 8, Nr. 112.
- Brev till Max Rubner från Konsortium der Dauerkartoffel-Gesellschaft*, Düsseldorf, 29 nov. 1916, MPG-Archiv, III, Abt., Rep. 8, Nr. 112.
- Broman, Per Olov (2000), *Kakofoni storhetsvansinne eller uttryck för det djupaste liv? Om ny musik och musikäskådning i svenskt 1920-tal, med särskild tonvikt på Hilding Rosenberg*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Brown, David (1982), *Tchaikovsky. A Biographical and Critical Study. II: The Crisis Years 1874–1878*, London: Gollancz.

- Brown, John S. & Duguid, Paul (1996), "The Social Life of Documents", *First Monday*, 1 (1), <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/viewArticle/466/387> [hämtad 2011-11-28].
- Caillois, Roger (1961), *Man, Play, and Games*, New York: The Free Press of Glencoe.
- Carelli, Peter (2001), *En kapitalistisk anda – kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, diss. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Carlid, Göte (1949), "Den 'degenererade' Schönberg", *Musikvärlden*, 5 (8), Stockholm: Bonnier, s. 230–232.
- Carlsson, Gösta (1997), *Brödupploppet i Göteborg 1917*, Göteborg: Olo förlag.
- Castronova, Edward (2005), *Synthetic Worlds: The Business and Culture of Online Games*, Chicago: University of Chicago Press.
- Christenson, Peter & Ivancin, Maria (2006), "The 'Reality' of Health: Reality Television and the Public Health", *Henry J. Kaiser Family Foundation*, <http://www.kff.org/ent-media/upload/7567.pdf> [hämtad 2011-03-15].
- Consalvo, Mia (2009), "Hardcore casual: Game culture *Return(s) to Ravenhearst*", *FDG 09. Proceedings of the 4th International Conference on the Foundations of Digital Games*, New York: Association for Computing Machinery, s. 50–54.
- Copier, Marinka (2005), "Connecting Worlds. Fantasy Role-Playing Games, Ritual Acts and the Magic Circle", *Proceedings of DiGRA 2005 Conference: Changing Views – Worlds in Play*, Digital Games Research Association (DiGRA).
- Cullberg, Johan (1966a), "Reaktioner inför perinatal barnadöd (I): Psykiska följder hos kvinnan", *Svenska Läkartidningen*, 63, s. 3980–3986.
- Cullberg, Johan (1966b), "Reaktioner inför perinatal barnadöd (II): Förhållandet patient–läkare", *Svenska Läkartidningen*, 63, s. 4065–4068.
- Cullberg, Johan (1968), "Krispsykoterapi", *Svenska Läkartidningen*, 65, s. 2559–2562.
- Cullberg, Johan (1971), "Det psykiska traumat – Om kristeori och krispsykoterapi", *Sfph:s monografiserie*, 1.
- Cullberg, Johan (1980), *Kris och utveckling*, Stockholm: Natur & Kultur.
- Cullberg, Johan (1992), *Skaparkriser: Strindbergs inferno och Dagermans*, Stockholm: Natur & Kultur.
- Cullberg, Johan (2007), *Mitt psykiatriska liv: memoarer*, Stockholm: Natur & Kultur.
- Czarniawska, Barbara & Mazza, Carmelo (2003), "Consulting as aliminal space", *Human Relations*, 56 (3), s. 267–290.
- Czarniawska, Barbara (2008), *A Theory of Organizing*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Danuser, Hermann, "Neue Musik", i *MGG-online*, http://www.mgg-online.com/probe-artikel/neue_musik.pdf [hämtad 2011-03-14].
- Davies, Tony (2010), *Humanism*, Lund: Studentlitteratur.
- Deleuze, Gilles (1988), *Bergsonism*, New York: Urzone.
- Deleuze, Gilles (2004a), *Difference and Repetition*, London & New York: Continuum.
- Deleuze, Gilles (2004b), *Vecket: Leibniz & barocken*, Göteborg: Glänta.
- de Man, Hendrik (1954), *Vermassung und Kulturverfall: Eine Diagnose unserer Zeit*, Bern: A. Francke AG. Verlag.
- Dibbell, Julian (2006), *Play Money: or, How I Quit My Day Job and Made Millions Trading Virtual Loot*, New York, N.Y.: Basic Books.
- Dickson, Walter (1945), "Radion som individualiserande funktion", *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, 2 (7), s. 447–450.
- Didi-Huberman, Georges (2009), *Confronting Images: Questioning the Ends of a Certain History of Art*, University Park: Penn State University Press.

- Dischner, Oskar (1927), "Gegenwartskrise und die Musik des Mittelalters", i Karl Vötterle (red.), *Bärenreiter-Jahrbuch 1927. Dritte Folge*, Augsburg: Bärenreiter.
- Dorothea Kolland (1978), *Die Jugendmusikbewegung. "Gemeinschaftsmusik" – Theorie und Praxis*, Stuttgart.
- Douglas, Mary (1996), *Risk and Blame. Essays in Cultural Theory*, London/New York: Routledge.
- Duby, Georges (1985), *William Marshal eller den bäste riddaren i världen*, Stockholm: Atlantis.
- Ehrmann, Jacques (1968), "Homo Ludens Revisited", *Yale French Studies*, 41, s. 31–57.
- Elias, Norbert, & Dunning, Eric (1986), *Från riddarspel till fotbollscup: Sport i sociologisk-belysning*, Stockholm: Atlantis.
- Enevold, Jessica (2003), *Women on the road: regendering narratives of mobility*, diss. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Engels, Friedrich (1989), *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, Berlin: Dietz.
- Erwin, Andrew (2003), "Rethinking Nietzsche in Mann's Doktor Faustus: Crisis, Parody, Primitivism, and the Possibility of Dionysian Art in a Post-Nietzschean Era", *The German Review: Literature, Culture, Theory*, 78 (4), s. 283–299.
- Farmville* (Zynga 2009), spel.
- Feder, Stuart (2004), *Gustav Mahler. A Life in Crisis*, New Haven: Yale University Press.
- Ferreira, Celio & Boholm, Åsa (2002), "Kulturell riskhantering", i Åsa Boholm (red.), *Osäkerhetens horisonter. Kulturella och etiska perspektiv på samhällets riskfrågor*, Nora: Nya Doxa.
- Fine, Gary A. (1983), *Shared Fantasy: Role-playing Games as Social Worlds*, Chicago: University of Chicago Press.
- Finlay, Mark R. (1995), "Early Marketing of the Theory of Nutrition: The Science and Culture of Liebig's Extract of Meat", i Harmke Kamminga & Andrew Cunningham (red.), *The Science and Culture of Nutrition*, Amsterdam: Rodopi.
- Flegal, Katherine M. et al. (2010), "Prevalence and Trends in Obesity Among US Adults, 1999–2008", *JAMA*, 303 (3), s. 235–241.
- Flyckt, Yngve (1957), "Konstnären är samhällets väckelsepredikant", *Expressen*, 7 okt. 1957.
- Fornäs, Johan (2012), "Post-Anti-Hermeneutics: Reclaiming Culture, Meaning and Interpretation", i Jan Fredrik Hovden & Karl Knapskog (red.), *Hunting high and low. Skrifffest til Jostein Gripsrud på 60-årsdagen*, Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Fornäs, Johan (2012), *Kultur*, Malmö: Liber.
- Foucault, Michel (1980), *Sexualitetens historia. Viljan att veta*, Stockholm: Gidlunds förlag.
- Foucault, Michel (1980), "Two Lectures", i Colin Gordon (red.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Foucault, Michel (1991), "Governmentality", i Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (red.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality. With Two Lectures by and Interview with Michel Foucault*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel (2008), *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France 1978–1979*, New York: Palgrave MacMillan.
- Foursquare* (Crowley, Dennis & Selvadurai, Naveen 2009), applikation.
- Francke, Helena (2008), *(Re)creations of Scholarly Journals: Document and Information Architecture in Open Access Journals*, Borås: Valfrid.
- Frohmann, Bernt (2004), *Deflating Information: From Science Studies to Documentation*, Toronto: University of Toronto Press.

- ”40-talisen’ avskaffades i går vid studentafton i Lund” (1948), *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, (sign. Wbg.) 22 okt. 1948.
- Föllmer, Moritz & Graf, Rüdiger (red.) (2005), *Die 'Krise' der Weimarer Republik. Zur Kritik eines Deutungsmusters*, Frankfurt/M.: Campus.
- Garro, Linda C. & Mattingly, Cheryl (2000), ”Narrative as Constructand Construction”, i Linda C. Garro & Cheryl Mattingly (red.), *Narrative and the Cultural Construction of Illness and Healing*, Berkeley: University of California Press.
- Geisler, Ursula (2012), ”Die kulturelle Konstruktion von Gesangsgemeinschaften. Fritz Jöde in Schweden”, i Detlef Altenburg & Rainer Bayreuther (red.), *Musik und kulturelle Identität. Bericht über den Internationalen Kongress der Gesellschaft für Musikforschung in Weimar 2004*, Kassel: Bärenreiter.
- Gessner, Dieter (2002), *Die Weimarer Republik*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Giddens, Anthony (1996), *Modernitetens följder*, Lund: Studentlitteratur.
- Giddens, Anthony (1997), *Modernitet och självidentitet. Självvet och samhället i den senmoderna epoken*, Göteborg: Daidalos.
- Goffman, Erving (1974), *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, Cambridge, Mass.: Harvard U.P.
- Graf, Rüdiger (2008), *Die Zukunft der Weimarer Republik. Krisen und Zukunftsaneignungen in Deutschland 1918–1933*, München: Oldenbourg.
- Gruhn, Wilfried (2003), *Geschichte der Musikerziehung. Eine Kultur- und Sozialgeschichte vom Gesangunterricht der Aufklärungspädagogik zu ästhetisch-kultureller Bildung*, 2 uppl., Hofheim: Wolke Verlag.
- Hacking, Ian (2000), *Social konstruktion av vad?*, Stockholm: Thales.
- Halm, August (1924), ”Musikalische Erziehung”, *Deutsche Kunstschau. Halbmonatsschrift für das gesamte Kunstleben Deutschlands. Musik, Theater, Literatur, Tanz, Bildende Künste, Vereinswesen*, 16.
- ”Han vill göra Enköping hjärtsäkert”, *Ena-Häbo Tidningen*, 23, 11–17 juni 2011.
- Hansen, Mark B.N. (2004), *New Philosophy for New Media*, Cambridge/Mass.: MITPress.
- Hansson, Kristofer (2012), ”Crisis and Caring for Inner Selves. Psychiatric Crisis as a Social Classification in Sweden in the 1970s”, *Culture Unbound*, 4, s. 499–512.
- Harris, Jonathan Gil (1998), *Foreign Bodies and the Body Politic. Discourses of Social Pathology in Early Modern England*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Harvey, A.D. (2007), *Body Politic. Political Metaphor and Political Violence*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Heinrichs, Hans & Pfüsch, Ernst (red.) (1927), *Frisch gesungen! Musikbuch A für die mittleren und oberen Klassen der höheren Knabenschulen, der Knaben-Mittelschulen und für verwandte Lehranstalten*, 2 uppl., Hannover: Carl Meyer.
- Hess, Jonathan M. (1999), *Reconstituting the Body Politic. Enlightenment, Public Culture and the Invention of Aesthetic Community*, Detroit: Wayne State University Press.
- Hindemith, Paul (1952/56), *Musik i vår tid*, Uppsala: Almqvist & Wiksell/Gebers.
- Hirdman, Yvonne (1983), *Magfrågan. Mat som mål och medel Stockholm 1870–1920*, Kristianstad: Raben & Sjögren.
- Hobbes, Thomas (2004), *Leviathan eller en kyrklig och civil stats innehåll, form och makt*, Göteborg: Daidalos.
- Horkheimer & Adorno (1944/47), *Dialektik der Aufklärung*
- Horkheimer, Max & Adorno, Theodor W. (1996/47), *Upplysningens Dialektik. Filosofiska fragment*, Göteborg: Daidalos.

- Hornborg, Alf (2003), "Självetts gränser och fador i olika kulturer: En introduktion till psykologisk antropologi", i Christina Garsten & Kerstin Sundman (red.), *Moderna människor: Antropologiska perspektiv på samtiden*, Stockholm: Liber.
- <http://www.bliwa.se/Halsa/Radda-livet-pa-din-kollega> [hämtad 2011-11-28].
- <http://www.eniro.se> [hämtad 2011-11-25].
- <http://www.hjart-lungfonden.se/Kampanjer/Hjartsakra-din-arbetsplats> [hämtad 2012-04-12].
- <http://www.hjartstartarregistret.se> [hämtad 2011-11-25].
- <http://www.hlr.nu/artikel/hjartsaker-arbetsplats> [hämtad 2011-11-28].
- <http://www.hlr.nu/hjartstopp> [hämtad 2011-11-25].
- <http://www.redcross.se/detta-gor-vi/kurser/kurser-iforsta-hjalpen/forsta-hjalpen-tips/> [hämtad 2011-11-30].
- Huizinga, Johan (1955/1938), *Homo ludens. A Study of the Play-element in Culture*, Boston, Mass.: Beacon Press.
- Hygea*, 24, annonsavdelning, Stockholm 1914.
- Hygienisk Revy: populär tidskrift för hygieniskt upplysningsarbete*, Lund: Hygienisk revy, 1912–1973.
- Höckner, Hilmar (1927), *Die Musik in der deutschen Jugendbewegung*, Wolfenbüttel: Georg Kallmeyer Verlag.
- Jaques, Elliott (1965), "Death and the Mid-Life Crisis", *International Journal of Psycho-Analysis*, 46, s. 502–514.
- Johannisson, Karin (1988), "Sjukdom som institution: kultursjukdomar vid sekelskiftet 1900", i Gunnar Broberg, Gunnar Eriksson & Karin Johannisson (red.), *Kunskapens trädgårdar. Om institutioner och institutionaliseringar i vetenskapen och livet*, Stockholm: Atlantis.
- Johannisson, Karin (2010), *Melankoliska rum: om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*, Stockholm: Bonniers.
- Johansson, J.E. (1915), "Iakttagelser gjorda angående utspisningen m.m. i Tyskland under nu pågående krig", *Svenska Läkaresällskapets förhandlingar*, 26 jan. 1915, Stockholm.
- Johansson, J.E. (1916), "Om s.k. härdat fett", *Svenska Läkaresällskapets förhandlingar*, 10 okt. 1916, Stockholm.
- Johansson, J.E. (1917), "Undersökningar angående tillgodogörandet av mjöl och kli i människans tarmkanal", *Svenska Läkaresällskapets förhandlingar*, 5 juni 1917, Stockholm.
- Johansson, J.E. (1918a), *Statens Krigsberedskapskommission. Betänkande, del IV. Folknärningen vid krig*, Stockholm.
- Johansson, J.E. (1918b), *Människans näringsbehov*, Stockholm: Folkhushållningskommissionens upplysningsavdelning.
- Johansson, J.E. (1918c), "Undersökningar över tillgodogörandet av träcellulosa i människans tarmkanal", *Svenska Läkaresällskapets förhandlingar*, 9 april 1918, Stockholm.
- Johansson, J.E. (1919), "Meddelande från resa i Tyskland", *Svenska Läkaresällskapets förhandlingar*, 22 april 1919, Stockholm.
- Johansson, J.E. (1919), *Om Tysklands folknäring under kriget och för närvarande*, föredrag i Svenska Läkaresällskapet, 28 jan. 1919, Stockholm.
- Johnston, John (1999), "Machinic Vision", *Critical Inquiry*, 26 (1).
- Juul, Jesper (2008), "The Magic Circle and the Puzzle Piece", i Stephan Günzel, Michael Liebe & Dieter Mersch (red.), *Conference Proceedings of the Philosophy of Computer Games 2008*, Potsdam: Potsdam University Press.

- Jöde, Fritz (1924), *Musik und Erziehung. Ein pädagogischer Versuch und eine Reihe Lebensbilder aus der Schule*, 2 uppl., Wolfenbüttel: Julius Zwisslers Verlag.
- Jöde, Fritz (red.) (1928), *Volkstänze*, Wolfenbüttel/Berlin: Georg Kallmeyer Verlag.
- Jöde, Fritz (1930), "Musik und Staat", Fritz Jöde & Hans Boettcher (red.), *Musik und Gesellschaft. Arbeitsblätter für soziale Musikpflege und Musikpolitik*, Wolfenbüttel/Berlin: Georg Kallmeyer Verlag.
- Kindt, Werner (1968), "Vorwort", i Werner Kindt (red.), *Dokumentation der Jugendbewegung II. Die Wandervogelzeit*, Köln: Diederichs.
- Kindt, Werner (red.) (1974), *Dokumentation Jugendbewegung III. Die deutsche Jugendbewegung 1920–1933. Die bündische Zeit*, Köln: Diederichs.
- Klingmann, Guenter (1954), "Kulturens industrialisering", *Kvällsposten*, 25 maj 1954.
- Klingmann, Guenter (1955), "Avancerad konst eller kulturindustri?", *Svenska Dagbladet*, 2 jan. 1955.
- Kolland, Dorothea (1978), *Die Jugendmusikbewegung. "Gemeinschaftsmusik" – Theorie und Praxis*, Stuttgart: Metzler.
- Korn, Karl (1953), *Die Kulturfabrik*, Wiesbaden: Necessitas-Verlag.
- Koselleck, Reinhart (1982a), "Vorwort", i Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Geschichtliches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Koselleck, Reinhart (1982b), "Krise", i Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Geschichtliches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Koselleck, Reinhart (2006), "Einige Fragen an die Begriffsgeschichte der Krise", i Reinhart Koselleck, *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Koselleck, Reinhart (2006), "Crisis", *Journal of the History of Ideas*, 67 (2), s. 357–400.
- Lagercrantz, Olof (1979), *August Strindberg*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Lakoff, George & Johnson, Mark (1981), *Metaphors We Live by*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George & Johnson, Mark (1999), *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*, New York: Basic Books.
- "Landvetter flygplats har också defibrillatorer", *Göteborgs-Posten*, 22 feb. 2005
- Larsson, Thomas B. (1986), *The Bronze Age Metalwork in Southern Sweden*, Umeå: University of Umeå.
- Latour, Bruno (2012), *Artefaktens återkomst: ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, Stockholm: Santérus Academic Press.
- Lauteren, Georg (2007), "No Work, All Play: Social Values and the 'Magic Circle'", konferensbidrag vid *Game and Action*, Gothenburg: University of Gothenburg.
- Lee, Frances (2007), *Overturning Dr. Faustus. Rereading Thomas Mann's Novel in Light of Observations of a Non-Political Man*, Rochester/NY: Camden House.
- "Leksand satsar på hjärtsäkerhet", *Falu Kuriren*, 22 jan. 2011.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel (1982), *Karnevalen i Romans – från kyndelmäss till askonsdag 1579–1580*, Stockholm: Atlantis.
- Lindbom, Tage (1950), "Musiken, maskinen, människan", *Musikrevy*, 5 (3), s. 83–85.
- Lindh, Göran (utg.) (1999), *Första hjälpen och kristöd. Arbetskyddsstyrelsens föreskrifter om första hjälpen och kristöd samt allmänna råd om tillämpning av föreskrifterna*, http://www.av.se/dokument/afs/afs1999_07.pdf [hämtad 2011-11-28].

- Lindhé, Wilma (1903), *Ledfyrrar: berättelse från västkusten*, Stockholm: Bonnier.
- Lippl, Alois Johannes (1925), "Jugendbewegung und Musik. Variationen über ein Thema. Eugen Jochum zugeeignet", i Josef Ludwig Fischer (red.), *Deutsche Musikpflege*, Frankfurt/M: Verlag des Bühnenvolksbundes.
- Lubbock, John (1865), *Pre-historic Times, as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages*, London: Williams and Norgate.
- Lund, Niels Windfeld (2010), "Document, Text and Medium: Concepts, Theories and Disciplines", *Journal of Documentation*, 66 (5), s. 734–749.
- Lychnos: årsbok för idé- och lärdomshistoria* (2005), Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet.
- Magnusson Staaf, Björn (1996), *An Essay on Copper Flataxes*, Lund: Almqvist & Wiksell.
- Magnusson Staaf, Björn (2004), "To Remodel Society – Democracy and Archaeology", i Hans Bolin (red.), *The Interplay of Past and Present*, Huddinge: Södertörns högskola.
- Malaby, Thomas (2007), "Beyond Play: A New Approach To Games", *Games and Culture*, 2 (2), s. 95–113.
- Malthus, Thomas Robert (1969), *Om befolkningsfrågan samt debatten kring denna*, Stockholm: Lis förlag.
- Mann, Katja (2003), *Pädagogische, psychologische und kulturanalytische Traditionen und Perspektiven im Werk Ellen Keys*, diss., Berlin: Humboldt-Universität.
- Mann, Thomas (1949), "Om tillblivelsen av Doktor Faustus", *Prisma*, 2 (1), s. 32–48.
- Mann, Thomas (1966/47), *Doktor Faustus. Den tyske tonsättaren Adrian Leverkühns liv skildrat av en vän*, Stockholm: Aldus.
- Mannerfelt, Carl (1926), "Livsmedelspolitik och livsmedelsförsörjning 1914–1922", i Eli F. Heckscher (red.), *Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia under och efter världskriget*, del 1, Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Marcuse, Herbert (1987/1941), "Några samhälleliga konsekvenser av den moderna teknologin", i John Burill (red.), *Kritisk teori – en introduktion*, Göteborg: Daidalos, s. 363–391.
- Martin, Emily (1994), *Flexible Bodies. Tracking Immunity in American Culture – From the Days of Polio to the Age of AIDS*, Boston: Beacon Press.
- Martin, Luther H., Gutman, Huck & Hutton, Patrick H. (red.) (1988), *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*, Amherst: University of Massachusetts Press.
- Marx, Karl (1951), *Das Kapital*, Berlin: Dietz.
- Marx, Karl (1990), "Zur Kritik der Politischen Ökonomie", i *Karl Marx/Friedrich Engels Werke*, vol. 1, Berlin: Dietz.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (2009), *Det kommunistiska manifestet*, Stockholm: Nixon.
- Masco, Joseph (2010), "Bad Weather", *Social Studies of Science*, 40 (1), s. 7–40.
- Massumi, Brian (2002), *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation (Postcontemporary Interventions)*, Durham, N.C.: Duke University Press.
- McGonigal, Jane (2011), *Reality is Broken: Why Games Make us Better and How They can Change the World*, New York, N.Y.: Penguin Press.
- Melberg, Arne (1992), *Mimesis – en repetition*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Meyer, Carla, Patzel-Mattern, Katja & Jasper Schenk, Gerrit (2009), "Krisengeschichte(n). 'Krise' als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive", http://www.asia-europe.uni-heidelberg.de/fileadmin/Documents/Events/programmheft_endredaktion_neu.pdf [hämtad 2011-03-14].
- Milles, Dietrich (1995), "Working Capacity and Calorie Consumption: The History of

- Rational Physical Economy”, i Hamke Kamminga & Andrew Cunningham (red.) *The Science and Culture of Nutrition*, Amsterdam: Rodopi.
- Moore, Christopher (2011), ”The Magic Circle and the Mobility of Play”, *Convergence*, 17 (4), s. 373–387.
- Morgan, Lewis Henry (1877), *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress From Savagery Through Barbarism to Civilization*, New York: Henry Holt & Co.
- Murray, Susan & Ouellette, Laurie (red.) (2004), *Reality TV: Remaking Television Culture*, New York, N.Y.: New York University Press.
- Naggen*, Stockholm: Naggen, 1912–1922.
- Nancy, Jean-Luc (2008), *Corpus*, New York: Fordham University Press.
- Nathorst-Böös, Ernst (1917), *Hammarskjöld. Mannen vid rikets roder i farlig tid*, Stockholm: A.B. Nationalförlaget.
- Neset, Tina, Johansson, Jimmy & Linnér, Björn-Ola (2009), *State of Climate Visualization*, Linköping: Linköping University Electronic Press.
- Neset, Tina & Przybyl, Katarina (2009), ”WorldView – ett nytt sätt att visualisera klimatförändringar”, <http://www.cspr.se/vcc/arkiv/1.70215/Klimatprojekt090213.pdf> [hämtad 2011-10-06].
- Nicklasson, Pável (1996), ”Theory for the Sake of Theory – Or Towards a Narrativistic Archaeology”, *Lund Archaeological Review*, 1.
- Nietzsche, Friedrich (2000/1872), *Tragedins födelse ur musikens anda*, i *Samlade skrifter*, band I, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Nieuwdorp, Eva (2005), ”The Pervasive Interface: Tracing the Magic Circle”, Conference proceedings of DiGRA 2005 Conference, *Changing Views – Worlds in Play*, Digital Games Research Association (DiGRA).
- Nilsson, Björn & Skoglund, Peter (2000), ”To Dwell in the Centre of the World: On the Lifehistory of a Gallery Grave in Småland Southeast Sweden”, *Lund Archaeological Review*, 6.
- Nilsson, Sven (1838–43), *Skandinaviska Nordens Ur-invånare*, Lund: Berling.
- 1947 års musikutredning (1954:2), *Musikliv i Sverige: Betänkande med förslag till åtgärder för att främja det svenska musiklivets utveckling*. Kungl. Musikaliska akademins styrelses yttrande över ”Musikliv i Sverige”, Stockholm: Kungl. Musikaliska Akademien.
- Nordin, Svante (1989), *Från tradition till apokalyps: historieskrivning och civilisationskritik i det moderna Europa*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Nordin, Åke (1948), ”Individualismens moral och konstens uppgift”, *Utsikt*, 1 (6), Stockholm: Bonnier, s. 2–7.
- Nyström, Hans (1994), *Hungerupproret 1917*, Falun: Zelos.
- Ochs, Elinor & Capps, Lisa (1996), ”Narrating the Self”, *Annual Review of Anthropology*, 25, s. 19–43.
- Oliver, Grau (2003), *Virtual Art: From Illusion to Immersion*, Cambridge: Leonardo Books, Mass.
- Olsén, Jan Eric (2009), ”Näringsfysiologi: kroppens ekonomi”, i Karin Johannisson, Ingemar Nilsson & Roger Qvarsell (red.), *Medicinen blir till vetenskap. Karolinska Institutet under två århundraden*, Stockholm: Karolinska Institutet University Press.
- Olwig, Kenneth (2002), *Landscape, Nature and the Body Politic. From Britain's Renaissance to America's New World*, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Otis, Laura (2001), *Networking. Communicating with Bodies and Machines in the Nineteenth Century*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Ouellette, Laurie & Hay, James (2007), *Better Living Through Reality TV*, Oxford: Blackwell.
- Overgaard, Sven Skaft (2008), *Fra mad til ernæring: Mikkel Hindhedes ernæringsdiskurs og dansk madkultur 1900–1945*, Københavns universitet.
- Palme, Sven Ulric (1956), "Människan och den tekniska revolutionen", *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, 13 (1), s. 23–25.
- Pargman, Daniel & Jakobsson, Peter (2008), "Do you believe in magic? Computer Games in Everyday Life", *European Journal of Cultural Studies*, 11 (2), s. 225–244.
- Patera, Paul (1953), "Blomdahl och Leverkusen", *Expressen*, 3 juni 1953.
- Pauwels, Luc (2006), *Visual Cultures of Science: Rethinking Representational Practices in Knowledge Building and Science Communication*, Hanover, N.H.: Dartmouth College Press.
- "Pers hjärta stannade – då ryckte Morgan in", *Metro Skåne*, 29 sep. 2011.
- Platon (1922), *Skrifter*, vol. 3, svensk tolkning Claes Lindskog, Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Popper, Karl (1972), "Theorie und Realität", i Hans Albert (red.), *Ausgewählte Aufsätze zur Wissenschaftslehre der Sozialwissenschaften*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Popper, Karl (1991a), *The Poverty of Historicism*, London: Routledge.
- Popper, Karl (1991b), "Ich bin ein Optimist der nichts über die Zukunft weiss", i *Süddeutsche Zeitung*, 15/16 juni, 136.
- Priberg, Fred K. (2004), *Handbuch Deutsche Musiker 1933–1945*, Auprès des Zombry. "Program" (1944), *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, 1 (1), s. 3–4.
- Protokoll*, Kaiser Wilhelm Institut für Arbeitsphysiologie, Berlin 17 juli 1921, MPG-Archiv, I. Abt., Rep. 4, Nr. 1.
- Proust, Marcel (1993), *På spaning efter den tid som flytt*, del 1, *Swanns värld*, Stockholm: Bonniers.
- Proust, Marcel (1996), *In Search of Lost Time*, London: Vintage.
- Pålsson, Roland (1959), "Välfärdsstaten som myt", i Roland Pålsson (red.), *Inför 60-talet*, Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Qvarsell, Roger & Thorell, Ulrika (red.) (2004), *Reklam och hälsa. Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*, Stockholm: Carlssons.
- Qvarsell, Roger (2005), "Maten och Vetenskapen. Näringsläran, kostvanestudier och socialpolitik, ca 1880–1960", *Lychnos: årsbok för idé- och lärdomshistoria*, 5, s. 219–224.
- Reckwitz, Andreas (2002), "Towards a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing", *European Journal of Social Theory*, 5 (2), s. 267–290.
- Robertson, James A. (1968), "Crisis", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3045000266.html> [hämtad 2012-07-06].
- Rorty, Richard (red.) (1967), *The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method*, Chicago: University of Chicago Press.
- Rorty, Richard (1999), *Philosophy and Social Hope*, London: Penguin.
- Rosaldo, Michelle Z. (1997), "Toward an Anthropology of Self and Feeling", i Richard A. Shweder & Robert A. LeVine (red.), *Culture Theory. Essays on Mind, Self and Emotion*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, Nikolas (1998), *Inventing our Selves. Psychology, Power and Personhood*, Cambridge/ New York/Melbourne: Cambridge University Press.
- Rose, Nikolas (2007), *The Politics of Life Itself. Biomedicine, Power and Subjectivity in the Twenty-First Century*, Princeton/Oxford: Princeton University Press.

- Rothstein, Henry, Huber, Michael & Gaskell, George (2006), "A Theory of Risk Colonisation: The Spiralling Regulatory Logics of Societal and Institutional Risk", *Economy and Society*, 35 (1), s. 91–112.
- Rubner, Max (1916), *Deutschlands Volksernährung im Kriege*, Leipzig: Naturwissenschaften.
- Rudebeck, Elisabeth (2000), *Tilling Nature – Harvesting Culture: Exploring Images of the Human Being in the Transition to Agriculture*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Salen, Katie & Zimmerman, Eric (2003), *Rules of Play: Game Design Fundamentals*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Sandvoß, Uwe (1998), *Der Gemeinschaftsbegriff in der Musikpädagogik Georg Götschs*, Frankfurt/M: Peter Lang.
- Science, Washington: American Association for the Advancement of Science, 1883–
- Sender, Katherine & Sullivan, Margaret (2008), "Epidemics of Will, Failures of Self-esteem: Responding to Fat Bodies in the Biggest Loser and What Not to Wear", *Continuum*, 22 (4), s. 573–584.
- Sheppard, Stephen R.J. (2005), "Landscape Visualisation and Climate Change: The Potential for Influencing Perceptions and Behaviour", *Environmental Science & Policy*, 8 (6), s. 637–654.
- Shove, Elisabeth, Trentmann, Frank & Wilk, Richard (2009), *Time, Consumption and Everyday Life Practice Materiality and Culture*, Oxford: Berg.
- Sjöstrand, Lars (2005), "Tegnér, Strindberg och Fröding. Diktare under psykiatrins lupp", *Läkartidningen*, 9 (102), s. 660–662.
- Slater, Don (2009), "The Ethics of Routine: Consciousness, Tedium and Value", i Elisabeth Shove, Frank Trentmann & Richard Wilk (red.), *Time, Consumption and Everyday Life Practice Materiality and Culture*, Oxford: Berg.
- Stadskampen* (TV 4, 1997).
- Stattin, Jochum (2007), *Hobbyentusiaster och folkhemsbyggare*, Stockholm: Carlsson.
- Stier, Alfred (1927), "Sinn der musikalischen Erneuerung", i Karl Vötterle (red.), *Bärenreiter Jahrbuch 1927 Dritte Folge*, Augsburg: Bärenreiter.
- Stjernqvist, Berta (1983), "Sven Nilsson som banbrytare i svensk arkeologi", i Gerhard Regnéll (red.), *Sven Nilsson. En lärd i 1800-talets Lund*, Lund: Kungl. Fysiografiska sällskapet.
- "Streapler är rädda om livet", *Borås Tidning*, 18 dec. 2010.
- Strindberg, August (1991), *Till Damaskus*, Stockholm: Norstedts.
- Strindberg, August (2001), *August Strindbergs brev. 22, Supplement 1893–1912*, Stockholm: Bonnier.
- Suits, Bernard (2005), *The Grasshopper: Games, Life and Utopia*, Peterborough, Ont.: Broadview Press.
- Sundbom, Ivar (1944), "Stå vi i början eller i slutet av en kollektivistisk period?", *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, 1 (3).
- Sutton-Smith, Brian (1997), *The Ambiguity of Play*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Svanberg, Fredrik (2009), *Museer och samlande*, Stockholm: Statens historiska museum.
- Svegfors, Mats (2012), *Sveriges statsministrar under 100 år/Hjalmar Hammarskjöld*, Albert Bonniers Förlag.
- Svensson, Olle (1945), "Den enskilde och framtiden", *Samtid och Framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur*, 2 (5), s. 311–313.
- "Så räddar du ett stannat hjärta", <http://www.bliwa.se/Hjarta/> [hämtad 2011-11-30].

- Söndags-Nisse: illustrerad veckoblad för skämt, humör och satir*, Stockholm: Söndags-Nisse, 1862-1924.
- Taylor, T.L. (2006), *Play Between Worlds: Exploring Online Game Culture*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Tegen, Martin (1950), recension av Theodor W. Adorno, *Philosophie der neuen Musik*, *Svensk tidskrift för musikforskning*, 25, s. 235–236.
- The Biggest Loser*, ABC/NBC 2004.
- The Biggest Loser* (THQ, Nintendo Wii 2009), spel.
- Thomsen, Christian J. (1836), *Ledetraad til nordisk oldkyndighed*, Köpenhamn: S.L. Möllers.
- Thunberg, Torsten (1912), *Hälsolärans Grunder. Läro- och läsebok för vårt lands barndoms-skolor*, Stockholm: Sverige lärares nykterhetsförbund.
- Thunberg, Torsten (1918), *Några ljuspunkter i folknäringsbekymret*, Stockholm: Folkhushållningskommissionens upplysningsavdelning.
- Thurfjell, Karin (2010), "Forskare: Vägen till terrorism går via livskris", *Svenska Dagbladet*, 16 dec. 2010.
- Tobeck, Christina (2002), *Karl-Birger Blomdahl. En musikbiografi*, del II, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Tondorf, Franz-Josef (1987), "Die musikalische Kultur der deutschen Jugendbewegung – ihre Anfänge in Steglitz", i Gerhard Ille & Günter Köhler (Hrsg.), *Der Wandervogel. Es begann in Steglitz...*, Berlin: Stapp Verlag.
- Trigger, Bruce (1993), *Arkeologins idéhistoria*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Turner, Victor W. (1974), "Liminal to Liminoid in Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbolology", *Rice University Studies*, 60 (3), s. 53–92.
- Turner, Victor W. (1977/1969), *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*, Ithaca, N.Y.: Cornell U.P.
- Turner, Victor W. (1982), *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness at Play*, New York, N.Y.: Performing Arts Journal.
- Tylor, Edward (1871), *Primitive Culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom*, London: John Murray.
- "Två tonkonstnärer – en kollektivartikel" (1948), *Prisma*, 1 (1), s. 94–98.
- "Två unga musiker om Doktor Faustus" (1949), *Prisma*, 2 (1), s. 52–55.
- "Visualisering?" <http://www.visualiseringscenter.se/visualisering/sv/> [hämtad 2011-10-06].
- Van Gennep, Arnold (1960/1909), *Rites of Passage*, London: Routledge & Kegan Paul.
- von Ranke, Leopold von (1936), *Geschichte und Politik*, Leipzig: Kröner.
- Värendstam, Harald (1917), *Systemet Hungerskjöld eller 'våra fäders hemman'. En vidräkning med den samhällliga vanhävden*, Stockholm: Folkets förlag.
- Waldby, Catherine & Mitchell, Robert (2006), *Tissue Economies: Gifts, Commodities, and Bio-Value in Late Capitalism*, Durham, N.C.: Duke University Press.
- Wallrup, Erik (2002), *Nietzsches tredje öra*, Stockholm: Natur & Kultur.
- Williams, Raymond (1976), *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, London: Fontana/Croom Helm.
- Wegman, Rob C. (2005), *The Crisis of Music in Early Modern Europe 1470–1530*, New York: Routledge.
- Weibull, Curt (1915), "Svenssönerna. Knut Lavard. Erik Emun – Striderna efter Knut Lavards Död", *Historisk tidskrift för Skåneland*, 6.

- Weibull, Martin (1872), *Freden och förbundet i Lund 1679*, Lund: Berling.
- Weick, Karl E. (1995), *Sensemaking in Organizations*, Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Welinder, Stig (1977), *Ekonomiska processer i förhistorisk expansion*, Lund: Habelt.
- Welinder, Stig (1979), *Prehistoric Demography*, Lund: Gleerup.
- Werckmeister, Walther (1928), *Deutsches Lautenlied*, Berlin: Verlag Adolf Köster.
- White, Hayden (1973), *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore: Johns Hopkins U.P.
- White, Hayden (1987), "The Value of Narrativity in the Representation of Reality", i Hayden White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore: Johns Hopkins U.P.
- White, Hayden (1999), *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect*, Baltimore: Johns Hopkins U.P.
- Widmark, Erik M.P. (1915), "Något om potatisbrödet från näringsfysiologisk synpunkt", *Hygienisk Tidskrift. Kvartalskrift för allmänna hälsovården*, vol. VII, s. 178–185.
- Wienberg, Jes (1993), *Den Gotiske Labyrint*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Wilhelm, Theodor (1963), "Der geschichtliche Ort der deutschen Jugendbewegung", i Werner Kindt (red.), *Dokumentation der Jugendbewegung I. Grundschriften der deutschen Jugendbewegung*, Düsseldorf-Köln: Diederichs.
- Winkel Holm, Isak (2009), "Katastrofen i kulturen: Introduktion til kulturvidenskabelig katastrofeforskning", *Kritik*, 42 (194), s. 3–8.
- Winkel Holm, Isak (2012), "Mennesker vs. zombier: Katastroferetfærdighed i Francis Lawrences I Am Legend", *Kritik*, 45 (204), s. 122.
- Wyneken, Gustav (1918), "Grundsätzliches zur Führerfrage", i Fritz Jöde (red.), *Musikalische Jugendkultur. Anregungen aus der Jugendbewegung*, Hamburg: freideutscher Jugendverlag Adolf Saal, s. 73–79.
- Wyneken, Gustav (1932), "Die Erziehung in der Krise der Weltanschauung", i Michael M. Hoffmann (red.), *Jugend und Krisis der Kultur*, Berlin/Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
- Žižek, Slavoj (2004), *Organs Without Bodies: Deleuze and Consequences*, New York: Routledge.
- Zylinska, Joanna (red.) (2002), *The Cyborg Experiments: The Extensions of the Body in the Media Age*, London: Continuum.
- "Ålsta folkhögskola är nu 'hjärtsäker'", *Sundsvalls tidning*, 13 jan. 2011.

Författare

MATS ARVIDSON, fil. dr. i musikvetenskap och universitetslektor i Intermediala studier vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Han disputerade år 2007 vid Göteborgs universitet på avhandlingen *Ett tonalt välordnat samhälle eller anarki? Estetiska och sociala aspekter på svensk konstmusik 1945–1960*. Hans forskning kretsar kring tre olika områden: 1) *Musikvetenskap*, särskilt svensk konstmusik under 1900-talet; 2) *Intermediala studier*, särskilt hur mening konstrueras i mötet mellan olika medier och konstarter; 3) *Kritisk kulturteori*, med fokus på den mänskliga erfarenheten i mötet med nya teknologier. Han har skrivit om text- och bildrelationer i Gustav Mahlers tredje symfoni, publicerad i antologin *”Min tid ska komma”*. *Gustav Mahler i tvärvetenskaplig belysning*, Sekel Bokförlag (2011), om relationen mellan musikvetenskap och intermediala studier, publicerad i tidskriften *STM-Online* (2012), samt om filosofen Gabriel Tardes estetiska teori (under publicering). För närvarande arbetar han med två externfinansierade projekt som båda fokuserar på hur kommunikationens villkor i den digitala kulturen skapar och påverkar en generisk och en specifik ontologi. Han är därtill medlem i den tvärvetenskapliga forskargruppen HEX, Humanistisk Experimentgrupp, vid Lunds universitet.

ADAM BRENTHEL är doktorand i Konsthistoria och visuella studier vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Hans avhandlingsprojekt undersöker hur olika former av virtuella verkligheter används som forskningsverktyg. Perspektivet är tvärvetenskapligt med utgångspunkt i visuella studier. Brenthels egen bakgrund är bred med examina i biologi, kulturvetenskap och media- och kommunikationsvetenskap.

JESSICA ENEVOLD, fil. dr., är forskare, handledare och lärare på Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds Universitet. Hon arbetar bland annat med Masterprogrammet i tillämpad Kulturanalys (MACA) samt Kandidatprogrammet i Digital Kultur. Som forskare ägnar hon sig främst åt digital och analog populärkultur, hälsa, genus, mobilitet och vardagsliv. ”Gaming

Moms: Juggling Time, Play and Family Life” är ett av hennes projekt om datorspel och vardagsliv sedd ur ett familje- och jämställdhetsperspektiv som drevs 2008–2012 och som har genererat ett antal nya forskningsspår, exempelvis den analys av *The Biggest Loser*, kris och fenomenet ”play” som presenteras i denna antologi. Denna forskning bedrevs initialt inom projektet ”Spel och Lek i Nöd och Lust”, som nu inlemmats i ett av hennes större forskningsprojekt kring hälsa, livsfrågor, andlighet, fetma och Reality TV. Enevold är också Legitimerad Sjukgymnast. Spelifiering (*gamification*) av vardagen och särskilt hälso-relaterad sådan är under hennes forskningsradar just nu, liksom att redigera en antologi om kärlek som kulturellt och estetiskt uttryck och praktiker i spel. Hon är redaktör för tidskriften *Game Studies* och organiserar Seminarieserien Digitala Kulturer för Humanistisk Experimentgrupp vid HT-fakulteten.

URSULA GEISLER, Dr. phil., är forskare i musikvetenskap vid Lunds universitet. Hennes forskningsintressen omfattar främst musikhistoriska, musiksociologiska och musikfilosofiska ämnen i ett europeiskt och svensktyskt perspektiv sedan upplysningstiden. Hennes avhandling *Gesang und nationale Gemeinschaft. Zur kulturellen Konstruktion von schwedischem ”folksang” und deutscher ”Nationalhymne”* publicerades 2001 (Nomos). Hon har dessutom publicerat sig inom områden som det svenska musiklivet och nazismen och transnationell körforskning. Gemensamt med Karin Johansson, Musikhögskolan i Malmö, har hon initierat ett internationellt nätverk om körforskning (med stöd av Riksbankens Jubileumsfond). Hon ingår i ett nordiskt nätverk om musikkensur. Hon är styrelsemedlem av Svenska Samfundet för Musikforskning och Tobias Norlind Samfundet. Hon ingår som redaktör i Kungl. Musikaliska Akademiens publikationsnämnd.

KRISTOFER HANSSON, fil. dr., är etnolog och forskare vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Han disputerade 2007 på avhandlingen *I ett andetag. En kulturanalys av astma som begränsning och möjlighet*. Hans forskning har sedan rört sig kring kulturanalytiska perspektiv på människors upplevelser och handlande i förhållande till hälsa, långvarig sjukdom och funktionshinder. Ett annat centralt forskningsfält är kulturanalyser av medicinsk frontlinjeforskning och allmänhetens delaktighet i de policyprocesser som rör denna medicinska forskning. Hans arbete har publicerats i internationella tidskrifter, bland annat *Science and Public Policy*. Tillsammans med Gabriella Nilsson har han varit gästredaktör för tidskriften *Socialmedicinsk tidskrift* och tillsammans med Åsa Alftberg har han varit gästredaktör för tidskriften *Culture Unbound*. Han har tillsammans med Ingrid Fioretos och Gabriella Nilsson skrivit boken *Vårdmöten*.

Kulturanalytiska perspektiv på möten inom vården (Studentlitteratur, 2013). Hansson är en del av styrgruppen för Nordiskt Nätverk för Humanistisk-Samhällsvetenskaplig Hälsuforskning (nnhsh.org), som arbetar för att stärka samarbetet mellan forskare inom fältet i de nordiska länderna.

BJÖRN MAGNUSSON STAAF är docent i arkeologi och lektor i museologi vid Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet, där han disputerade 1996 på avhandlingen *An Essay on Copper Flat Axes*. Han har tidigare studerat vid Ludwig-Maximilians Universität München och University of California Los Angeles. Magnusson Staaf har arbetat som r:e antikvarie vid Malmö Museer, stadsantikvarie i Lund och som sakkunnig för forskning och utvecklingsfrågor vid Riksantikvarieämbetet. I sitt arbete har han bland annat inriktat sig på bebyggelsehistoriska frågor, både ur ett förhistoriskt perspektiv, *Långhuslandskapet* (2006), skriven tillsammans med Nils Björhem, och utifrån industrialismens och postindustrialismens horisont, *Arkitekterna som formade Malmö* (1996) och *Malmö i skimmer och skugga* (2009), skrivna tillsammans med Tyke Tykesson. För dessa senare böcker har Magnusson Staaf och Tykesson mottagit Lengertzka litteraturpriset. Magnusson Staaf har inom ramen för sin forskning även fördjupat sig i historieteoretiska teman, som resulterat i boken *An Essay on the Theory of History in Swedish Archaeology* (1994) och i ett flertal artiklar. Magnusson Staaf var representant för Nordeuropa i World Archaeological Congress 2003–2011 och ordförande för Svenska Arkeologiska Samfundet 2010–2012.

KAROLINA LINDH är doktorand i biblioteks- och informationsvetenskap vid Institutionen för kulturvetenskaper sedan våren 2010. I sitt avhandlingsarbete undersöker hon hur olika sätt att förmedla information, olika medier, dokumenttyper och sociala sammanhang, formar och skapar utrymme för tolkning och meningsskapande. I avhandlingsarbetet görs detta genom en etnografisk studie av hur kunskaper i hjärt-lungräddning förmedlas till allmänheten. Karolina har tidigare varit verksam som bibliotekarie och publicerat sig kring frågor som rör open access-publicering.

JAN ERIC OLSÉN, fil. dr. i Idé- och lärdoms historia, är verksam som forskare och curator vid Medicinsk Museion, Köpenhamns universitet. Han har ägnat sig åt medicinens visuella kultur, såväl utifrån ett historiskt som ett samtidsperspektiv, och publicerat sig i tidskrifter som *Surveillance and Society* och *Nuncius. Journal of the Material and Visual History of Science*. Olsén var en av curatorerna bakom utställningen *Split + Splice. Fragments from the Age of Biomedicine* (Medicinsk Museion, 12.06.2009–04.04.2010). Utställningen problematiserade dagens biomedicinska forskning och dess

relation till kropp och samhälle och tilldelades Dibner Award för ”excellence in museum exhibits 2010”. Hans nuvarande forskning rör sig i gränslandet mellan historia, museologi och taktil kultur och tar sin utgångspunkt i blindhetens materiella kulturarv.